واقعاتِ حیرت انگیز

امام اعظم ابوحنیفہؒ

تالیف

مولانا عبدالقیوم حقانی

ترجمہ فارسی

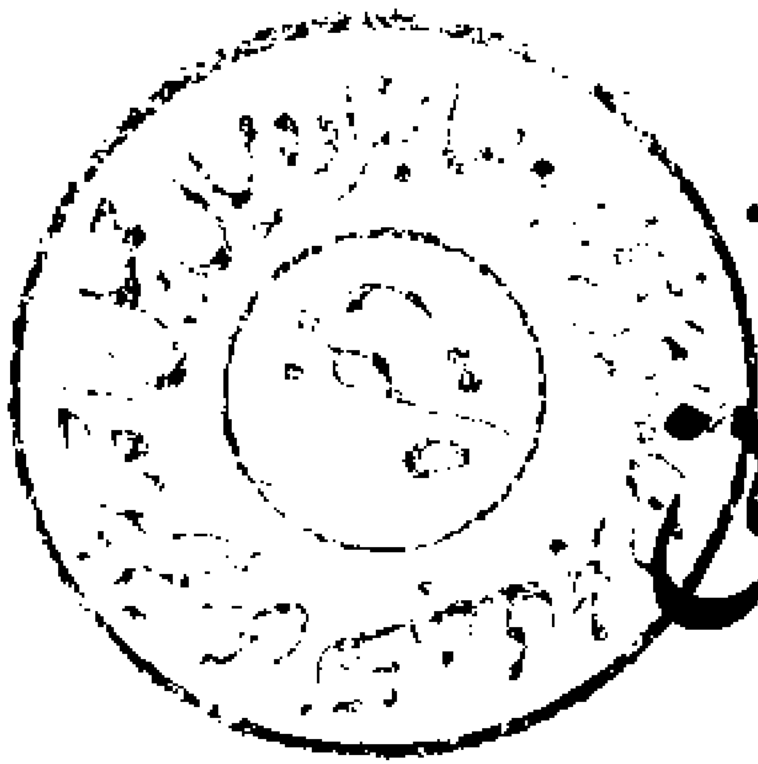
مولانا پائندہ محمد زعیم بدخشانی

القاسم اکیڈمی • جامعہ ابوھریرہ

خالق آباد • ضلع نوشہرہ • سرحد - پاکستان

امام اعظم ابوحنیفہ رح

••• تالیف •••

مولانا عبدالقیوم حقانی

ترجمہ فارسی

مولانا پائندہ محمد زعیم بدخشانی

القاسم اکیڈمی • جامعہ ابوھریرہ

خالق آباد • ضلع نوشہرہ • سرحد - پاکستان

مشخصات کتاب

نام کتاب .... واقعاتِ حیرت انگیز امام اعظم ابوحنیفہؒ

مؤلف .... مولانا عبدالقیوم حقانی، مدیر جامعہ ابوہریرہ

مترجم .... پائندہ محمد زعیم بدخشانی' سابق اُستاذ دارالعلوم حقانیہ اکوڑہ خٹک

کاتب .... سیدرسول شاہ بخاری حضرت کیلیانوالہ گوجرانوالہ

ضخامت .... ۱۶۸ صفحات

بارِ چہارم .... ماہِ جوزا ۱۳۸۵ھ ش / جمادی الاولیٰ ۱۴۲۷ھ ق

ناشر .... القاسم اکیڈمی جامعہ ابوہریرہ خالق آباد نوشہرہ، سرحد، پاکستان

آدرس دریافت کتاب

☆ مولانا سید محمد حقانی 'مدرس جامعہ ابوہریرہ خالق آباد ضلع نوشہرہ Mob:0333-9158477

☆ حافظ کتب خانہ' رحیمیہ کتب خانہ' علمیہ کتب خانہ جی ٹی روڈ اکوڑہ خٹک، ضلع نوشہرہ

☆ کتب خانہ رشیدیہ .... چارسدہ

☆ مکتبہ حنفیہ .... سوات

☆ مہمند کتب خانہ .... جلال آباد، افغانستان

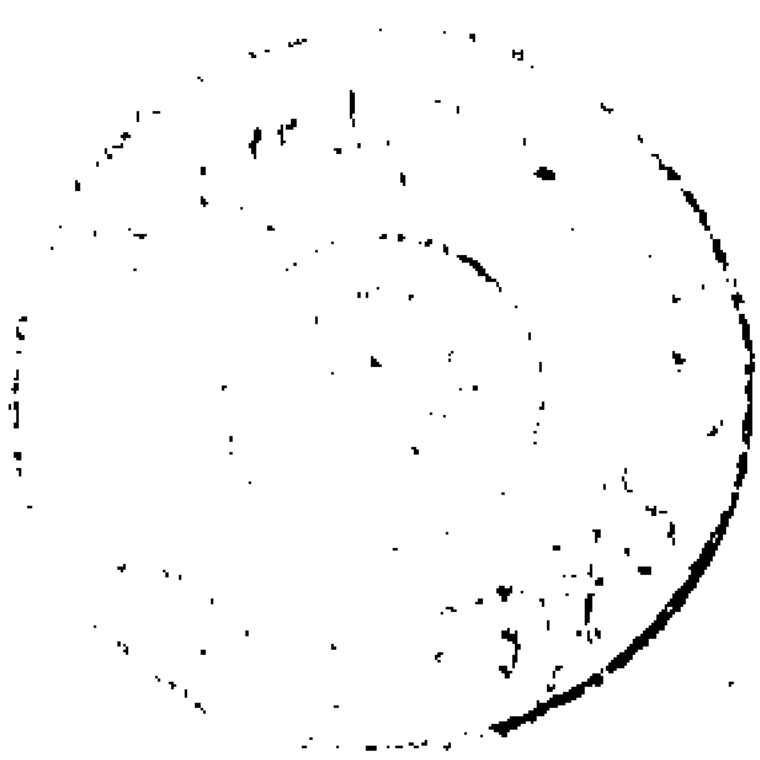
☆ کتاب فروشی قدرت اللہ نزد مسجد پلِ خشتی .... کابل' افغانستان

☆ کتاب فروشی محمد میرویس " " .... کابل' افغانستان

☆ کتاب فروشی حاجی عبدالقیوم .... مزارشریف' افغانستان

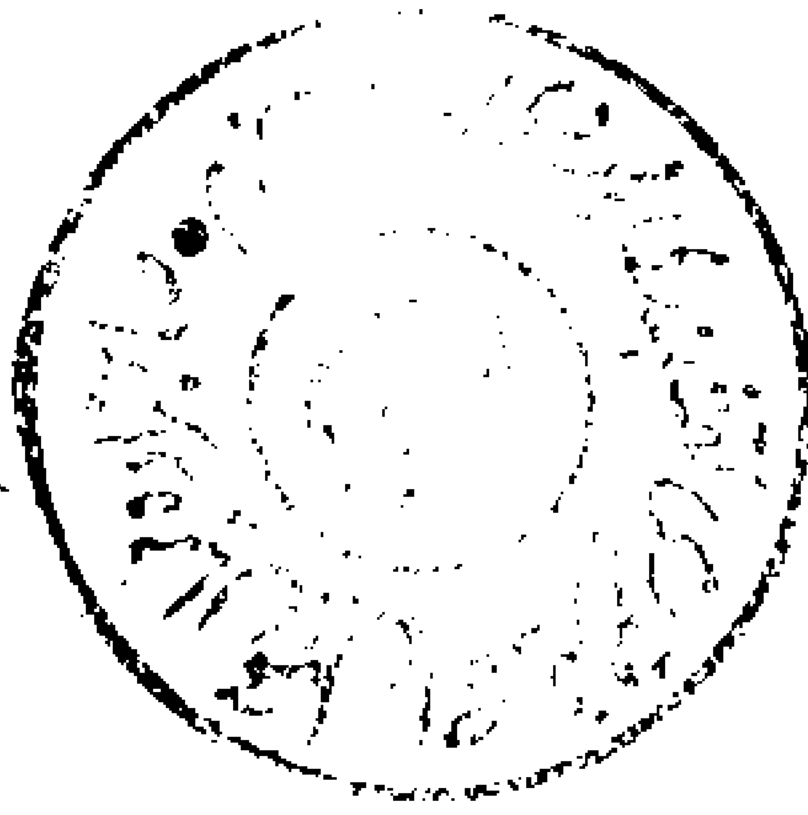
☆ یعقوبی کتب خانہ .... قندوز' افغانستان

☆ ہم چنان در ہر کتب خانہ .... شہر پشاور

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

فہرست مضامین

عرض ناشر

از خداوند متعالی شکر گزاریم کہ ایں کتاب کہ بنام واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابوحنیفہ است بہ چاپ رسیدہ وقابل استفادہ مردم شد۔ بارہا مردم فارسی زبان وغیرہ کہ اشنائی شان بہ زبان فارسی بود، تقاضا ہائے داشتن کہ کتاب واقعات حیرت انگیز امام ابوحنیفہ" بہ زبان اردو وپشتو چاپ شدہ وفائدہ کتاب بہ مردم اردو زبان و پشتو زبان میسر بود۔

پس باید کہ بزبان فارسی ہم ترجمہ شود۔ تاکہ مردم کہ بہ زبان اردو و پشتو ناآشنا بودہ واز واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابوحنیفہ" ناخبر ماندہ باید کہ خبر ومستفید شوند۔ بہرحال من از مؤلف ایں کتاب کہ حضرت مولانا عبدالقیوم حقانی است استفسار نمودم وعرض مردم فارسی زبان را برائش رساندم وحضرت حقانی صاحب دامت برکاتہم بالفور اجازت ترجمہ را داد۔ ومن ہمراہ جناب مولانا پایندہ محمد زعیم بدخشانی استاد دارالعلوم حقانیہ دربارہ ترجمہ این کتام مشورہ نمودم۔ بل آخرہ خود مولانا صاحب زعیم را وادار بہ ایں ساختم کہ ترجمہ کتاب را بہ زبان فارسی بکند۔ لِلّٰہِ الحمد کہ کتاب ترجمہ شد وچاپ شد ایں حال بدسترش شما است خواہشمندم کہ مصنف کتاب را، مترجم کتاب را وناشر کتاب را، از دعائے تان فراموش نہ کردہ ودعائے مزید برائے مؤلف کتاب نماید کہ خداوند متعالی مزید توفیق تصنیف وتالیف نماید کہ مثل ایں کتاب دیگر کتب را تصنیف وتالیف کردہ تاکہ مردم از تشنگی بے علمی سیراب شوند۔

مولانا سید محمد وفا حقانی

رکن القاسم اکیڈمی جامعہ ابوہریرہ، خالق آباد، نوشہرہ، سرحد

غرض مترجم

حامداً و مصلیاً ۔ خواننده و سامعین گرامی ______

کتاب را که بدست دارید مشت نمونهٔ خروار برخی از واقعات حیرت انگیز امام بزرگوار سر راه تا زنهٔ اہلسنت والجماعت سراج امت امام اعظم ابو حنیفه رحمة الله علیه است که بفضل خداوند بی همتا خطیب عصر و مقرر زمان مولانا عبدالقیوم حقانی، مهتمم جامعه ابوهریرة رضی الله عنه از کتب متداوله و منتشره اختصار نموده شکل کتابی داده بجامعه و نسل آینده تقدیم کرده است چونکه بنده بعض جای این کتاب را مطالعه کرده بودم بنظرم خیلی ذهن نشین و قابل استفاده معلوم گردید۔ بعد از اینکه بنده در سال ۱۳۷۲ ه ش بمطابق ۱۴۱۴ھ در دارالعلوم حقانیه بخاطر دورهٔ حدیث شریف داخله گرفتم با مؤلف تا جایی شناخت پیدا کرده خواستم که از ایشان اجازه گرفته این کتاب را به لسان سهل به فارسی ترجمه نمایم تا که مورد استفادهٔ همه مردم قرار گرفته از روش زرین اسلاف خویش آگاهی کامل پیدا کنند زیرا از آن جاییکه خداوند بی مثال بخاطر هدف عالی انسان را در احسن تقویم از کتم عدم بوجود آورده به اشرف المخلوقات توصیف نموده است تا که مظهر خالقیت او تعالی گردد۔ پس بما لازم است که در مقابل نعمات بی حساب خدای خود ناسپاسی نکرده در هر شعبهٔ زندگی خود اعم از تعلیم و تعلّم درس و تدریس، کتابت و خطابت، آمریت و مأموریت امامت و عبادت تالیف و ترجمه رضای خدا را تعقیب نمایم تا باشد که رضای او خالق بی نیاز را حاصل نموده مستحق بهشت برین گردیم زیرا که بخاطر حصول رضای خویش خداوند لامکان نبی صلی الله علیه وسلم را امر می کند "فَبِهُدٰهُمُ اقْتَدِهْ" و نبی ﷺ بخاطر تعقب راه اسلاف و نیکان به امتهایش می فرماید "خیر القرون قرنی ثم الذین یلونهم ثم الذین یلونهم" پس چونکه امام اعظم رحمة الله علیه از جملهٔ خیر القرون بوده پیشوای قافلهٔ عظمی اہلسنت والجماعت است باید پیروانش از سوانح و سیرت اش آگاهی تام پیدا کرده خوبتر بفهمند که مسلک و مذهب و امام را که پیروی میکنیم واقعاً قابل دانستن است تا باشد که زندگی خود را هر بندهٔ مومن طبق زندگی اسلاف خویش ساخته مورد انعام خداوندی قرار بگیرد و چون که ملت مجاهد و شهید پرور افغانستان با وصف حق دانستن مذاهب اربعه عموماً حنفی

مسلک اندازین کتاب زیادتر مستفید شوند۔

از یک طرف آرمان خودم واز دیگر طرف ولالت خیر حضرت مولانا مولوی سید محمد پروانی صاحب که فاضل دارالعلوم حقانیه مے باشد و معاون خصوصی مؤلف مدظله است مرا وادار به این ساخت که هرچه زودتر از مؤلف اجازه گرفته قلم را برداشته به ترجمهٔ کتاب شروع نمایم، پس از خداوند سمیع وبصیر توفیق مزیدی خواهم که طاقت چنین عمل نیک وشایسته را برای بنده ارزانی فرموده این ترجمه را مفید گرداینده همیش ما را درراه خدمت دین توفیق بیشتر عطا فرماید۔ آمین ثم آمین۔

پاینده محمد زعیم خادم طلبا راہل سنت والجماعت چهار منه دره وسوال فرهنگی حوزهٔ مشهد وسوال کشم ولایت بدخشان۔ فاضل واستاد دارالعلوم حقانیه اکوره ختک، پشاور۔ پاکستان

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

افتتاحیہ

از محدث کبیر استاذ العلما شیخ الحدیث حضرت مولانا عبدالحقؒ بانی و مہتمم دارالعلوم حقانیہ اکوڑہ خٹک پشاور پاکستان :

بعد از حمد و درود عرض میدارم کہ حالات زمانہ بہ سرعت تبدیل میشود و کسانیکہ از علم آگاہی دارند از مطالعہ سیر شدہ اند مردمان بی علم ہر چیز جدید را استقبال میکنند۔ عامۂ مردم بر مشاغل خود مصروف بودہ از دین بی پروا شدہ اند از دیگر طرف مردمان مغرض پیشوایان و بزرگان خصوصاً علمار حنفی مذہب را مورد طعن قرار دادہ ذریعۂ تحریر بہ خلاف آنہا زہر کاشتن را شروع کردہ اند۔ از بسیار زمانہ بہ این طرف تمنا داشتم کہ طبق حالات جدید ضرورت است حالات پاک زندگی ائمہ و واقعات و تذکرۂ پیشوایان و علماء حنفی بہ لسان سہل نوشتہ چاپ گردیدہ بہ تعداد زیادی توزیع گردد تاکہ عامۂ مردم خصوصاً در تختۂ اذہان نسل آیندہ آثار زندگی بزرگان نقش کردہ شود تاکہ بنیاد محکمی برای تشکیل آدم سازی گردد زیرا کہ نتیجۂ بی خبری و بی اعتمادی از ائمہ و بزرگان خود این شد کہ عامۃ الناس خصوصاً نسل جوان از راہ بی راہ شدند حق را بہ عقب انداختہ بہ باطل رو گرداندند و در مقابل زندگی روحانی اسلام روش لادینی مغربی را بہتر دانستند۔ لذا ضرور بود از فدا کاریہای ائمۂ امت خصوصاً از حالات اصلی علمار حنفی مذہب از ذکر و فکر و خدمات و تعلیماتشان مردم را آگاہ کردہ شود تاکہ از یکطرف حالات زندگی یک انسان در آئینہ تاریخ ہویدا گردیدہ از طرف دیگر این علمار مشعل راہ زندگی عملی امت گردند۔ الحمد للہ طبق آرزوی بندہ و طبق تقاضای وقت دانشمند گرامی و محترم مولانا عبدالقیوم حقانی استاد دارالعلوم حقانیہ "واقعات حیرت انگیز" را بہ لسان اردو جمع نمودہ شکل کتابی داد کہ گویا بہ اقدام این عمل یک فرض کفائی را از گردن عامۃ الناس ساقط کردہ باشد۔ در اوّل جلد این کتاب کہ "واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابو حنیفہؒ" نوشتہ است کتاب در ہمین موضوع پر مفہوم و مستند است کہ انشاء اللہ مفید و انقلاب آور تمام می گردد اگر رضاء خدا باشد بذریعۂ این کتاب

بسیار نفرهای بی راه براه میآیند نسبتاً خوشحالی من به این است که مؤلف آن واقعات وحالاتی راجمع نموده که برای نسل آینده خیلی مفید وقابل استفاده است جناب مؤلف بعد از مطالعۂ کتب زیاد وزحمات فراوان کتابی که مشتمل بر حالات پاک علمای حنفی است ترتیب داده فهمیده میشود که در همین باره پخته ومابر است من دعامیکنم که خداوند سعی زیبنده رابدرگاه خود منظور نموده نوشتۂ اورا سود مند بگرداند خداکند که باقی جلدهای این کتاب راهرچه زودتر به خوبی بسر رسانده برایش توفیق نشر و اشاعت داده شود۔

وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہ محمد وآلہ وصحبہ اجمعین۔

شیخ الحدیث حضرت مولانا عبدالحق رہ مہتمم وبانی دارالعلوم حقانیہ اکورہ ختک (پشاور)

پیش گفتار

جناب حضرت علامہ مولانا سمیع الحق صاحب مدظلہ مدیر ماهنامه الحق

درباره امام ومقتدار وپیشوائی سواد اعظم اہلسنت والجماعت امام وسراج الائمہ ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ در ہر زمانہ نویسندہ ہا تحریرات زیاد کردہ اند وسلسلہ نوشتن فعلاً ہم جاری بودہ بہ ہمین ترتیب ادامہ خواہد داشت وچنین ظاہر میشود کہ ہیچ شعبۂ زندگی او از تحریر باقی نماندہ است۔

امابایداز نقطہ نظر اسلامی مقصود از تحریر سیرت وسوانح یک شخص این باشد کہ اعمال واخلاص تقوا وکردار خوانندہ بہتر گردیدہ بہ اخلاص کامل رضاخدا را حاصل نماید ونشست وبرخاست خود را بہ طریقہ شریعت برابر کند وبہ ہمین قسم ہمہ امت اصلاح گردد وہکذا بہ مجرد مطالعۂ سیرت وحالات نظریہ وخیال خوانندہ رنگ گرفتہ اخلاص عمل وتقوا دراو پیدا شود وبہ خروش وجوش تازۂ در مسیر زندگی گام بردارد۔

باوصف کہ دربارۂ امام اعظم بسیار کتب نوشتہ شدہ است وپیدا ہم میشود باز ہم فاضل محترم مولانا عبدالقیوم حقانی صاحب کہ بہ زبان اردو واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابوحنیفہ رح را نوشتہ بسیار دلچسپ است خلاصہ اینکہ این کتاب باوصف داشتن فکر ونظر علم وعمل فقہ وقانون. تاریخ وسیرت سیاست واجتماعیت، اخلاص وللہیت، تقوا وطہارت، جذبۂ انقلاب امت۔ تبلیغ وتعلیم، خیلی ہا مفید گویا کہ دریا را در کوزہ بند کردہ باشی صوفی ہا ست یا علماء، طلبا رست یا حکام ہمگی می توانند کہ تشنگی خود را ازین کتاب مرفوع سازند۔

درین کتاب مسائل باریک ونکتۂ مہم دربارۂ شریعت. طریقت. سیاست. اجتماعیت. ودر ضمن واقعاتی بہ الفاظ صفا بیان گردیدہ است کہ از راہ شریعت وطریقت روح وقلب ہر مسافر قرار وآرام میگیرد وایں دلیل واضح بزرگی وکرامت امام صاحب است وجناب عالی قدر مولانا عبدالقیوم حقانی باوصف مشاغل ومصروفیات کہ لحظہ برای سر خاریدن ہم دقت ندارد تاریخ حنفی را بسیار

به یک گلدستهٔ مزین مدون نمود صرف این نه بلکه قانون فقه و قانون بحث و مناظرهٔ مضامین دل چسپ، واقعات و قصه ها را به شکل اساسی از مهر و محبت به لسان شیرین بیان کرده که قابل تقدیر است به این مفهوم که جناب عالی را در بارهٔ این فن و داستان نوشتن مهارت تام حاصل است به مجرد دیدن «دفاع امام ابوحنیفہؒ» که یکی از کتب عالی نویسنده است این سخن به ذهن میآید که نویسنده را درین باره مهارت کامل حاصل است باز هم نویسنده گرامی خود را از تنقید و تبصره در امان مانده تمام حالات و واقعات که معلوم بود به احتیاط کامل جمع نموده باز به سلیقه کامل این گلدسته علمی و تاریخی را تیار کرده است زیرا که بسا اوقات مردم درین گلدسته جور کردن بعض علف نا به کار را هم میگیرد لاکن جناب نویسنده درین کتاب از آن هم خود داری نموده کدام الفاظ که خلاف شرع معلوم گردیده یا که بی سند بوده آنرا ترک گفته و در کدام کلمات که شک و شبه بوده آن را جا به جا تشریح کرده و این کتاب نمونه است که جناح تاریخ و ادب را ثقیل میسازد و از خواننده کتاب درخواست و خواهش میکنم که در هنگام دعا به نویسنده و بما و به ادارهٔ موتمر المصنفین دعا نموده ما را بیاد داشته باشد۔

مولانا سمیع الحق صدر موتمر المصنفین دار العلوم حقانیه

تاثرات

حضرت العلامہ مولانا قاضی محمد زاہد الحسینی مدظلہ خلیفۂ مجاز حضرت امام
شیخ التفسیر مولانا احمد علی لاہوری رحمتہ اللہ تعالیٰ علیہ،

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

الحمد لاھلہ والصلاۃ لاھلھا اما بعد :-

در قرآن عزیز الصلحون را یک قسم منعم علیھم قرار داده شده است که مصداق او علماء با عمل است زیرا که علم بلا عمل و عمل بلا علم به انسان وبال میگردد۔

از علماء امت بالخصوص طبقہ ممتاز گروه فقهاء امت است آنهای که به بصیرت روحانی حلال و حرام روا و ناروا پسندیده و غیر پسندیده را به امت تفصیلاً فرموده راهنمای به سوی اعمال صالحه می کنند و از فقهاء امت نعمان بن ثابت المعروف عند الائمہ امام اعظم ابوحنیفہؒ مقام ممتاز را کمائی نموده مالک مقام عالی است، آن امام که در درس او امام بخاریؒ، امام مسلمؒ امام ابوداؤدؒ، شرکت کرده بودند علاوه ازین ها دیگر ائمۂ حدیث هم از درس این بزرگوار خود را مستفید کرده است و از درس تفقہ فی الدین او علاوه از امام محمدؒ و امام ابو یوسفؒ و امام زفرؒ دیگر فقهاء هم بی حصه نمانده اند از کمالات دینی و روحانی او بیشواهای سلوک و طریقت حصۂ وافری حاصل نموده اند او بذریعۂ ذکر و فکر خود جوهر و حقیقت اشیاء را محسوس و مشاهده کرده بود و او که به خاطر ساختن قوانین اسلامی کدام کارنامۂ را انجام داده است هیچگاه احسان او را بجا آورده نمیتوانند اما افسوس به این است که بعض نفرهای نمک حرام احسان محسن خود را فراموش میکنند و این امام عالی مقام را بیک دانا و مجتهد نسبت می کنند در حالیکه امامؒ یک محدث بزرگ هم بود و یک مفسر قرآن و امام فقہ و بیشوا سلوک و احسان هم بود۔

مقام شکر است که درین دور عالم نوجوان محقق صاحب البیان والبنان مولانا عبدالقیوم حقانی

حالات زندگی امام اب[illegible]ه و علمار حنفی را جمع نموده عامة المسلمین را از آن درس فراموش شده آگاه ساخت بلکه دوباره این مسند را تازه نمود واز کارنامهای جدید او که کتاب در "واقعات حیرت انگیز علما احناف" است در پیش ریم موجود است الله تعالیٰ این زحمت او را قبول ومنظور نماید و برای مخلوق بسیار سودمند و برای نویسنده توشهٔ دارین بگرداند۔ آمین

حرفِ آغاز

حامداً و مصلیاً۔

به همگی هویدا و معلوم است و همگی مشاهده میکنیم که اہل زمانه بخاطر کارهای دینوی تجارت و مزدوری و برای حصول معاش و اقتصاد سرگردان بوده یک لحظه هم در مجلس علماء و صلحاء و بنده های نیک خداوند نشسته نمی توانند و نه طاقت دارند که در مدرسه ها به خاطر تعلیم و تبلیغ و یا در مجلس وعظ علماء اشتراک ورزند از یک طرف فقدان ذوق علم و از دیگر طرف از جهت خستگی های مشاغل روزانه برای استفاده از کتب مفصل یا تحریر های تحقیقی و علمی و عملی و انابت الی الله وقت پیدا کرده نیتوانند

استادان و تلامیذهٔ مکاتب و پوهنتون ها و مامورین و دفاتر حکومت از جهت کمی یا عدم ذوق علم از زندگی ماحول خود رنگ گرفته برای لذت حاصل کردن و تعیش ذهنی و ہیجان های فحش به بی هوده گی ها گرفتار و مصروف اند بسا اوقات اخبار و رسائل و کتب خطرناک و زهراگین مثلاً "کتب نشه یا عشق" را به محبت مطالعه میکنند در حقیقت چنین مردم نه بخود بلکه سبب تباهی و بربادی تمام قوم و ملت است از یکطرف برای نشر نمودن قسماقسم آزادی و نشر خیالات فاسده و شهوانی و بیزاری از خدا و داعی بیهبهت و زهرآگین و الحاد رسائل و کتب چاپ گردیده توزیع می شود۔

از دیگر طرف نہی از منکرات و اشاعات معروف بطور بطوئت روان است از دیگر طرف اداره های علمی و تحقیقی۔ مطالعاتی و اشاعاتی و درسگاه های تعلیم و تربیه خصوصاً درسگاه های که در آن شعبهٔ درس و تدریس و امور انتظامی و رسائل علمی که من جمله تالیف و ترجمه و اشاعت در آن شامل است به مشاغل دینوی خود طوری گرفتار اند که در اصلاح باطن به ذوق عبادت و شوق عمل و اخلاص به فکر زندگی آخرت رضاء خدا و اصلاح اخلاق بکلی توجه ندارند در حالیکه مقصد تعلیم و روح شریعت همین زندگی روحانی و اصلاح باطن است۔ حالات زندگی بزرگان و خود خصلت آن ها مطالعه و قوت حافظه و ذوق و شوق به عبادت و تقوا شان و اعتماد آن ها به خدا و ترس آن ها از پروردگار یک نمونهٔ است بسیار نادر تا که این نمونه مشعل راه است نگردد اصلاح انقلاب است تعمیر زندگی تزکیه و طهارت

شکر وسپاس بندگی وقربت وانابت در رضا اللہ را حاصل کردن شکل است۔

مشاغل دینوی باشد یا تعلیم وتدریس دینی وعظ باشد یا تألیف تحقیق باشد یا تصنیف خلاصہ اینکہ انسان ہر عمل اگر انجام میدہد باید دراو واقفیت از آثار وواقعات مؤثر ائمہ باشد زیراکہ حالات روحانی وعلمی وعملی سلف الصالحین در قلب انسان رقت ونرمی پیدا می کند دعکس مجلس صلحار درانسان پیدا شدہ جذبہ وعزم خدمت دینی دراو بیدار می گردد۔

از واقعات مؤثر واز حکایات علمی وروحانی ائمہ گوہر مقصود واز مطالعۂ حالات سلف صالحین مقصد حیات وانابت الی اللہ، حاصل میگیرد زیراکہ اسلاف ما از اصل مزاج دین واز ذوق علم وعمل بہ لب لباب قرآن واحادیث نبیؐ واقف گردیدہ بودند۔

صرف بہ ذریعۂ روایات وجنگ نامہ ہا ومطالعات سطحی وعلم سرسری بحث ومناظرہ معلومات حاصل کردن در قلب انسان نرمی وسوز پیدا نمیشود بلکہ امکان پیدا شدن غرور وتکبر است۔ علامہ ابن جوزیؒ می فرماید کہ در زمان ہای سابق بعضی مردم بہ خاطر تعلیم نہ بلکہ برای مشاہدہ نمودن کردار۔ روش وحالات زندگی بزرگان وبندہ ہای نیک خداوند نزد آنہا حاضر می شدند زیراکہ روش وطریقۂ آن ہا ثمرۂ علم آنہا بود کہ قبل از نشست وبرخاست ودرس وتکرار با استادہا وبزرگان خود اہمیت این سخن بمن ظاہر شدہ بود وبعد از بیان نمودن روایات ومطالعۂ واقعات وحالات اثرناک بزرگان دین این سخن در ذہن نقش گردید بعد از ملاحظۂ واقعات زندگی مجالس عمومی تقریر وتحریر ودوران درس ومطالعۂ سخنان بیش قیمت آنہا احساس من افزون گردید زمانیکہ با آقا ومحسن خود محدث کبیر تاج سر علمار مولانا عبدالحقؒ بانی ومہتم دارالعلوم حقانیہ یکجا بودم واز لسان او کدام درد گوہری راکی شنیدم احساس مرا بہ حقیقت بدل نمود سال قبلی کہ یک کتاب من عاجز بنام "دفاع ابوحنیفہؒ" بود چاپ گردید بسیار از مردمان علم دوست وبا دیانت شائقین ادب وتاریخ وتبلیغ در خصوصیت باب ہشتم ونہم این کتاب مرا بسیار تعریف وتوصیف نمودند کہ در این دو باب ہوشیاری بلانہایت امام اعظم، فکر عالی، نظر عمیق، خصائل حمیدہ، سخاوت واخلاص، ذکر وعبادت وتقوا واعتماد کامل او بہ خدا و خاکساری، عاجزی، نرمی، ہم دردی، مہربانی، لطف ومروت او با مخلوق مع بعض واقعاتش بیان گردیدہ بود کہ بسیار از کتب در مسائل علمی ودینی چند برخ آن کتاب را در چند قسط بہ خوانندگان

شان تقدیم نموده بودند که منجمله ماهنامه دارالعلوم دیوبند که مدیر دارالعلوم حبیب الرحمن قاسمی در شمارهٔ جنوری ۱۹۸۷ء صفحه در بارهٔ "دفاع ابوحنیفه" تبصره و تفصیل نموده بود و دو باب آخیر را زیاده تر توصیف کرده کتاب را قابل استفاده و مفید خوانده بود.

استاد محترم مولانا سمیع الحق دامت برکاتهم مدیر ماهنامهٔ الحق و استاد حدیث دارالعلوم حقانیه در دوران درس ترمذی شریف طلبا را به مطالعه و استفاده ازین کتاب تشویق نموده این کتاب را ذریعه مؤثر و مهم اصلاح معاشره و انقلاب روحانی خواند.

هم چنین استاد مکرم مفتی اعظم دارالعلوم حقانیه شیخ الحدیث حضرت مولانا مفتی محمد فرید صاحب مدظله این کتاب را مورد پسند قرار داده بعد از نوازش زیاد در حق بنده دعا رخیر نموده و همچنین مخدوم العلماء حضرت العلامه قاضی محمد زاهد الحسینی صاحب به دیدن این کتاب در حق بنده دعا رخیر شان را دریغ نورزیدند که به من همت افزود و از طرف دیگر بعض اهل قلم و دوستان برایم مشوره دادند که باید همین هر دو باب را در یک رساله جدا چاپ نمایم تا که برای شایقین خریدن و مطالعه آن آسان گردد و هم مردم بیشتر استفاده نمایند.

این مشوره احباب معقولم شد لاکن در وقت نوشتن دفاع امام ابوحنیفه" قصه های مؤثر و دل نشین امام های حنفی مذهب خصوصاً واقعات و حالات دلچسپ امام اعظم ابوحنیفه" و شاگردان او را جمع کرده علیحده گذاشته بودم یکبار یادم از آن آمد که باید چند واقعه دل پذیر آن را هم ذکر کنم تا که این رساله سودمند و مفید واقع شود و وقتیکه آن ذخایر را گرفتم ورق به ورق مطالعه کردم یکی بر دیگر جالب بود در حیرت بودم که کدام آن را درج این رساله نمایم به همین قسم چند ماه معطل ماندم بالآخره وقتیکه بنده مع برادر محترم حافظ مفتی غلام الرحمن صاحب در دارالعلوم حقانیه در شعبان ۱۴۰۷ھ به خاطر دورهٔ تفسیر برای طلاب مامور گردیدیم ضرورت پیش شد به بیان نمودن امام های حنفی به همین غرض تحریرات خود را باز کردم و نظر به احساس سابقهٔ اکنون گفتم باید به الفاظ سهل صرف حالات علمی و روحانی و قصه های اثرناک و الفاظ گران بها و واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابوحنیفه" را جمع نموده مع هر دو باب "دفاع امام ابوحنیفه" بشکل کتابی بدهم و بعد ازین هر وقت که فرصت یافتم تاریخ های نادر امام ابویوسف" و امام محمد" و امام زفر" و امام عبدالله بن مبارک" را ترتیب داده به چاپ بسپارم تصمیم دارم که اگر

فرصت وتوفیق باری تعالیٰ میسر شد و اسباب طباعت و اشاعت پیدا شد انشاء اللہ از امام اعظم ابو حنیفہؒ گرفتہ تا تلامیزہ و تلامیزۂ تلامیزہ جلیل القدرش و علماء متاخرینؒ اکابر دیوبند از شیخ العرب والعجم مولانا حسین احمد مدنیؒ گرفتہ تا شیخ الحدیث مولانا عبدالحقؒ واقعات حیرت انگیز وحکایات فکر انگیز شان را جمع و ترتیب دادہ نام اورا واقعات حیرت انگیز علماء احناف بگذارم السعی منا والاتمام من اللہ :

سرگذشت شخصی خود باشد یا از دیگر کس چہ جای از آن بزرگان کہ در محبت محبوب شان مست بودند و سرو پا نمونہ بندگی در آنہا موجود بودہ بسیار دل چسپ می باشد و اگر لذت در آن واقعات بنا شد دیگر در چہ است کہ قرآن خود ارشاد می کند ۔

ان الذین امنوا وعملوا الصلحت سیجعل لھم الرحمن ودا (مریم ۹۶)

باز از واقعات حیرت آور علماء حنفی فہمیدہ می شود کہ خداوند چگونہ صلاحیت و هبی را برای آن ها عطا نمودہ بود و در مکتب حنفی چہ قسم عناصر جمع شدہ است ۔ در بارۂ تربیت و تزکیۂ نفس در شعبۂ فقاهت و دانستن مسایل مہم و در شعبۂ اخلاص و دعوت و عشق چہ انداز درجات عالی را طی کردہ بودند این ہم شناختہ و فہمیدہ میشود کہ مکتب حنفی آن دُرو گوہر را بزمانہ تقدیم نمودہ کہ نظیر ندارد اگر ہمین واقعات تاریخی بہ شکل مناسب جمع کردہ شود و بہ ترتیب صحیح بہ امت پیش کردہ شود طوریکہ ارادۂ بندہ است اگر منظور خدا باشد بہ برکت این سعی نمونۂ تصویر یک نسل مستغنی و مجاهد، غازی و متقی، پرہیزگار کہ موصوف صفات حمیدہ باشد و اخلاص و للہیت ہم در آن موجود باشد پیش خواہد آمد کہ شریعت ہم ہمین مطالبہ را میکند ۔

علامہ ابن عبدالبرؒ فرمودہ شخص کہ بعد از صحابۂ کرامؓ و تابعینؒ فضائل فقہاء را مطالعہ نمودہ بہ سیرت و فضیلت آن ها مطلع گردد بہترین عمل است ، اللہ تعالیٰ محبت ما را با آنہا زیاد کند ۔ امام ثوریؒ فرمودند در وقت تذکرۂ بزرگان و بندہای نیک رحمت اللہ تعالیٰ نازل می گردد جامع بیان العلم لابن عبدالبر ص ۱۶۴ الحمد للہ بہ برکت فضل و کرم و احسان خداوند ؒ در ہمین سلسلہ اولین جلد کہ مشتمل بہ واقعات حیرت انگیز زندگانی امام اعظمؒ است چاپ گردیدہ بدست

81615

رس شما قرار گرفت و جلد دوم که واقعات وحالات زندگانی امام ابو یوسف رح و امام محمد رح و امام زفر رح و حکایات دلچسپ آنهااست جریان دارد. سعی می ورزم که هرچه زودتر به دسترس خوانندهٔ گرامی قرار بدهم اما در حین جمع نمودن واقعات کدام ترتیب خاصی مدّ نظر گرفته نه شده در وقت مطالعه کدام حکایت که دل پذیر بود و به نظرم پسند آمد نوشتم و به مناسبت اندکی به هر باب ملحق کردم "ترجمه شعر"

یک یک نقش راگرفته در دل جای دادم

که بیگاه در سیر روی سفید تو بودم

بجز از مقدمه، جلد اوّل را به هفت باب تقسیم گردیده است در چهار باب اوّل واقعات حیرت انگیز وحالات زندگی تاثر ناک امام اعظم رح وقصه های دل نشین که حالات را تغیر و ایمان را تازه میکند درج کردم تا که امت به برکت این حکایات در زندگی خویش قالب اسلامی را اختیار نمایند و قتیکه تمام کمالات ظاهری و باطنی صبر و شکیبائی، ذکر و فکر تمیز حلال و حرام ایثار و سخاوت علم و عمل ذوق عبادت شوق شهادت، رجوع و انابت، مجاهده و ریاضت عزم راسخ عاجزی و خاکساری اظهار حق۔ شفقت و مهربانی، انصاف و عدل، تقوا و پرهیزگاری تمقید و احتساب، طاعت و عبادت، به حکم و قضاء خداوند، پابندی شریعت خوف از قیامت در زندگی کسی پیدا شود پس چگونه حالات زندگی او جذبهٔ عمل را بیدار نمی سازد چگونه انسان غلطی خود را احساس نمی کند چگونه همت در او افزون نمی گردد چگونه بصیرت و بصارت او روشن نمی گردد چگونه قدر و قیمت وقت به او معلوم نمی شود پس نتیجهٔ مطالعهٔ این حکایات کشایش راه ذوق و شوق عمل نیک است۔

در باب پنجم و ششم آن واقعات است که حاوی علم و فضیلت فهم و قابلیت مطالعه و ذهانت ذکاوت و شجاعت و سخاوت و صلاحیت و کمالات بحث و مناظره و سریع الفهمی و فراخ نظری و اجتهاد و استنباط احکام و قوت استدلال امام اعظم رح درج است. در آخر باب هفتم ضمیمهٔ به عنوان "در خوان زعفران" درین کتاب درج گردیده که سبب آن جا ذکر است در حقیقت که امام اعظم رح به اجتهاد و استنباط مسائل فقهی و احکام شرعی مقام امامت را حاصل کرده حاذقیت و هوشیاری و قوهٔ حافظه اش با او بسیار تعاون نموده است که این همه نعمت الله است به کسی که بخواهد می بخشد از جهت حافظه و ذهن قوی از تمام علم که صرف بنیادش در آن زمان موجود بود مثلاً تفسیر و حدیث و فقه و اصول و کلام و آثار و علم رجال

وتاریخ ولغت کمال کمالی کرده بعداً در زندگی علمی وبحث وتحقیق استنباط واستخراج مسائل وتدوین فقه د
ترتیب شرائع وتفریعات بحث ومناظره مدد حاصل می کرد طوریکه یک تجربه کارجنگی به تیرترکش ازذخیره
خودرا اکمال نماید درمعاصر امام صاحبؒ دوست ودشمن ذکاوت وذهانت اورا مدح وتعریف
میکرد بنائً متقدمین ومتاخرین متفق اند که ابوحنیفہؒ قوی الحفظ سریع الفهم وذکی بود حافظ الحدیث
واستاذ الحدیث ائمه بود درحافظه او هیچگاه تغیری نیامده است ۔

اقتباس از دفاع امام ابوحنیفہؒ

از لحاظ تاریخی وعلمی این واقعات حیرت انگیز ساده دل ازنگاه معنی ومقصد خیلی فایده مند است
انشاء الله درین دوران انقلاب شروفساد خواننده رافکرمند وشوق صاحبان مطالعه وتحقیق وبزرگان
رادرجوش آورده سبب تازه نمودن محبت آنها گردد ازنظرمن اصل مقصد حالات زندگی این بزرگان
ونتیجه تعلیمات شان این میشود که قلب ها از دولت ایمان ویقین سیر شده به شمع محبت وعشق حقیقی
روشن گردد تاکه همت عالی واراده راسخ اخلاق واعمال مطابق سنت پیغمبرؐ امر بالمعروف نهی ازمنکررا
عادت وازکلیات وجزئیات دین انسان باخبرباشد بنائً من تعطیلی های رمضان المبارک را برای
جمع وترتیب نمودن این واقعات غنیمت دانسته هرچه زودتر درتحت تحریر قلم خلاصه نمودم که شاید
کمی وزیادی هم شده باشد که قابل انتقاد باشد ۔

بازهم آرزو دارم که این کتاب جاهای خالی کتب خانهٔ اسلامی راپُر کرده تااندازی تشنگی
شایقین علم واخلاص وکسانیکه به مطالعهٔ تاریخ حنفی شوق دارند دفع شود وآرزوی کسانی که درین راه
سعی می ورزند وآمدن یک انقلاب روحانی وعلمی ومطالعاتی وشخصی وقومی راخواب می بینند وبجای
اینکه خودرا آلودهٔ دنیای جدید سازند آرزوی تعقیب نقش قدم بزرگان رادارند وهمت زندگی عالی را
کرده دفریاد می کنند ترجمه شعر

✿ زمانه راکه بدل کردی به آن بینازی ۔ مردآن است که زمانه اش بدلش شود برآورده شود
ترتیب این واقعات درچهل روز تمام شد درحالیکه به سبب درس وتدریس دارالعلوم ودیگر مشاغل م
شکلات کثیر روزی یکساعت یا دوساعت وقت برایم میسر میگردید وازهرطرف وقت پیدا کرده مصروف
کارخود بودم ازیکطرف مصروفیت ازدیگرطرف سرعت بالآخره بهم عاجزم یقیناً که از نزدم سهو شده باشد

باز هم استاذ های دارالعلوم خصوصاً مفتی سیف الله صاحب حقانی که به نظر تنقید هر لفظ را جدا جدا مطالعه کرده از مزاج منطقی در هم و خیال خود بالای کلام الفاظ که اعتراض کرده بود آن را به مطالعه ثانی تصحیح و خارج نمودم ازین خاطر من از آنها ممنونم به این هم نه بلکه به تنقید تعبیری و مشورهٔ مفید هر خوانندهٔ گرامی تشکر گویا نم اگر خداوند این واقعات حیرت انگیز علما حنفی را بدست من به سر رساند دلیل این می شود که در هر دوران دراست مردمان اہل کار و ذی صلاحیت موجود است و جنگل از مزدور خالی نه شده درخت سبز دین همیشه همین قسم میوه دار و سایه دار می باشد۔

"عالم نه شود ویران تا میکده آباد است"

قبل از شروع مطالعه کتاب به خوانندگان عرض میکنم که سلسله روایات تالیف من اکثراً به مدار تاریخ است و روایات تاریخ کلیتاً به روایت علمی برابر و موثق نمی شود و هم چنین بر شخصیت های تاریخی عقیده و عداوت علی السویه جاری است روی همین علت است که بسا اوقات اصل حقیقت در روایات مخفی می ماند عرضم اینست که اگر درین کتاب کدام واقعه و روایت به طور خطائی مخالف شریعت دیده میشود در حالیکه بنده حتی الامکان از نقل این چنین واقعه اعراض کردم باز هم اگر شده باشد در نظر ثانی حذف گردیده۔ بهر حال فکر و نظر اتباع شریعت و سنت و علم و تقوا را ملحوظ داشتن ضروری است نه شوق اتباع که نه به آن عمل جایز است و نه به آن وجه از صاحب واقعه بدگمانی کردن جایز است۔

وصلی الله تعالیٰ علیٰ خیر خلقه محمد واله واصحابه اجمعین۔

عبدالقیوم حقانی

رفیق موتمر المصنفین واستاذ دارالعلوم حقانیه اکوره ختک (پشاور)

مقدمه

تشریح و تعارف فضیلت و جامعیت جهانگیری

و آفاقیت علم الفقه. فقهای اسلام و فقه حنفی

فقه در لغت "الوقوف والاطلاع" یعنی واقف شدن و اطلاع پیدا کردن را گویند و در شریعت "الوقوف الخاص وهو الوقوف علی معانی النصوص واشاراتها ودلالاتها ومضمراتها ومقتضیاتها" یعنی در شریعت واقفیت خاص است که عبارت است از آگاه شدن از معانی و اشارات و دلالات و مضمرات و مقتضیات نصوص "والفقیه اسم للواقف" و فقهی کسی را گویند که از امور مذکوره خبردار باشد.

قطع نظر ازین تعریف اصطلاحی مرکب امام صاحب رح در تعریف جامع قدیم خود چنین گفته "معرفة النفس مالها وما علیها" یعنی فقه شناختن اشیا که به انسان نفع میرساند یا نقصان. درحقیقت این تعریف تعریف اصلی "الدین" است که بعض نفرها به مشکل میتوانند درک کنند لفظ فقهی به شخصی اطلاق کرده میشود که در زمانه خود در فقاهت نظیر نداشته هیچ مسئله نباشد که او حل نکند و هیچ منصبی نیست که در حکومت اسلامی به شخصیت فقهی تقبل نشود فقهی آن شخصی را گویند که به بنیاد معلومات وحی و نبوت طریقه استنباط مسئله را یاد داشته به اخراج مسائل مردم را از بی اتفاقی تناظر و خانه جنگی و از شعله آتش در امن داشته در حالات مشکلات مهم هم داعی و مستقیم کلمة الله باشد طوریکه باری تعالی این ها را در روی زمین خلیفه خود و وارث نبی ؐ گردانیده مسلمان ها را امر به تابعداری از حکم آن ها نموده است.

مراد از اولی الامر فقها راست	یَا اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا اَطِیْعُوا اللّٰهَ وَاَطِیْعُوا الرَّسُوْلَ وَاُولِی الْاَمْرِ مِنْکُمْ: النساء ۵۹

ترجمہ: ای مؤمناں فرمانبرداری کنید خدا را و فرمانبرداری کنید پیغمبر را و فرمانروایان جنس خویش را۔
حافظ ابن قیمؒ در قرآن پاک در بارۂ آیۂ مذکور مینویسد کہ از جہت این آیہ قبول حکم فقہاء و مجتہدین فرض است و عبداللہ بن عباسؓ و جابر بن عبداللہؓ و حسن بصریؒ و ابو العالیہؒ و عطاء بن ابی رباحؒ و ضحاکؒ و مجاہدؒ گفتند کہ مراد از اولوا الامر درین آیہ حاکمان نیست بلکہ فقہاء مراد است (اعلام الموقعین ج ۱ ص۳)

دو طریقہ تبلیغ دین

برای تبلیغ بسوی دین نبیؐ دو راہ است (۱) تبلیغ الفاظ نبوت (۲) تبلیغ معنی و تشریح آن کہ مبلغ طریقہ اول را محدثین و مبلغین طریقہ ثانی را فقہاء گویند بعض طبقہ اول را اصحاب روایت و طبقہ دوم اصحاب درایت گفتہ آند آنکہ در آیۂ فوق ذکر گردید مراد ہمین اصحاب درایت یعنی فقہاء است۔

مقام و اطاعت فقہاء

حافظ ابن قیمؒ فرمودہ کہ گروہ سوم فقہاء آنست کہ خداوند نعمت استنباط مسایل را بر ایشان عطا نمودہ است کہ متوجہ ضابطۂ حلال و حرام اند این فقہاء طوری اند در زمین مثل ستارہ در آسمان کہ در شب تاریک بہ ذریعۂ آنہا راہ پیدا کردہ میشود آنہا بر دم نسبت بہ خوردن و نوشیدن زیادہ ضرور اند و نظر بہ فرمان قرآن حق اطاعت این ہا از حق پدر و مادر بیشتر است (اعلام الموقعین ج ۱ ص۳)
امام جوزیؒ می نویسد کہ: بدان در حدیث بسیار باریکی و پیچیدگی است کہ آن را صرف آن علماء می فہمند کہ فقہاء اند بعض وقت در حین روایت و نقل و بعض وقت در حین معانی و تشریح این مشکلات پیش میشود (اعلام الموقعین ج ۱ ص۷)

تشریح لفظ فقہ و دو قسم علم

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ (توبہ ۱۲۲)
ترجمہ: و ممکن نیست مومنان را کہ بر آیند ہمہ یکجا پس چرا بیرون نیارند از ہر جمعی از ایشان چند کس تا دانشمند شوند در دین و تا بیم کنند قوم خود را چون باز آیند بسوی ایشان بود کہ ایشان بترسند۔
در تفسیر معالم التنزیل آمدہ کہ مراد درین جا فہمیدن احکام فقہ است و آن کہ فرض عین و فرض

کفایہ دو قسم است یکی نماز و یاد گرفتن مسایل روزہ کہ فرض عین است کہ تعلیم و یاد گرفتن این بہ ہر مسلمان لازم و ضروری است و فہمیدن مسایل بہ اندازکہ بہ حد فتوی و اجتہاد باشد باز او فرض کفائی است کہ اگر مردم یکشہر ازین علم بی حصہ مانند ہمہ مردم گنہگار میشوند و اگر یکنفر ہم درین شہر بہ انداز فرض کفائی علم حاصل کرد از گردن دیگران ہم گناہ ختم شد۔

مراد از حکمت علم فقہ است

وَمَن يُؤتَ الحِكمَةَ فَقَد أُوتِيَ خَيراً كَثيراً:
امام مجاہدؒ فرمودہ کہ مراد درین جا از لفظ حکمت قرآن و حدیث و فقہ است۔ در تفسیر کبیر آمدہ کہ معنی حکمت علم و فہم است و این خالص ترجمہ لفظ فقہ است و در تفسیر مدارک آمدہ کہ مراد از لفظ حکمت علم قرآن و علم حدیث و آن علم کہ سودمند باشد مراد است کہ بندہ را بہ رضاء خدا میرساند و درین ترتیب نبیؐ اولین علم فقہ اسلامی بود۔

نشانہ انتخاب و عنایت اللہ

يُعَلِّمُهُمُ الكِتَابَ وَالحِكمَةَ بقرہ
یعنی پیغمبر می داناند ایشان را کتاب و حکمت در جامع ترمذی و سنن دارمی از حضرت ابن عباسؓ و در بخاری و مسلم از ابو ہریرہؓ روایت است کہ من یرد اللہ بہ خیرا یفقہہ فی الدین یعنی اللہ با کسی نیکی کردن بخواہد او را فہم علم دین یعنی علم فقہ میدہد بخاری ج ۱ ص ۱۶۔

ترجیح علم فقہ در مجلس ذکر

ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مر بمجلسین فی مسجدہ فقال کلاہما علی خیر واحدہما افضل من صاحبہ اما ہؤلاء فیدعون اللہ ویرغبون الیہ فان شاء اعطاہم وان شاء منعہم واما ہؤلاء فیتعلمون الفقہ او العلم ویعلمون الجاہل فہم افضل وانما بعثت معلما فجلس فیہم۔ رواہ عبد اللہ ابن عمرؓ مسند دارمی

ترجمہ: یکمرتبہ نبیؐ در مسجدش بہ دو گروہ مرور کرد فرمود ہر دو بہتر است لاکن یکی از دیگر بہتر تر است گروہ کہ بہ ذکر و دعا معروف است و مایل رحمت خدا است اگر خدا بخواہد بر ایشان اعطا میکند و اگر بخواہد منع کند منع میدارد ہر چہ این گروہ دیگر کہ تعلیم فقہ یا تعلیم علم می کنند و جاہل را می فہمانند ایشان افضل اند و من ہم بہ حیث علم روان کردہ شدہ ام پس نشست ہمراہ ہمین گروہ۔

عالم فقہی، زاہد عابد

روزی از نبی صلی اللہ علیہ وسلم پرسیدند از آن دو نفر بنی اسرائیل که یکی بعد از فرائض به مردم احکام دین را تعلیم مینمود و دیگرش روز روزه و شب قایم به عبادت بود که کدام آن ها بہتر است نبی صلی اللہ علیہ وسلم در جواب فرمود

فضل هذا العالِم الذی یُصَلِّی المکتُوبَة ثم یَجْلِس فیعلم الناس الخیر علی العابد الذی یصوم النهار ویقومُ اللیل کفضلی علی ادنا کم۔

ترجمہ: فضیلت آن عالم که فرض را ادا می کند باز به مردم مسائل شریعت را بیان میکند به بالای عابد که روز روزه و شب قیام اللیل می کند مانند فضل من است با دنی شما «در مسند دارمی ص۵۳»

یک فقہی و ہزار عابد

در جامع ترمذی حضرت ابن عباس رض از نبی ص روایت می کند که فقیه واحد اشد علی الشیطن من الف عابد ترجمہ: یک فقہی واحد به شیطان از ہزار عابد سخت‌تر است «در جامع ترمذی ج ۲ ص۹۷»۔

دعا نبی ص به فقہا و علماء

در ترمذی و ابوداؤد از حضرت ابن مسعود رض و در دارمی و ابن ماجه از جبیر بن مطعم رض روایت است که نبی ص فرمودند۔

نضر الله عبدًا سمع مقالتی فوعاها ثم اداها الی من لم یسمعها فرب حامل فقه لا فقه له ورب حامل فقه الی من هو افقه منه۔

ترجمہ: الله تر و تازه بگرداند بنده را که حدیث مرا شنید و یاد کرد باز ہمان قسم به کسی رساند که او نه شنیده بود زیرا بسا اوقات فقہی، فقہی نمی باشد نسبت به آن کسیکه به او رسیده است و او افقه میباشد دارمی ج ۱ ص۵ و ابن ماجه ص۲۱

هنگام که یک نفر صرف حدیث را روایتاً میرساند نبی ص در حق او دعا می کند منزلت و مقام کسی که با وصف حفاظت حدیث مسائل را استنباط کرده روح دین را تازه می کند چه انداز باشد۔ مطابق سخن اعمش مثال محدث مثل یک دوا فروش بزرگ و مثال فقہی مثل حکیم است۔

در علماء بہتر که است

از حضرت علی رض روایت است که نبی ص فرمودند نعم الرجل الفقیه فی الدین ان احتیج الیه نفع وان استغنیٰ عنه اغنی نفسه۔

ترجمہ: بہترین شما آن شخص است که فقہی باشد که اگر کسی به او در علم محتاج

شد خیری رساند و اگر کسی خود رای پروا گرفت او هم پروانداد یعنی کاری را انجام نمید بد که سبب ذلت علم گردد «حدائق الحنیفه»۔

علم فقه ستون دین است

در دار قطنی و بیهقی روایت است که نبی فرموده۔

"ما عبد الله تعالیٰ بشئ افضل من فقه فی الدین ولکل شیء عماد و عماد هذا الدین الفقه"

یعنی از فقاهت فی دین الله دیگر عبادت بهتر نیست و برای هر چیز ستون است که ستون دین هذا است۔

برکات اشتغال در علم فقه

نبی اکرم صلی الله علیه وسلم فرمودند۔

من تفقه فی دین الله عزوجل کفاه الله تعالیٰ ما اهمه ورزقه من حیث لا یحتسب

ترجمه: شخص که در دین خداوند فقاهت حاصل می کند خداوند مقاصد او را کفایت می کند و او را از طرف رزق میدهد که وهم و گمان او نباشد «حدائق الحنفیه»

بهترین عبادت فقه است

نبی اکرم صلی الله علیه وسلم فرمودند۔

خیر دینکم الیسره وخیر العبادة الفقه

یعنی بهترین و اعلیٰ ترین دین شما آنست که آسان است و در عبادات فقه افضل است۔

در طبرانی بروایت ابن عمر رض آمده که۔

وقلیل الفقه خیر من کثیر العبادة

یعنی کمتر فقه از عبادت بسیار بهتر است۔

امراء و فقهاء

نبی در دیگر جای فرمودند۔

صنفان من امتی اذا اصلحوا صلح الناس واذا افسدوا فسد الناس الامراء والفقهاء۔

ترجمه: در امت من دو گروه است که اگر آنها صالح بودند مردم هم درست می باشند اگر آن ها فاسد شدند تمام مردم فاسد گردد۔ «مقدمه حدائق الحنیفه»

نصیحت مخلصانۂ امام محمدؒ

تفقه فان الفقه افضل قائد — الی البرّ والتقوی واعدل قاصد
وکن مستفیدًا کل یوم زیادة — من الفقه واسبح فی بحور الفوائد
فان فقیهًا واحدًا متورعًا — اشد علی الشیطٰن من الف عابدؔ[1]

فقه را یاد کن ای مرد مسلمان — تا کند ترا سوی نیکی وتقوا روان
شتاب زن در دریای فقه هر روز — تا حاصل کنی دُر وگوهر فراوان
در مقابل هزار عابد بی علم — سخت هراس دارد از فقهی واحد شیطان

کمال فقهی قابل صد افتخار واشعاری به فضیلت فقه

اذا ما اعتزّ ذو علم بعلم — فعلم الفقه اولی باعتزاز
فکم طیب یفوح ولا کمسك — وکم طیر یطیر ولا کبازؔ[1]

هر عالم که کند به علمش ناز — فقهی است در درجه زاو ممتاز
عطر فراوان ولی بوی مشک ندارد — بسا پرنده ها در پرواز کی شود باز

درباره اهمیت علم فقه وفقهاء ومجتهدین این چند سخن به خوانندۂ عزیز عرض گردید واین فضائل درحق کسانی است که شب وروز درپی علم واجتهاد واستنباط مصروف اند که به هر لسان وعامۂ مردم فقهاء گویند ودر بین فقهاء خداوند به فقهاء حنفی مقام عالی نصیب گردانیده که در میدان علم وعمل از هر کس مقدم اند که من خصوصیات آن ها را درکتاب دفاع امام ابوحنیفهؒ تفصیلاً تحریر نمودم که دوباره ذکر کردن برایم مناسب معلوم نمیشود اما بعض واقعات خاص اواز نظر خواننده خواهد گذشت اکنون دربارۂ فقهاء وامام هاے حنفی یک مثال دل چسپ را عرض میدارم ۔

---

[1] درمختار ص۳

تمثیل دلچسپ

وقد قالوا الفقه زرعه عبد الله بن مسعودؓ و سقاه علقمه فحصده ابراهیم النخعیؒ وداسه حمادؒ وطحنه ابو حنیفهؒ وعجنه ابو یوسفؒ وخبزه محمدؒ وسائر الناس یاکلون۔

ترجمہ: فقہاء گفته اند که فقه را عبد الله ابن مسعودؓ کاشت و حضرت علقمه آن را آب داد و ابراهیم نخعی درو ید و حمادؒ آن را کوبید و امام ابو حنیفه آن را آرد کرد و امام ابو یوسفؒ خمیر کرد و امام محمدؒ آن را نان پخته کرد و دیگر مردم می خورند۔

تشریح: این چنین است که حضرت عبد الله بن مسعودؓ بنیاد و طریقه اجتهاد را باز نمود حضرت علقمه هم همین راه را اختیار کرد و ابراهیم نخعی فوائد منتشره را جمع نمود که علم فقه درجه بدرجه بالا میرفت حتی که امام الائمه شمع امت امام اعظم ابو حنیفهؒ علم فقه را به معراج خود رساند و مطابق قواعد تدوین نموده شکل کتابی داد و به ابواب مختلف ظاهر نمود و بعداً ائمه هم همین اصول را اختیار کردند امام محمدؒ اجتهادات مسائل و روایات امام اعظم را جمع نموده فروع را تنقیح کرده مرجوحات او را بیان کرد و فقه را با اصول و فروعات و جزئیات مدون نموده تصانیف عظیمی کرده به امت محمدیه پیش کش نمود که امروز برای همه مردم قابل استفاده است۔

جامعیت و آفاقیت فقه حنفی

ومذهبه (لامام ابی حنیفه) اول المذاهب تدوینا واخرها انقراضا کما قاله بعض اهل الکشف، قد اختاره الله تعالی اماما لدینه وعباده ولم تزل اتباعه فی زیادة فی کل عصر الی یوم القیامه "میزان ج ۱ ص ۶۹"

ترجمه: مشهور شافعی عالم محقق امام شعرانیؒ میفرماید در تمام مذاهب از لحاظ تدوین فقه اولین بار مذهب ابو حنیفهؒ است و از لحاظ تکمیل هم آخرین مذهب همین است طوریکه بعضی صاحب کشف فرموده که خداوند از برای دین خود امام ابو حنیفهؒ را به امامت منتخب نموده پیشوای بنده های خویش گردانید۔ که پیروان او همچنان تا قیامت اضافه میگردد۔

"تجویز" امیر شکیب ارسلان"

ازین حقیقت هیچ کس انکار کرده نمی تواند که امروز در دنیا پیروان مذاهب اربعه غالب و اکثر است درین جمله

مقتدیان امام احمدبن حنبل رح نسبتاً در اقلیت اند اگر بگویم که امروز در جهان مقلدین حنفی رح شافعی رح مالکی رح اکثر است دروغ نخواهد شد و باز نسبتاً در میان این سه مسلک طوریکه "امیر شکیب ارسلان مرحوم" در حاشیه حسن المساعی ذکر کرده و از او حاشیه نقل شده است که اکثریت مسلمانها مسلمانهای جهان مقلدین ابوحنیفه هستند مثلاً ترک ها بلقانیها، افغانیها و اکثر مردم هندوستان و اکثر مسلمانان چین و اکثر مسلمان های عرب که در شام و عراق زیست دارند و باشندگان کردستان. شام، حجاز یمن، حبشه اکثراً شافعی مذهب اند. اکثر مسلمانهای مغرب و افریقای میانه و بعض مردم مصر مقلدین امام مالک رح اند بجز و بعض مردم شام پیرو مذهب امام احمدبن حنبل رح اند.

تجویز انسائیکلوپیدیا آف اسلام

چندین سال قبل از امروز که مقلدین مذاهب مشهور اندازه کرده شده بود آن را انسائیکلوپیدیا آف اسلام که بلسان انگلیسی چاپ شده است در سنه ۱۹۱۱ء بمطابق ۱۲۷۲ هـ ش این چنین نقشه داده است که در همان زمان هم مسلمان، بانسبت به دیگر مذاهب اکثر بودند.

نام مسلک	تعداد مقلدین
تعداد پیروان فرقه زیدیه تقریباً سی لک	۳۰/۰۰/۰۰۰
" " اثنا عشریه تقریباً یک کرور و سی و هفت لک	۱/۳۷/۰۰/۰۰۰
و در تبعین اهلسنت والجماعت	
تعداد مقلدین امام احمد رح تقریباً سی لک	۳۰/۰۰/۰۰۰
تعداد مقلدین امام مالک رح تقریباً چهار کرور	۴/۰۰/۰۰/۰۰۰
تعداد مقلدین امام شافعی رح تقریباً ده کرور	۱۰/۰۰/۰۰/۰۰۰
تعداد مقلدین امام اعظم ابوحنیفه رح تقریباً سی و چهار کرور	۳۴/۰۰/۰۰/۰۰۰

قابل تذکر: یک کرور، پانزده صد هزار است و یک لک ده ملیون را گویند

بنی صلی الله علیه وسلم فرموده که

(۱) فعلیکم بالسواد الاعظم (۲) من شذ شذ فی النار

۱- یعنی تابع جماعه بزرگ باشید "ابن ماجه کتاب الفتن". ۲- کسیکه از جماعه مسلمین خود را تنها کرد و به راه دیگر رفت تنها شد در دوزخ "ترمذی ابواب الفتن" نظر به این ارشادات نفس خود را

از دوزخ محفوظ نگهداشتن ضروری است وازین سخن این هم معلوم می شود طوریکه بعض مردم ساده میگویند در وقت ضرورت هم از مسلک خود به دیگر مسلک عمل کرده نمی توانی زیرا که درین باره مسلک حنفی هاچنین است ۔ لوافتی بقول مالک فی موضع الضرورة ینبغی ان لا بأس به

" فتح المعین شامی وغیره کتاب المفقود "

ترجمه : در وقت ضرورت اگر به مذهب امام مالکؒ فتویٰ داده شد کدام باک ندارد ۔ درین جا به طور مثال امام مالکؒ ذکر گردید لاکن مراد هر چهار مذهب است ۔

اے صاحب عقل صفا

مسلما داری خبر زیلان شوم دشمنان
زشرق ها و غرب مسلمانهای مسلمان نما

تن دارند جامهٔ زیبای اسلام
درحقیقت ماران خاموشی بی خدا

یکی ز الله منکر دیگر از رسولؐ
گویند همه را مشرک بی عقلان بی حیا

بعض گویند نیست حقیقت آن حدیث
ارشاد پاک محمد صلی الله تعالیٰ علیه وسلما

اے که برائمه کردند طعن ناگوار
هرچه آمد از قلم صرفه نکردند اعتنا

چو بو حنیفهؒ و شافعیؒ و مالکؒ و حنبلؒ
مشعل راه مردم بندگان خدا

پس برخیزای مومن مسلمان
دین و دنیا است در خطرا اے صاحب عقل صفا

تا بکی پنبهٔ غفلت بگوش میزنی
تا از دسیسه های دشمنان باشی جدا

(زعیم) از قلم بیش ندارد تحفه
تا کند مسلمین را بیدار و آگاه

باب اوّل

مختصر سوانح تعلیم و تربیت مجاهده و ریاضت

تلخیص ذوق عبادت و جذبۂ اتباع سنّت و مختصر حالات زندگی امام ابوحنیفہ رح

مختصر حالات زندگی امام ابوحنیفہ رح

امام اعظم رح در سال هشتاد هجری در کوفه در خانۂ ثابت کوفی پیدا شد اصل نامش نعمان کنیه اش ابوحنیفه لقبش امام اعظم بوده نسلاً عجمی از اہل فارس است در بیست سالگی مصروف تحصیل گردید از جهت فکر سالم علم ادب، علم انساب، علم کلام را حاصل کرده بخاطر فراگرفتن علم فقه در حلقۂ درس فقهی آن زمان حضرت امام حماد رح زانو زد که تقریباً امام صاحب رح چهار هزار استاد دارد و مهربانترین و مشفق ترین اینها امام حماد رح است۔

امام اعظم ابوحنیفه رح هنگام که به تدریس مصروف شد در به نشر و اشاعت علم خود شروع کرد طلاب علم نبوت در درس او مثل پروانه ها ازدحام می کردند طبق ارشاد علامه کردری رح هشت صد فقهاء و محدثین و صوفی ها و مشائخ شاگردان او شمرده میشوند، حضرت امام اعظم رح بخاطر تدوین فقه و دستور اسلامی متشکل از چهل نفر فقهی یک مجلس شوریٰ ساخته بود که بعد از چند مدتی بنام فقه حنفی یک مجموعۂ قانون و دستور اسلامی را تیار کردند که به جامعیت این فقه آن مجموعه گواهی میدهد و درین مدت مسائل که تصویب شده بود به دوازده لک و هفتاد ۱۲۷۰۰۰ هزار بالغ می گردید۔

تمام علماء متفق اند که امام صاحب رح تابعی بود و اینکه از صحابه رض نقل قول کرده یا نه به اثبات رسیده است که نقل قول کرده است عظمت و بصیرت و سیاست و مقابلۂ امام صاحب رح با سلاطین

ظالم وحق گوئی را اختیار نمودن او سیاست شرعی را مدون نمودن فقه حنفیؒ و اشاعت آن و نفاذ یک نظام اسلامی علی منهاج النبوت کارنامهٔ بزرگ امام بزرگوار است که در تاریخ نظیر ندارد بعد ازین کارنامه‌ها امام اعظمؒ در سال ۱۵۰ ہجری دنیاء فانی را ترک و پشت سر گذاشته به دنیا باقی رحلت کرده به لقاء رب ذوالجلال پیوست ۔ انا للہ و انا الیه راجعون ۔

جوہر نظر و قابلیت امام شعبیؒ

در دوران طفلی امام اعظمؒ بخاطر کدام کار در بازار روان بود که یکبار ملاقاتش با امام شعبیؒ عالم مشهور کوفه شد وقتی که امام شعبیؒ امام اعظمؒ را دید گفت شاید مردم طالب علم باشد امام صاحب را نزد خود خواست و پرسید کجا میروی اسم یک دکاندار را گرفت که نزد او کار دارم امام شعبیؒ گفت غرضم این است که تو کدام جای درس می خوانی یا نه؟ امام صاحب ازین سخن متأثر شده گفت به امام شعبیؒ برایش توصیه کرد که در مجلس علما برو و با علما نشست و برخاست نما زیرا که من در چهره تو استعداد و فهم و قابلیت را مشاہده میکنم ۔

امام صاحبؒ میفرماید که همین سخن امام شعبیؒ برایم تاثیر کرد زندگی بازار را ترک گفته در پی طلب علم شدم " عقود الجمان باب ششم ص ۱۶۰ و مناقب للموفق " ۔

در ابتداء امام صاحب مصروف تحصیل علم کلام شد که از جهت جوش و جذبهٔ خود و طبق تقاضای دوران درین علم باندازهٔ ماهر شد که در بحث و مناظره استادها با او تاب مقابله را نداشت در دفاع امام ابوحنیفهؒ " ۔ روزی یک زن نزد امام صاحب آمد درباره طلاق یا حیض از او استفسار کرد امام صاحب لاعلمی خود را ظاہر کرده او را به طرف درسگاه امام حمادؒ متوجه ساخت و گفت هر پاسخ که شنیدی آمده پس بمن بگو وقتی که زن از نزد امام حمادؒ بازگشت و جواب را به امام صاحب شنواند امام صاحب خیلی متأثر شده ارادهٔ راسخ کرد که باید علم فقه را یاد بگیرد و به همین نیت بدرسگاه امام حمادؒ حاضر گردیده برای تعلیم فقه لزوم را بخود اختیار نمود که بالآخره بعد از امام حمادؒ جانشین او تعین گردید " مناقب موفق ص ۵۵ " ۔

امام صاحب رحمة الله علیه در یکجا به همین واقعه اشاره کرده می فرماید

خدعتنی امراءة و فقهتنی امرأة اخری و فقهتنی اخری: یعنی یک زن مرا فریب داد و دیگران

پرهیزگارم ساخت و دیگر زن فقیهی ام ساخت ؎

انتخاب علم فقه از علوم مروّجهٔ عصر

تلمیذ رشید امام اعظمؒ ابی یوسفؒ می فرماید یکروز از امام صاحبؒ کسی سوال کرد که علم فقه چه قسم نصیب تو شد امام صاحب پاسخ داد که توفیق دهنده خداوند است که او را سپاس گذارم اما قتی که من به طلب علم کمر بستم به تمام علوم نظر اندازی کردم و به نفع و نتیجهٔ او فکری کردم که بالآخره علم کلام برایم مفید معلوم گردید باز فکر کردم که فایده کم دارد و انجامش هم خوب معلوم نشد زیرا که اگر یکنفر درین باره خوب ماهر هم باشد باز هم نمی تواند که نظریهٔ خود را در نزد عامهٔ مردم ظاهر و آشکار نماید و پس درین وقت انسان مورد اتهام گوناگون قرار می گیرد و بالآخره به بدعتی و گمراه مشهور می گردد. باز به علم نحو و ادب غور و فکر کردم و درک کردم که بالآخره نتیجه اش این است که چند طفل را در اطراف خود جمع نمایم و به آنها تدریس کنم باز به سوی شعر و شاعری متوجه شدم دیدم که نتیجه اش بجز مدح و هجو و دروغ گوئی و تخریب دین دیگر چیز نیست باز به قرأت و تجوید نظر کردم که نتیجه اش این بوده که انسان به هر اندازی هم ماهر شود مجبور است چند طفل را در اطراف خود جمع کرده قرآن بخواند فقط. باقی ماند ترجمه و مطلب قرآن که تحصیل او آسان نیست و همین قسم می ماند باز به سوی علم حدیث متوجه شدم دیدم که بجمع نمودن احادیث کثیره عمر دراز بکار است تا که مردم محتاج از علم من مکمل مستفید شوند و این سخن ظاهر است که بخاطر ضرورت طلباً حدیث مردم خصوصاً نوجوان ها زیاد می آیند ممکن است که به من تهمت دروغ

؎ امام اعظمؒ میفرماید من از درسگاه امام حمادؒ کمی در کنار نشسته بودم که ناگهان یک زن آمد از من پرسید اگر یکنفر بخواهد زن خود را طبق سنت طلاق بدهد چه قسم کند چونکه این مسئله برایم معلوم نبود که جواب میدادم سکوت را اختیار کرده او را نزد امام حمادؒ روان کردم و گفتم هر پاسخ که شنیدی آمده برای من هم بگو امام حمادؒ گفت در طهر طلاق بدهد که در آن طهر جماع نکرده باشد و وقتیکه عدة او گذشت نکاح او با دیگر مرد روا می گردد. امام صاحبؒ می فرماید وقتی که این پاسخ را من شنیدم بطور ندامت بخود می گفتم که علم کلام بتوجه فایده داد بوت های خود را به پای کرده راست نزد امام حمادؒ تشریف بردم چونکه من در سبق سعی و کوشش می کردم حضرت حمادؒ مرا در صف اوّل رو بروی خود جای داد پس یکزن سبب غیبی علم من شد " مناقب موفق ص۵۵ "

و شکایت از حافظ امام کنند که تا روز محشر این الزام باقی باند باز به کتب فقه متوجه شدم که ورق به ورق مشاهده می کردم و به هر انداز که نظر و فکر زیاد می کردم به همان انداز عظمت فقه در من اثر می کرد و درین علم هیچ عیب و خرابی بمن ظاهر نه شد فکر کردم که در حین تحصیل علم فقه و مجالس با علماء و مصاحبت با بزرگان موقع استفاده از اخلاق حمیدۂ آنها برایم میسر می گردد و بالآخره به این نتیجه رسیدم که اداء فریضه و اقامت دین و اظهار عبودیت و حصول دنیا و آخرت بدون فقه ممکن نیست و اگر کسی بذریعۂ فقه کمائی دنیا را بخواهد به مرتبۂ عالی رسیده میتواند و اگر ارادۂ عبادت کردن در خلوت خانه داشته باشد کسی بالای او اعتراض کرده نمی تواند که فلانی بدون علم شیخ شده بلکه گویند که فلانی به فقه عمل می نماید۔

لذت علم و هدایت غیبی

امام صاحب در ۱۰۲ سالگی نزد حضرت حمادؒ آمده ۱۸ سال مسلسل در خدمت و صحبت او جهت تحصیل علم مانده بالآخره در ۱۲۰ھ ہجری دنیا او را من حیث یکعالم باکمال و مجتهد شناخت امام اعظم میفرماید که من ده سال در درس حضرت حمادؒ شرکت کرده بودم که هیچ قضائی و در راه تعلیم و اخذ منفعت ذرۂ تقصیر نکردم روزی بخود گفتم که باید مدرسه جدا بسازم و در مدرسۂ خود مصروف درس و تدریس شوم همین بود که ادب و حیا از استادم را یاد کردم و این جرأت را کرده نتوانستم بر فضل الٰهی یکی از اقاریب استادم در بصره وفات کرد که بجز از حضرت حمادؒ دیگر وارث نداشت بناءً حضرت حمادؒ راه بصره را به پیش گرفته من را جانشین خود تعین نمود که توجه طلاب و مردمان حاجت مند بمن شد و درین دوران مسایلی پیشر و می آمد که من از استادم در آن باره روایت نه شنیده بودم بناءً از رأی خود اجتهاد کرده جواب می دادم و آن جواب ها را جدا نزد خود نگهداشته بودم که جمله ۶۰ مسائل بود وقتی که استادم بعد از دو ماه از بصره بازگشت آن مسائل را به ایشان پیش نمودم که از جمله ۴۰ مسائل را صحیح و ۲۰ مسائل را غلط تلقی کرد بعداً با خود پیمان کردم که تا حضرت حمادؒ زنده است نزد او درس می خوانم و از او جدائی اختیار نخواهم کرد۔ «عقود الجمان ص۱۶۴ و مناقب موفق ص۵۸»

نگاه پرشفقت امام حماد رحمة الله علیه

امام حمادؒ که شاگرد مخلص و خاکسار و عاجز و شائق علم و متصف به اوصاف حمیده را که امام اعظمؒ است پیدا کرد او را در مردمک چشم خود جای داده به مهربانی زیادی تربیه

نمود. اسماعیل که فرزند حضرت حمادؒ است می فرماید روزی پدرم کجای رفت وبعد از مدتی چند روز مراجعت نمود من از پدرم پرسیدم که آغا جان شما در بازگشت تان به دیدن کدام شخص شایق بودید و در دل می گفتم که شاید مرا بگوید لاکن حضرت حمادؒ فرمود که دیدن ابوحنیفهؒ را آرزو داشتم اگر امکان می بود من چشم خود را از او دور نمی کردم "تاریخ بغداد ص۳۳۳ ج۱۳ واخبار ابی حنیفه واصحابه ص۳۲"

شاعری می فرماید - چشم بد دور از چنان روی، که از او چشم دور نتوان کرد

به مرور زمان خوی وعادات، رسم ورواج تبدیل میشود مثلاً لیسه ها، پوهنتون ها وادارہ های تعلیمی این زمان و دوازده سال قبل از زمین تا آسمان فرق دارد چشم بد دور البته آن علایم در مدارس کم کم پیدا میشود وکدام ارتباط وتعلق که در سابق بود درین زمان بچشم دیده نمی شود وچیز وناچیز محبتی که امروز است فردا نخواهد بود تاریخ ماضیه بالخصوص واقعات مکتب حنفی به این حقیقت اشاره می کند که ۱۲۰۰ سال قبل از امروز نظام تعلیم چگونه بود" یعنی نظام تعلیم ۱۲۰۰ سال قبل را بکلی منعکس نشان می دهد"

انتخاب جانشین حضرت حماد رحمة الله علیه

حماد بن سلمه روایت می کند هنگامیکه مفتی اعظم استاذ کل ومحبوب علمی و شخصیت بزرگ حضرت حمادؒ دنیا را به عزم عقبا ترک گفته از دنیا رحلت نمود درمیان تلامیذه واحباب او مسائل تعین جانشین او زمزمه یافت که باید کدام شخص را درجای او انتخاب نمایم تا که این چشمهٔ علم وتدریس به مجرد وفات حضرت حماد پایان نیابد که شایقین علم در بدر و بالآخره به مرور زمان نام امام حمادؒ هم از لسان مردم فراموش نگردد درین باره اوّل پسر امام حمادؒ را پیشنهاد کردند که باید قایم مقام پدر بزرگوارش گردد مگر به او علم نحو وعلم کلام غالب شده بود به این سبب در درس فقه اهل علم فقه از او مطمین نمیشد بناءً درمسند حضرت حمادؒ موسیٰ بن کثیر به تدریس علم فقه انتخاب کرده شد که مردم به همان عقیدهٔ سابق وتمنای اسبق زیاد می آمدند اما آن لذت سابق ومهارت وکمال در کجا بود. واین چنین درس طلاب را مطمئن نمی ساخت بعد از آن ابوبکر نهشلی را درجای حضرت حمادؒ پیشکش نمودند که او عذر پیش کرده قبول نکرد وابوبرده را هم پیشنهاد کردند او هم انکار ورزید باز هم ابوبکر نهشلی، ابوحصین ویزید بن ابی ثابت وجماعهٔ از علماء برای جانشینی حضرت حمادؒ نام

امام اعظم ابوحنیفہؒ را پیشکش نمودند امام اعظمؒ نسبت بہ دیگر علماء جوان و خورد سال بود بہ امام صاحبؒ کہ این مسند پیشنہاد شد بہ نیتی قبول کرد کہ این بانیچہ پرورش دادۂ امام حمادؒ سر سبز و شاداب بماند[۱]

امام اعظمؒ بہ تدریس شروع کرد مدتی نگذشتہ بود کہ از ہر گوشۂ جہان طالبان علم نبوت و تشنگان علم و عاشقان درس گروہ گروہ و جماعہ جماعہ می آمدند کہ درسگاہ از طالب مملو بودہ خود را مستفید می کردند و قتیکہ امام صاحبؒ خزانۂ علم و معرفت را کشود طلباء ازین لعل خود را مستفیض می کردند بہ این انداز فیض و برکت و تعلیم گاہ و دانشگاہ و لذت در دیگر جا نبود و این ہم معرفت علمیت امام صاحبؒ اجتہاد مسائل و حل مسائل و اثر خود خصلت و اثر سخاوت ایشان بود کہ حلقہ درسش روز بروز وسیع تر می شد و در مدت اندکی در تمام درسگاہ ہا فضل و تفوق خود را ثابت نمود۔

"عقود الجمان ص۱۶۸ موفق ص۶۲"

اشارات غیبی بہ خدمت و اشاعت دین

بعد از اینکہ امام اعظمؒ در تمام علوم مہارت تام حاصل کرد ارادۂ گوشہ نشینی را کرد شب در خواب دید کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم می فرماید ای ابوحنیفہ ترا خداوند بخاطر احیاء سنت من پیدا کردہ احتیاط کن کہ ہرگز گوشہ نشینی را اختیار نکنی۔

"حدائق الحنیفہ ص۶۴ و ص۷۸ و موفق ص۶۲ امام صاحبؒ"

بعد از شنیدن این مژدہ گویا زندگی دیگری پیدا کرد جداً بہ اجتہاد مسائل و اشاعت دین شروع کرد کہ فعلاً مسلک و مذہب او در ہر گوشۂ جہان نشر و قابل عمل است۔

ریاضت و مجاہدہ، ذوق عبادت و تلاوت

تاریخ ابن خلکان می نویسد امام اعظمؒ عالم، عابد، زاہد، صاحب ورع و تقوی کثیر الخشوع دائم التضرع، خوش سیرت، خوبصورت، خیرخواہ و مددگار مسلمان ہا بود میانہ قد، گندم رنگ، خوش تقریر و شیرین زبان بود اسد بن عمرو می فرماید امام اعظمؒ چہل سال بہ وضوء خفتن نماز

---

[۱] امام صاحبؒ در ۱۵۰ھ وفات کرد درین وقت بہ این حساب ۷۰ سالہ بود کہ این عمر معیار عقل و ہوشمندی است گویا در ۲۰ ساگی در مسند درس و تدریس بکمل نشست۔

صبح را خوانده بود و تمام شب قرآن می خواند و تمام قرآن را در یک روز تلاوت می کرد۔

" وفیات الاعیان لابن خلکان جلد ۵ ص۴۱۴ اخبار ابی حنیفه واصحابه ص۵۶ "

امام صاحبؒ بعد از نماز ظهر استراحت می کرد می گفت که نبی صلی الله علیه وسلم میفرماید در شب از قیام و بعد از ظهر از استراحت کار بگیرید در رمضان المبارک این عادت خود را تبدیل می کرد یعنی شب یک ختم و روز یک ختم قرآن کریم می کرد در طحاوی از مسعر بن کدام روایت است که من یکشب به مسجد رفتم دیدم که یکنفر در نماز قرآن تلاوت می کند و این تلاوت خوشم آمد زیرا که بسیار دلچسپ و مؤثر بود وقتیکه در سپاره هفتم رسید گفتم شاید که اکنون رکوع کند اما این شخص رکوع نکرد وقتیکه ثلث قرآن را خواند بالآخره نصف کرد هنوز هم تلاوت می کرد حتی که همهٔ قرآن کریم را در یک رکعت ختم نمود وقتیکه هر دو بیان از نماز فارغ شدیم به دقت نظر کردم دیدم که امام اعظمؒ است، در هر رمضان شصت ختم می کرد در تمام عمرش پنجاه و پنج حج کرده و در کدام بیت که وفات کرد در آن خانه هفت هزار مرتبه قرآن را ختم کرده بود[1] " وفیات جلد ۵ ص۴۱۳ وعقود الجمان ص۲۲۱ وموفق ص۲۰۷ "

---

[1] این مناقب را صرف مقلدین ابوحنیفه نوشته نکرده که مبالغه کرده باشد و مورد اعتراض قرار گیرد بلکه ابن خلکان، ابوالفداء، ابونعیم صاحب حلیه، خطیب بغدادی، حافظ جلال الدین سیوطی و حافظ ابن حجر مکی بیان کرده است که همگی شافعی مذهب اند و هر کدامش در دوران خود امام بودند حتی که حافظ شعبی شافعی به تواتر نقل کرده و به تواتر رسانده است، اما بعض نفرها به این توافق ندارند که در مقام و آناق وفات شده اش امام صاحبؒ ۷۰۰۰ مرتبه قرآن را ختم کرده باشد و اینهم به خاطریکه امام صاحب اکثر زندگی خود را در کوفه سپری کرده بود و جای مرکزی کارنامه های سیاسی و ملی و فقهی او در کوفه بود و جای وفاتش در بغداد بود و چند روز در زندان بود و این گمان برده نمیشود که امام صاحب درین چند روز هفت هزار مرتبه قرآن را ختم کرده باشد ممکن است که راوی گفته باشد تا وقت مرگش ۷۰۰۰ مرتبه قرآن را ختم کرده یا اینکه زمانی که از کوفه به بغداد می آوردند ۷۰۰۰ هزار مرتبه قرآن را در خانه اش ختم کرده باشد اگرچه به بعض مردم این سخن ناممکن معلوم میشود و اگر حساب کرده شود در ۴۰ سال ۷۰۰۰ هزار ختم کرده میشود در حالیکه عمر امام صاحب حادی ۷۰ سال بود و هم چهل ۴۰ سال به وضوء خفتن نماز فجر را خوانده بود و این افعال است که از طاقت بشری خارج نیست که معترضین اعتراض کنند که این مبالغه است بلکه هرگز مبالغه و افراط نیست۔

معمولِ ہمیشہ قیام اللیل و تدریس علم

از مسعر بن کدام خطیب ابو محمد الحارثی و ابو عبد الله بن خسرو روایت می کنند که من بخاطر دیدن و ملاقات امام صاحب به مسجد اور فتم دیدم که امام صاحب بعد از ادا ء نماز فجر مشغول تعلیم مردم شد همین قسم تا ظهر مسلسل درس و تعلیم داده باز برای ادا ء نماز این مجلس پراگنده شد بعد از ادا ء ظهر تا عصر و از عصر تا شام و از شام تا خفتن این مجلس تعلیم جاری بود که من به این حالت حیران مانده بودم امام صاحب بعد از ادا ء نماز عشاء به خانه رفت من با خود گفتم امام صاحب به این قسم فعل برای کتاب دیدن و عبادات نفلی و خواب چه وقت بیکار می شود و وقت پیدا می کند مردم بعد از نماز عشاء به خانه های خود رفتند من در همین تصور بودم یکبار دیدم که امام صاحب کالای پاکیزه را پوشیده خود را معطر کرده داخل مسجد شد که تا صبح صادق مصروف نفل بود بعد از سپری کردن شب باز خانه رفت چند لحظه بعد باز دوباره بمسجد آمد که لباسش را تبدیل کرده بود نماز صبح را با جماعت ادا کرده باز به همان سنت سابقه خویش به تدریس و تعلیم شروع کرد که تا خفتن دوام داشت من بخود گفتم دیروز تا بیگاه مصروف بود شب تا صبح مصروف و بی خواب بود شاید امشب استراحت کند باز امشب هم همان

فعل شب اوّل را شروع کرد که من متوجه او بودم و شب سوم هم همین قسم کرد من با خود فیصله کردم تا که من و امام صاحب زنده هستیم صحبت و مجلس او را ترک نخواهم کرد خلاصه اینکه تا وقت مرگ ارادهٔ مصاحبت با او را کردم و در مسجد باشنده گی را اختیار کردم که درین مدت من امام صاحب رح را بدون روزه در روز و بدون قیام اللیل در شب ندیدم البته قبل از ظهر چند دقیقه استراحت می کرد و این عادتش بود ابن ابی معاذ رح میفرماید که مسعر بن کدام رح خیلی بندهٔ مسعود بود که در همین حالت در مسجد آواز اجیب داعی اجل را لبیک گفت و سر به سجده بود "یعنی در حالت سجده روح او قبض گردید"

غایة الاوطار ج ا حدائق الحنیفه ص۷۶ عقود الجمان ص۲۱۳ ص۲۱۵ و موفق ص۲۰۸

این است همان ابو حنیفه که شب خواب نمی کند

امام ابی یوسف رح میفرماید که با من همراه امام اعظم رح در راه روان بودیم که چند نفر ما را دیدند یکی آن انگشت خود را سوی امام صاحب گرفته اشاره کنان به رفقای خود گفت "هذا ابو حنیفه لاینام اللیل" این است آن ابو حنیفه که شب خواب نمی کند امام صاحب رح این سخن را شنید گفت سبحان الله و در پاک است خدا، تو نمی شنوی که خداوند در لسان مردم در بارهٔ من چه گونه سخن را جاری و پخش کرده این چه ناشائستگی است که زندگی عملی ما مطابق گمان مردم بنا نشود بالآخر گفت والله این مردم سخن را نمی گویند که حقیقتاً در من بنا شد امام ابو یوسف صاحب میفرماید حقیقت هم همین است که امام رح تمام شب را به دعا و تضرع و عبادت و گریه و زاری و به یاد خدا می گذراند۔

"عقود الجمان ص۲۱۱ و معجم المصنفین ص۱۲۸ و صمیری ص۵۷"

امام ابو حنیفه صاحب رح ستون شریعت بود

مؤرخین واقعات عبادت، در یافتن تهجد و شب بیداری امام صاحب را به کثرت نقل کرده اند که به حد تواتر رسیده است محمد بن یوسف صالحی و صاحب معجم می نویسند "و من ثم یسمی الوتد من کثرة قیامه" از جهت قیام اللیل مردم امام صاحب را میخ می گفتند۔

"عقود الجمان ص۲۳۲ و معجم المصنفین ص۱۶۸ و صمیری ص۵۷"

درین باره کتاب ها یک لطیفه را هم نقل کرده اند زمانیکه ابو حنیفه رح وفات کرد بچهٔ کوچک همسایهٔ او گفت یا ابت۔

این تلك الدعامة التي كنت اراها كل ليلة في سطح ابي حنيفه بالليل.

ترجمہ: اے پدر جان ہر شب کہ در بالای خانہ ابوحنیفہ ستونی دیدہ می شد چہ شد کہ اکنون معلوم نمی شود

پدرش بہ نرمی بہ پسر گفت یا بنی لیست

بدعامة وانما كان ذلك دعامة الشرع ابوحنيفه؟

یعنی اے پسر من درین جا ستون نبود بلکہ او ستون شریعت امام ابوحنیفہ بود کہ اکنون او فتیدہ

است در یعنی از دنیا رحلت کردہ" ۔

"عقود الجمان ص ۲۲۳ مناقب موفق ص ۲۲۳"

ابوالموید کہ این حالات کثرت عبادت امام ابوحنیفہ را دید ناگہان از دھنش بر آمد کہ۔

نهار ابي حنيفه للافادة وليل ابي حنيفه للعبادة

عقود الجمان ص ۲۲۲

ترجمہ: روز رامی کرد صرف خدمت خلق بر تضرع بود از شب تا فلق

تقوی ابوحنیفہ، اسلام مجوسی

امام اعظم رح کہ خار چشم امام رازی است باز ھم در تفسیر کبیر می نویسد امام صاحب بالای یک مجوسی پول داشت

روزی امام صاحب بہ خاطر گرفتن پول خویش سوی خانہ آن آتش پرست روان شد وقتیکہ در نزدیک خانہ او رسید در پای امام صاحب کدام نجاست رسیدہ بود زمانیکہ پای زار خود را تکان داد نجاست در دیوار مجوسی رسید امام صاحب گفت اگر نجاست را دور نکنم دیوار خراب می شود اگر نجاست را دور کنم خاک دیوار می ریزد بہ مالک خانہ نقصان وارد می شود بالآخرہ دروازہ را "تک تک" کرد کہ یک کنیز بر آمد گفت مولای خود را آواز کن کہ ابوحنیفہ آمدہ بمجرد خبر دادن کنیز مجوسی از خانہ بر آمد و گمان کرد کہ شاید از من پول قرض خود را مطالبہ کند بہانہ جوی را شروع کرد لاکن امام صاحب قصۂ نجاست دیوار را عرض کرد و گفت برایم طریقہ نشان بدہ کہ دیوار پاک شود مجوسی کہ این حالات تقوا، پاکی، پرہیزگاری، وترس از خدا ورفق در معاملہ او را دید ایمان آوردہ فوراً مسلمان شد۔

ص ۶۷ حدائق الحنیفہ و تفسیر کبیر۔

ترک سایہ قبول آفتاب

اسماعیل بغدادی می فرماید کسی از یزید بن هارون پرسید که به انسان فتوی دادن چه وقت جایز میشود ؟ جواب داد تا وقتیکه مثل ابو حنیفه احتیاط را اختیار کند سائل گفت رأی تو همین است ؟ او جواب داد بلی من از این بالاتر هم می گویم زیرا که من از ابو حنیفهؒ بالاتر فقیه و متقی و پرهیزگار ندیدم روزی امام صاحبؒ روبروی دروازه یک شخص در گرمی آفتاب نشسته بود من گفتم که اگر در سایه نشینید خوب خواهد شد در دیگر روایت می آید که من از امام صاحب بذریعه قسم پرسیدم که درین گرمی آفتاب چرا نشسته ای او پاسخ داد که بربالای صاحب این خانه قرض دارم و نشستن در سایه را از جهت بدی پندارم که در سود و نفع ناروا شامل نشود۔

عقود الجمان ص۲۴۳ و موفق و کردری والانتصار''

حفاظت نظر

امام محمدؒ در طفلی اش بسیار حسین صاحب جمال بود وقتیکه نزد امام صاحب بخاطر تعلیم علم تشریف آورد که نظر اول غیر اختیاری بود دیگر دوباره امام صاحب به طرف امام محمدؒ نظر نکرده در حین درس در پشت ستون می نشاند تا که نظرم به او نخورد۔

"تذکرة الاولیاء بحوالہ حدائق الحنفیہ ص۷۲ "

ابو حنیفہؒ شخص عفیف و پاکیزہ کردار

از خارجه بن مصعب روایت است زمانیکه من اراده حج را کردم کنیز خود را بخاطر خدمت جای امام ابو حنیفه روان کردم و تقریباً چهار ماه من در مکه شریف ماندم بعد از سه ماه عودت نمودم نزد امام صاحب رفتم که کنیز من در خدمت شما چگونه بود خوب بود یا نه، امام صاحب در پاسخ خارجه بن مصعب گفت کدام شخص که قرآن را می خواند و مردم را به آن دعوت میدهد و به مردم فرق حلال و حرام را بیان می کند به او لازم است که نسبت به دیگر مردم نفس خود را کنترول کند قسم به خدا از وقتیکه تو به حج رفته ای سوی کنیزت نظر نکردم "یعنی چه جای که خوخصلت او را آزمائش کنم" خارجه بن مصعب می فرماید که بعد از شنیدن این سخن من از کنیز خود از خوخصلت و حالات زندگانی خانه امام صاحب پرسیدم کنیز در پاسخ ام گفت من قسم میکونم که مثل امام صاحب نیک عمل متقی، پرهیزگار، صاحب خصائل حمیده و پاکیزه نفس دیگر شخص ندیدم و نه شنیدم دیگر اینکه من هیچگاه ندیدم که امام صاحب شب یا روز غسل

جنابت کرده باشد، امام صاحب روز جمعه بعد از اینکه نماز صبح را خوانده از مسجد می آمد چاشت چند رکعت نماز می خواند بعداً غسل می کرد کالا تبدیل می نمود خود را معطر کرده بنماز جمعه تشریف می برد و هیچ گاه من او را بدون روزه ندیدم و بسیار کم استراحت می کرد۔

"عقود الجمان ص۲۴۲ و صیمری"

خشیت و تقوی

گویند روزی امام صاحب با کسی گفتگو می کرد آن شخص گفت اتق اللہ یعنی از خدا بترس درین وقت رنگ امام صاحب زرد شد و به سر خم گفت خداوند ترا خیر بدهد وقت که یک انسان به علم اش می نازد به او ضرورت است که شخص دیگری به او خدا را یاد کند۔

"عقود الجمان ص۲۴۷ موفق ص۲۵۲"

عمل به حدیث نبوی در تحائف و هدایا

از غورک سعدی الکوفی روایت است که گوید من یک مرتبه به حضور امام صاحب تحائف و هدیه ارسال کردم امام صاحب در مقابل هدایای من دوچند هدیه روان کرده بود و بالای من گویا که احسان کرده بود من که هدایا را دیدم گفتم حضرت صاحب اگر من می فهمیدم که شما چنین می کنید هرگز این کار را نمی کردم امام صاحب جواب داد که این سخن را نگو زیرا که فضیلت و اجر کثیر به آن شخص می رسد که اول گام برداشته باشد آیا تو این حدیث نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم را نه شنیده ای؟ که اگر کسی با شما نیکی و احسان کرد آن نیکی را شما به نیکی و احسان بسر برسانید اگر طاقت آن انداز احسان کردن را نداشتی به لسان ادای شکر محسن را بجا آورده او را تعریف کن طوری که سعدی میگوید من به شنیدن این کلام امام صاحب رح را گفتم جناب این ارشاد نبی به من از مال و ملک ام عزیز تر است۔

در عقود الجمان ص۲۴۷ و مناقب موفق ص۲۴۴"

در یک روایت آمده که این سخن به سوی امام صاحب منسوب است و بعض که این سخن را امام صاحب گفته است۔

تحمل و وقار عالمانه و عمل به مقتضای حدیث

عمرو بن هیثم می گوید که یکروز نماز عصر من یک خط شعبه را به امام ابو حنیفه رح رساندم امام صاحب نماز عصر و شام و خفتن را به جماعت ادا نموده بعد از نماز عشاء آمدیم خانهٔ امام صاحب

نان را خوردیم مرا در بستره خوابانید خودش در زاویۀ اتاق به نفل ایستاد شد تمام شب را به نماز خواندن پر
کرده صبح مرا بیدار کرد آب وضوء برایم آورد بعد از وضو کردن مسجد رفتیم. بعد از ادا نماز صبح در جای خ
نشسته بود که ناگهان یک مار از بالا در روی امام صاحب افتید امام صاحب پای خود را در بالای
مانده به ذکر خدا مشغول بود حتی که آفتاب بر آمد امام صاحب رح این دعا را خواند۔ الحمد لله
الذی اطلعها من مطلعها اللهم ارزقنا خیرها وخیر ما طلعت فیہا ر مو

ترجمہ حمد است آن خدا برا که آفتاب را از جای طلوعش بر آورد ای بار خدا ما را از این آفتا
واز کدام چیز که طلوع می کند بهره مند کن۔ بعد از آن امام صاحب رح به کشتن مار امر داد تا این زمان
اطمنان کامل مشغول ذکر و اذکار بود بعد از ادا نماز اشراق به تناسب وقت یک حدیث را به سمع
حاضرین رسانید۔ ومن صلے الفجر ولم یتکلم الا بذکر الله تعالیٰ حتی تطلع الشمس
کان کالمجاهد فی سبیل الله۔

ترجمہ: شخص که گذارید نماز صبح را و تا طلوع آفتاب بجز از ذکر خدا دیگر تکلم نکرد او مثل یک
غزاء کنندۂ راه خدا است۔

ازین جا معلوم می گردد که امام صاحب به عمل نمودن حدیث به چه اندازه پابند بود حتی که در حالت
خطر هم رعایت حدیث را می کرد۔ از این واقعه وقار عالمانه و تحمل امام صاحب هویدا می گردد
"در حدائق الحنیفه عقود الجمان ص ۲۴۷ و در خیرات الحصان هم تقریباً" هم چنین واقعه نقل
شده است"۔

احیاء سنت رسول ﷺ انتهاء ریاضت و مجاهده

امام صاحب در تمام عمرش ۵۵ حج کرده است در آخرین مرتبه درخواست
باز نمودن دروازۂ کعبه را نمود که خادمان دروازه را باز کردند و امام صاحب در بین دو ستون بیت الله
به نماز ایستاد شده قرآن کریم را در نماز ختم کرد که بعد از نماز به گریان و ناله شروع کرد که بسیار وقت دستهای
بالا این دعا را بدرگاه رب ذوالجلال می کرد۔ یا رب عرفت حق المعرفة وما عبدتك
حق العبادة فهب لی نقصان الخدمة بکمال المعرفه

"در مناقب موفق ص ۲۳۵ ابوحنیفه از ابوزهره مصری"

ترجمہ۔ اے پروردگار معرفت تو "یعنی کبریائی وہمہ صفات ترا" طوریکہ بمن لازم بود فہمیدم وشناختم وطوریکہ حق بندگی بہ تو بود آن را ادا کردہ نتوانستم، اے پروردگار نقصان خدمت مرا بہ وسیلۂ معرفت کمالت عفو کن۔

درجواب این دعا از گوشۂ بیت اللہ صدای غیبی آمد۔

وعرفت فاحسنت المعرفة وخدمت فاخلصت الخدمة غفرنالك ولمن كان على مذهبك الى قيام الساعة "عقود الجمان ص۲۲"

ترجمہ۔ اے ابوحنیفہ قسم کہ ضرور بود تو معرفت ما را حاصل کردی طوریکہ لازم بود تو خدمت دین ما را ہمان طور کردی بخشیدیم ترا ومقلدین ترا وتا روز قیامت کسی کہ در مذہب تو می آید ہمگی را بخشیدیم۔

نصیحت بہ عمل سنت رسول ﷺ

امام اعظمؒ دوستان خود را نصیحت می کرد کہ لباس خوب بپوشید صفا و پاکیزہ باشید گویند روزی یکنفر در مجلس امام صاحب با لباس کہنہ حاضر شد وقتیکہ او می برآمد امام صاحب برای چند دقیقہ معطل نمود بعد از این کہ مردم ہمگی رفتند امام صاحب بہ آن شخص گفت عزیزم این جاے نماز را بالا کن و در زیر آن چیزیکہ است بگیر "کہ یک ہزار درہم بود"، امام صاحب گفت این درہم را بگیر بر و سر و تن خود را نو کن آن شخص درجواب امام صاحب فرمود۔ من مالدار ہستم بہ این پول ضرورت ندارم امام صاحب گفت آیا تو این حدیث نبی ﷺ را نہ شنیدہ ای۔

ان الله يحب ان يرى اثر نعمته على عبده

یعنی اللہ دوست دارد کہ در بندۂ خود اثر نعمت خود را مشاہدہ کند۔

برو خود را صفا و سترہ و پاک کن از نعمت خدا کار بگیر دوستہای تو بہ دیدن تو خوشحال شوند واز حالت بد تو رنج نبرند[1]

---

[1] ابوحنیفہ از ابوزہرہ مصری بحوالہ تاریخ بغداد جلد ۱۳ ص ۳۶۱ ومناقب موفق ص ۲۴۵

باب دوم

ایمان واحتساب

لرزیدن ابوحنیفہؒ بہ شنیدن نام اللہ

درماورای دریای دجلہ یکقریہ کوچک بودکہ بالآخرہ جای آن دوچور شدہ بعداً یک شہربزرگ بنام "درصافہ" جور شد وقتیکہ امام صاحبؒ از منصب قاضی القضاتی اباوانکار ورزید در شہر رصافہ برای چند روز محدودی قضا را در آن شہر بہ عہدہ گرفت اولین و آخرین و آن فیصلہ کہ بعد از آن امام صاحب استنتاق کرد دعوای یک رسگر بودکہ بالای کسی از یک کوزۂ مسی دو درہم و چہار پیسہ باقی ماندہ بود وقتیکہ امام صاحب آن شخص مدعی علیہ (یعنی کسی کہ بالای او پول بود) طلب کرد او انکار ورزید امام صاحب طبق قانون گفت کہ بہ تو قسم لازم است قل واللہ الذی لا الہ الا ہو[1] (یعنی بگو قسم بذات کہ نیست بجز خدای مگر او) مدعی علیہ آمادۂ حلف گردید و چونکہ بہ شنیدن نام اللہ در اندام امام صاحب لرزہ می آمد از کیس خود چند درہم قیمت بہار کشیدہ برای مدعی "یعنی صاحب پول" داد و گفت قرض این شخص را از من اخذ نما و مدعی علیہ را از قسم خوردن باز داشت این ہم یک تجربۂ عملی امام صاحبؒ بود۔

ضرورت عمل مع حصول علم

داؤد طائی کہ یکی از جملۂ اولیا اسلام شمردہ میشود از شاگردان امام صاحب است وقتیکہ در دوران تحصیل در فقہ و قراءۃ و علم تفسیر مکمل مہارت حاصل نمود امام صاحب برایش گفت داود آرزوی تو مکمل شد داودؒ

---

[1] وفیات الاعیان لابن خلکان جلد ۵ ص ۴۰۷ و تاریخ بغداد جلد ۲ ص ۳۲۹

جواب داد دیگر چیزی هم مانده. امام صاحبؒ فرمود بلی به علم عمل کردن ضرورت است به مجرد شنیدن این سخن داودؒ برخاست یک اندازه زمین که از میراث برایش مانده بود آن را فروخت که هم صبر در صحم شد از مردم کنارگی را اختیار کرد که بسیار کم بنظر میخورد روزی فضیل بن عیاض به ملاقات داود طائی آمد داود دروازه را باز نمود فضیل در بیرون و داود در داخل گریان می کردند فضیل گفت کجا بروم با کرنشینم در تلاش انسان ام داود گفت بلی این آن سرمایهٔ گم شدهٔ است که جستجو بکنیم پیدا نمیشود۔

"دفاع ابوحنیفہ" ص ۱۶۰"

بعض اوقات امام صاحب بطور شعر و غزل نه بلکه بطور پند و وعظ این اشعار را می خواند۔

ومن المروة للفتی	ما عاش دار فاخره
فاشکروا ذا و تیتها	واعمل لدار الآخره

ترجمه: در زندگی دنیا خانهٔ بهتر است بکار — اگر میسر شد این خانه قبر را آباد دار

"عقود الجمان ص ۱۸۴"

مشاجرات صحابہؓ و مسلک ابوحنیفہؒ

روزی از امام صاحب پرسیده شد درباره جنگ های علیؓ و معاویہؓ و جنگ صفین که نظر شما چیست امام صاحب پاسخ کرد که من از آن چیزیکه در قیامت پرسیده میشوم از او هراس دارم خدا از این واقعات مرا پرسان نمی کند و تلاش چنین واقعات ضرور هم نیست۔

علقمہؓ بهتر است یا اسودؓ؟

روزی از امام صاحب استفسار کرده شد که علقمهؓ افضل است یا اسودؓ امام صاحب جواب داد من ضرور است که بخاطر احترام آنها به ایشان دعا بخشش طلب کنم و من چه حق دارم که یکی را به دیگر ترجیح بدهم۔

حضرت ابوبکرؓ پهلوان است یا حضرت علیؓ؟

امام اعظمؒ در مسجد کوفه نشسته بود که رافضی مشهور و مناظر شیطان طاق نزد امام صاحب حاضر شد و پرسید که در تمام مردم پهلوان کدام شخص است امام صاحب پاسخ داد که بنظر ما حضرت علیؓ و در نظر شما حضرت ابوبکرؓ است، شیطان طاق بسیار غضبی شده گفت سخنت بالعکس بود در حقیقت در نزد ما پهلوان ترین مردم حضرت علیؓ است و در نزد شما ابوبکرؓ

است، امام صاحب فرمود نه چنین نیست ما علیؓ را به اینوجه پهلوان میگویم وقتیکه برایش معلوم شد که حق خلافت از ابوبکرؓ است سکوت را اختیار کرده طبق فیصله با ابوبکرؓ بیعت نموده در تمام عمرش از ابوبکرؓ تابعداری کرده و شما می گوید که حق خلافت از علیؓ بود و ابوبکرؓ غصب کرده هنگامیکه اگر حق از علیؓ می بود و او حق خود را گرفته نتوانست معلوم شد که حضرت ابوبکرؓ پهلوان بوده زمانیکه شیطان طاق این خبر را و این پاسخ را شنید چپ و لاجواب شده به گریز شروع کرده رفت۔

"عقود الجمان ص۲۷۷ و مناقب موفق ص۱۳۶"

حفاظت زبان

از وکیع روایت است که امام صاحب از قسم خوردن همیش پرهیز می کرد حتی که از قسم خوردن بکلی خود را محفوظ نگهداشته بود و عهد کرده بود که اگر در حین گفتگو بی اراده قسم بخورد آنرا خطای شمرده یک درهم بطور کفاره ادا می کند و این اراده را بخود لازم گردانیده بود و بعد از چند مدتی بجای یکدرهم دو درهم کرده بود و این را عادت کرده بود وقتیکه ناگهان در حین گفتگو الفاظ قسم از لسان شان سر می زد دو درهم را بطور صدقه تادیه مینمود۔ "عقود الجمان"

اجتناب از غیبت و اداء کفاره و احتساب

امروز غیبت در بین مردم عادت شده است که حتی نوسنده و خوانده و واقفین راه خدا و رسولؐ به این کار مبتلا اند باز از عوام چه گله کرده شود بل هم اصل امام صاحب از غیبت بسیار بد می برد و از این گناه بی لذت خود را دامن می داشت و شکر خدا را بجامی آورد که لسان مرا از این سخنهای بی هوده محفوظ کرده روزی یکی از رفقای خاصش گفت جناب مردم پشت شما بسیار گپ ها می زنند اما شما درباره آنها چیزی نمی گوید امام صاحب درجواب آن شخص فرمود

ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء یعنی این فضل خداوند است میدهد به کسیکه بخواهد به امام ثوری گفته شد که من هیچوقت امام صاحب را ندیدم که پشت کسی غیبت کرده باشد و نه شنیدم، امام سفیان ثوری درجواب گفت بلی امام ابوحنیفهؒ بی عقل و نافهم نیست که اعمال صالحه خود را بذریعه غیبت برباد کند۔ له ۲

له سیرت النعمان ص۲۴۲ ۲ه درین جایک سخن حکیم الامت اشرف علی تهانوی بیادم آمد (باقی در صفحه آینده)

مناجات امام ابوحنیفہ رح

یزید بن کیت می فرماید کہ ترس خدا بہ بالای امام صاحب رح همیش غالب بود دربارۂ آخرت همیش فکر می نمود روزی علی بن الحسین الموذن در نماز خفتن سورۂ زلزال را قرائت می کرد و امام صاحب در صف در پشت او ایستاده بود وقتیکہ نماز گذاریده شد همہ مردم رفتند علی می گوید من دیدم کہ امام صاحب نشستہ است گویا کہ در فکر آخرت در مراقبہ باشد چند دقیقہ منتظر بودم اما او طوری بہ تفکر رفتہ بود کہ فکر کردم بہ من نظر نخواهد کرد، در چراغ هم تیل کم بود نزدش گذاشتم و رفتم وقتیکہ صبح شد حسب علوتم بہ مسجد آمدم دیدم کہ امام صاحب بدرگاه خدا همراه هر دو دست ریش خود را گرفتہ دعا می کند کہ ای اللہ اگر کسی ذرۂ نیکی هم می کند تو بہ او اجر کامل میدهی و اگر کسی ذرۂ گناه هم کند تو سزای آن را میدهی این بندہ عاجزت نعمان را از نار دوزخ در امان دار و از هر گونہ گناه در امن وارد در رحمت بی پایان خود پناه بده۔

علی بن حسین می فرماید وقتیکہ من بہ امام صاحب نزدیک شدم چراغ همان طوری سوخت و امام صاحب بہ زاری و تضرع دعا می کرد هنگامیکہ مرا دید فرمود البتہ تو بخاطر بردن چراغت ایستادۂ من گفتم جناب شب ختم شده و من آذان صبح را هم گفتم امام صاحب فهمید کہ حالات مرا این دیده و بہ زاری تمام مرا گفت اکتم علی ما رأیت بہ لحاظ خدا تو مرا در کدام حال کہ دیدۂ بہ دیگر کس نگو۔ بعداً امام صاحب قایم شد دو رکعت نماز خواند در صف نشستہ بود تا کہ مردم بہ نماز صبح قایم گردیدند و امام صاحب هم همراه مردم نماز جماعت را ادا نمود بہ فکر من امام ابوحنیفہ رح این نماز را بہ وضوی عشاء خوانده بود۔

"وفیات الاعیان جلد ۵ ص۴۱۲ و عقود الجمان ص۲۲۵ و مناقب موفق ص۲۱۵"

(بقیہ حاشیہ صفحہ قبلی) آمد کہ حوالہ کتاب را فراموش کردم میفرماید غیبت شنونده هم مثل غیبت کننده گنهکار است کسی پرسید کہ اگر پیر و استاد غیبت را شروع کند۔ فرمود شاگرد برخیزد غیبت کہ خلاص شد باز بیاید صحبت استاد یا مرشد باران رحمت است اما وقتیکہ ژالہ باری شروع شود مردم صفہ می گریزند و پناه گاهی را تلاش می کنند۔

در مسائل مشکل توبه واستغفار

از ابو جعفر بلخی روایت است که میفرماید بن از راوی های ثقه این روایت رسیده که بسا اوقات امام صاحب در بعض مسائل بندمی شد شاگردهای خود را جمع کرده می گفت مشکل شدن این مسله از جهت گناهِ من است و به استغفار گفتن شروع می کرد۔ حتیٰ که عادت داشت از مجلس بلند می شد وضو می کرد دو رکعت نمازِ توبه می خواند و به استغفار گفتن شروع می کرد به برکت این عمل آن مشکل آسان می گردید و حل مسله را خداوند در ذهنش می آورد به سرور می گفت که من به خدا روآوردم از گناهم توبه کردم و خدا بمن فضل کرد به نظر ترحم سویم دید مسله حل گردید، وقتیکه این مسله به فضیل بن عیاض رسید اوناگهان غلطه زد و برای امام صاحب به دعا خواستن شروع کرد۔

"عقود الجمان ص۲۲۸ و ص۲۲۹"

ماکجا جنت کجا

امام صاحب روزی حسب عادت هر روزه به دکانش رفت وقتیکه نوکرش تکه باد کالا را در پیشروی دکان گذاشت بطور تفاول گفت خدایا بما جنت بده به شنیدن این سخن دل امام صاحب نرم شد به اندازه گریان کرد که ریش مبارک تر شد به مزدور امر کرد که دکان را بسته کند و به سرش رومالی انداخته کدام طرف رفت فرداکه پس به دکان تشریف آورد طرف مزدورش گفت برادرم ماکجا قابل این هستیم که جنت را آرزو کنیم این هم بسیار نعمت است که به قهر و عذاب خداوند گرفتار نه شویم۔ "عقود الجمان ص۲۲۷"

حضرت عمرؓ هم اکثر اوقات می فرمود روز قیامت که حساب و کتابِ من کرده شود نه از من چیزی گرفته شود و نه بمن چیزی انعام داده شود من به همین راضی هستم۔

سقوط العالم سقوط العالم

روزی امام صاحب از کدام کوچه می گذشت دید که یک طفل با خاک و گِل بازی میکند امام صاحب او را از بازی کردن در گِل منع کرد و گفت پسرم می افتی کدام استخوانت می شکند۔ این طفل در جواب امام صاحب فرمود۔ جناب من اندیشهٔ افتیدن خود را ندارم زیرا که به افتیدن من بجسم من ضرر می رسد و نقصان به فرد است مگر بمن نسبت بخود اندیشه افتیدن شما است زیرا که به لغزش تو لغزش جهان است ۔ فان فی سقوط العالم سقوط العالم یعنی به لغزش یکعالم تمام جهان می لغزد "یعنی بی راه میشود" خدای

ناخواسته به لغزش تو به دین و به اہل اسلام ضرر میرسد۔ " در مختار جلد ا ص۵ "

به امام صاحب این سخن باکمال طفل بسیار تاثر کرد که در دل گرفته بار بار به شاگردانش تاکیدی ورزید که در تحقیق مسائل به اندازه زیاد بکوشید زیرا که خطائی عالم خطای عالم است۔

اطمنان قلب افاده واستفاده

روزی کسی از امام صاحب پرسید که به تعلیم فقه چه چیز بسیار ضروری است؟ امام صاحب فرمود اطمنان و آن شخص پرسید که اطمنان قلب به چه چیز میاید؟ امام صاحب گفت به قطع تعلقات آن نفر پرسید تعلق چگونه کم میشود امام صاحب فرمود که انسان اشیاء ضروری را گیرد و غیر ضروری را ترک نماید۔ روزی یکنفر از امام صاحب پرسید که علم فقه را چطور دریافت کردی و چگونه مستفیض شدی؟ امام صاحب فرمود۔ ما بخلت بالافادة ولا استنکفت عن الاستفادة یعنی در تعلیم به دیگران بخل نکردم و از دیگران خواندن را اعراض و انکار نکردم۔ " در عقود الجمان ص ۲۳۹ "

عبرت پذیری

از مسعر بن کدام روایت است که یکروز همراه امام صاحب در راه می رفتیم ناگهان پای امام صاحب به پای یک جوان خورد و آن جوان چیخ زد و گفت یا شیخ اما تخاف القصاص یوم القیامه ای نفر آیا تو از انتقام گرفتن روز قیامت خوف نداری امام صاحب که این سخن را شنید بی هوش افتید مسعری فرماید که من امام صاحب را تکیه گرفتم چند ساعت بعد به هوش آمد برایش گفتم اَخَافُ انَّهُ لَقَن درین چه عجب است که آواز غیبی باشد۔

" عقود الجمان ص ۲۲۹ "

امام صاحب در خلوت و بیرون یکسان بود

داود طائی می فرماید که من ۳۰ سال در خدمت امام صاحب همراه او بودم درین مدت من یکبار امام صاحب را سر برهنه و پا دراز نه در خلوت دیدم و نه در بیرون یک مرتبه به امام صاحب گفتم امام صاحب اگر در خلوت باشی و پایت را دراز کنی باکی ندارد، امام صاحب فرمود در خلوت مراعات کردن آداب نسبت به بیرون افضل است۔ " در حدائق الحنفیه ص۲۷ "

صد مرتبه دیدار خدا و دعا نجات

امام صاحب می فرمود ۹۹ دفعه دیدار خدا در خواب نصیبم شده و در دلم سودا بود که اگر این بار خدا

را در خواب دیدم پرسان میکنم کہ در روز قیامت از عذاب تو خلاصی بر چہ قسم میشود باز فضل خدا شد در خواب دیدم و پرسیدم خداوند جواب داد کسیکہ سحرگاہ این وظیفہ را بکند در روز قیامت از عذاب من در امن است ۔

وظیفہ

سبحان اللہ الابد الابد — سبحان اللہ الواحد الاحد

سبحان اللہ الفرد الصمد — سبحان اللہ رافع السما بغیر عمد

سبحان من بسط الارض علی ماء جمد — سبحان من قسم الرزق ولم ینس احد

سبحان من خلق الارض فاحصٰہم عدد — سبحان من لم یتخذ زوجۃ ولا ولد

سبحان الذی لم یلد ولم یولد — ولم یکن لہ کفواً احد

"عقود الجمان ص۲۶۵"

دعا مستجاب الدعوت شدن

گویند یکنفر ارادۂ حج رفتن را کرد اوّل نزد امام صاحب آمد و پرسید اوّل مرتبہ بہ دیدن بیت اللہ کدام دعا را خواندن لازم است زیرا کہ علماء فرمودہ بہ اولین بار دیدن بیت اللہ ہر دعا کہ بکنید منظور و قبول می گردد امام صاحب در پاسخ آن نفر فرمود۔

بان یدعوا اللہ عند مشاھد البیت باستجابۃ دعائہٖ فان استجیب ھذہ الدعوۃ صار مستجاب الدعوۃ ۔

ترجمہ: بر روبرو شدن و دیدن بیت اللہ دعا مستجاب الدعوۃ شدن بخواہ اگر این دعاے تو قبول شود دیگر ہیچگاہ دعا ر تو بدون قبول شدن نمی ماند۔

"عقود الجمان ص۲۶۵"

اہتمام شکر و امتنان

از زیاد بن حسین روایت است روزی یکرومال را بہ امام صاحب بطور تحفہ روان کردم کہ ۳ درہم قیمت داشت امام صاحب تحفہ مرا پذیرفت کہ سبب خوشحالی من گردید لاکن در مقابل او بمن یک انداز کالای خز روان کرد کہ ۵۰ درہم قیمت او بود۔ "عقود الجمان ط۲۳۶ و مناقب موفق ص۲۳۷"

ترجمۂ اشعار امام صاحب بدربار رسالت صلی اللہ علیہ وسلم

یا سید سردار ما آمدم ترا بی نوا
طلب گار خوشنودیت ام امیدوار رضا

ای اشرف المخلوقات بیاد آرم قسم
قلبم مملو از محبت است بتو بی ریا

لولاک لما خلقت الافلاک بودہ
ورنہ درجہان کس نیبود پیدا

کردہ بتو توسل پدر ما آدم
بر لغزش او عفو کردش خدا

بر دعار ابراہیم ہم تو وسیلہ بودی
اللہ کرد نار را برد و سلاما

در بلای درد کرد ایوب ترا وسیلہ
شد دعایش قبول آمد بہ او شفاء

بہ دنیا آورد عیسیٰ نوید قدوم ترا
سراح حسن تو شد مسیحا

طبق اسبق بر موسیٰ ہم تو وسیلہ
کہ در قیامت بتو کند پس التجا

بود یونسؑ گر شائستہ برکت بود
یوسفؑ ہم با جمال از تجلی حسن شما

اے ملقب طاھا از انبیاء بلند شدی
چو قرآن ارشاد کند سبحن الذی اسری

است قسم اے یاسین لقب نیست دیگر
تاکہ شود پیدا از تو بلند و بالا

از بیان اوصاف جمیل تو عاجز اند شاعران
لسان وہم قلم نتوان کرد مکمل بتو ثنا

در قلب من محبت تو جاے گرفتہ اے نبیؐ
در وجودم نیست ہیچ از محبت ماسوا

اے کہ بر ہمہ موجودات بزرگ و برتری
مرا از بخشش و عطاے خود مسرت نما

طالب کرم ام من ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ
بجز تو ندارم در انام راہنما

صلی علیک اللہ اے نشان ہدایت
باشد بتو درود تا قیامت من جانب اللہ

خوانندۂ عزیز این بود آن شعری کہ امام ابو حنیفہؒ بدربار رسالت نذرانۂ عقیدت کردہ بود بہ فارسی ترجمہ نمودم اگر کسی خواہش اصل شعر عربی کہ امام صاحب گفتہ است دارد بہ جلد اول باب دوم صفحہ ۸۴ و صفحہ ۸۵ واقعات حیرت انگیز مراجعہ نماید کہ مسمی بہ "امام اعظم کے حیرت انگیز واقعات" است یعنی بہ اصل کتاب رجوع کنید۔ زعیم۔

باب سوم

زہد و قناعت، کسب حلال، حزم و احتیاط سخاوت و ایثار و استحضار قیامت

خلیفہ دوم عباسیان ابوجعفر منصور یک مرتبہ یک مقدار پول نقد بطور ہدیہ بہ امام صاحبؒ فرستاد امّا امام صاحب آن تحفہ را قبول نکرد حتی بعض نفرہا گفت از منصور بگیر صدقہ کن امام صاحبؒ در جواب آنہا گفت ۔

ادعند ھو شیٔ حلال — آیا در نزد آنہا چیز حلال است ؟

او عند ھو شیٔ حلال — آیا در نزد آنہا چیز حلال است؟ [1]

اجتناب از خوردن مشتبہ

یکروز یک بزاز بزہای غصب شدہ در رمۂ کوفہ یکجا شد و شناخ نمیشد کہ از کہ است بنأً از رمہ جدا کردہ بہ مالکش حوالہ کردن مشکل بود و خوف این ہم بود کہ این بز در دست قصاب بخورد تا کہ گوشت او در بازار فروختہ شو و گوشت این بز غصب شدہ را مردم بخورد مردم در فکر حفاظت خود از این حرام بودند کہ گپ

---

[1] این واقعہ وقتی رخ داد کہ امام صاحب منصب قضاء را قبول کرد و نہ سخن بادشاہ را پذیرفت و امام صاحب را برہنہ کردہ سی دُرّہ زدہ بود وقتیکہ ہمہ مردم بہ خلاف پادشاہ برخاستند بہ عوض ہر درہ بہ امام صاحب یک یک ہزار درہم ہدیہ و پیشکش نمود لاکن امام صاحب این پول را نہ پذیرفت

" مناقب موفق ص ۱۹۲ "

امام صاحب رسید چراکه این واقعه نشر شده بود امام صاحب از مردم پرسید که یک بز چقدر وقت زنده می ماند؟ مردم گفتند تا هفت سال بعد ازین امام صاحب تا هفت سال گوشت بازار کوفه را نخورد [1]

دوشعر پسندیدهٔ امام ابوحنیفه رح

حکمران ظالم دوران بنی امیه حجاج بن یوسف و حکمران سرکش عباسیان ابومسلم خراسانی وقتیکه به ظلم و ستم و بی رحمی دست زدند از صاحب اراده های اعلی و نفرهای زنده جان در خوف و هراس شدند مگر امام صاحب از حکومت مستغنی و بی نیاز بود و در آن زمانه به کثرت این دوشعر را می خواند۔

عطاء ذی العرش خیر من عطائکم
وسیبه واسع یرجی وینتظر

وانتم یکدر ما تعطون منکم
والله یعطی بلا منٍ ولا کدر

ترجمه عطار صاحب عرش بهتر از عطار شما
باران کرمش افضل است بر مخلوق و هم بما

داد و عطار شما هست عیث با منت و احسان تان
در داد او تقصیر نیست نه احسان و نه ریا [2]

جواب حاسدین

کدام بندهٔ که مقرب الی الله باشد به همان اندازه حاسدان او زیادی باشد وقتیکه درخت ثمردار باشد باسنگ و کلوخ آن را زده میشود۔ لا یرمی شجر الا ذو ثمر۔

وقتیکه به امام صاحب رحمة الله علیه از جانب حاسدین کدام غم و درد میرسید این شعر ها را زمزمه می کرد۔

---

[1] ریاض اخبار المنتخبه من ربیع الابرار بحواله حدائق الحنیفه ص۷۰ و عقود الجمان ص۲۲۲۔
[2] مناقب موفق ص۲۴۴۔

ان یحسدونی فانی غیر لائمهم
قبلی من الناس اهل الفضل قد حسدوا
فدام لی ولهم مابی ومابهم
ومات اکثرنا غیظاً بما یجدوا

ترجمه: حاسدان گرحسد کنند پروا ندارم که نیستم ملامت
گذشته ازمرا کجا این مردم ماندند سلامت
اینها راه خود روند ومن راه خود.
این چنین مخلوق رفته اند بقبر بسا بی عزت

"دفاع ابوحنیفه ص۲۲۴ عقود الجمان ص۲۹۸ تاریخ بغداد"

حق گوی یحیی بن معین رح

هنگامیکه بعض مردم به خاطر کینه وحسد پشت امام صاحب گپ می زدند امام یحییٰ رح درین موقع این اشعار را می سرود..

حسدوا الفتی اذا لم ینالوا فضله
فالقوم اعداء له وخصوم
کضرائر الحسناء قلن لزوجها
حسداً وبغیاً انها لذمیم

ترجمه: هنگام که بر کمال این جوان نرسی — از بغض وحسد کینه وری چه می شد
این عادت امباق باشد همیش — کند وصف امباق نزد شوهر بد صورت شود

تحفه یک هزار بوت وتقسیم آن

از علی بن جعد روایت است که یک نفر هزار جوره بوت به امام صاحب بطور هدیه روان کرد امام صاحب آن بوت ها را به طور هدیه قبول کرده به علماء وشاگردانش تقسیم کرد یک روز یا دو روز بعد که به پسرش بوت بکار شد به خاطر خریدن به بازار تشریف برد که در راه شاگرد بزرگوارش یوسف بن خالد ستی بصری دید گفت جناب دیروز یک هزار جوره بوت آوردند دیگر چه ضرور است امام صاحب جواب داد برادرم از یک هزار بوت دیروزه نه کدام دانه بمن مانده ونه به خانه ام ونه برای ما روان کرده شده بود وتمام آن بو

صادر بهمان جا به علماء استاذ بادشاگردها و حاجت مندها تقسیم کرده شد۔
"عقود الجمان ص۲۴۶ موفق ص۲۴۷"

اظهار افسوس به فقدان مروت و همدردی

از عبدالله بن بکر سهمی روایت است که در راه مکه بین من و همسفرم جمال بخاطر چند روپیه تنازع واقع شد وقتیکه اختلاف زیاد شد نزد امام صاحب رفتیم امام صاحب از واقعه پرسید هرکدام ما دلایل و دعوای خود را بیان کردیم لاکن در کمی و بیشی روپیه اختلاف ما زیاد شد که حتی به سرحد جنگ کشید امام صاحب در حیرت رفته گفت برادران چند روپیه است که شما سر یک دیگر می شکنانید۔ هم سفرم جمال گفت که چهل درهم است، امام صاحب گفت عجب است که اخوت و برادری و آدم گری از بین مردم مرفوع گردیده ختم شده است من به این سخن امام صاحب بسیار متأثر شدم و امام صاحب ۴۰ درهم کشیده به جمال داد و به سبب این سخاوت امام صاحب تنازع پایان یافت۔ "عقود الجمان ص۲۴۷ و موفق ص۲۴۸"

تمام قرض ابراهیم را تنها ادا میکنم

یکروز عالم مشهور امام ابراهیم بن عینیه از جهت قرضداری به زندان انداخته شد و این سخن بر امام صاحب رسید بسیار رنجید و از اقاریب او پرسید که بالای ابراهیم چه مقدار قرض است پاسخ داده شد که چهار هزار درهم مردم بالای او قرض دارند و باز معلومات گرفت که به خاطر ادای قرض از دیگر کس هم پول قرض گرفته یا نه قرض گرفته بود، امام صاحب فرمود تمام پول قرض ابراهیم را تنها خودم ادا میکنم و چنین هم کرد "عقود الجمان ص۲۴۷ موفق ص۲۴۴"

این همان زاویه دروازه برای شماست

ذکر "مجلس البرکة" امام اعظم رح در اکثر تواریخ ذکر است بناً من درین جا آن واقعه را که مؤرخین ذکر کردند یاد آور میشوم جای نشست امام صاحب مشهور به مجلس البرکة بود و اینکه چرا مشهور به این نام گردیده است به این سبب بود که گویند در کوفه یک شخص مالدار و قدرت مند بود وقتی آمد که آن شخص خوراکه بیگاه و صبح را نداشت و شب و روز او و فامیلش به تشنگی و گرسنگی می گذشت چونکه مرد حیاناک بود به کس ظاهر نمی کرد متأسفانه یکروز دختر او در بازار خربوزه تازه

رادید گریہ کنان بجانبِ آمد واز مادرش پول خواست تا کہ خربوزہ بخرد چونکہ عاجزی مشکل است و مادر آرمان دخترش را پورہ کردہ نتوانست دختر ک حالِ بد را براہ انداخت و پدرش در تماشاءِ دختر خود بود ۔ چشمش از آب دیدہ مملو گردیدہ بنیت امداد خواستن از امام صاحب را کرد و بہ مقام "مجلس البرکۃ" تشریف بردہ چند دقیقہ نشست چونکہ تا اکنون بہ طلبیدن دست پیش نکردہ بود جرأت طلبیدن را نکردہ عار و حیاء و شرم بہ او غالب گردیدہ از مجلس آہستہ و چپ برخاست و بہ خانۂ خویش تشریف برد گویند کہ امام صاحب از چہرۂ او درک کرد کہ بخاطر کدام حاجتِ عارض شدہ آمدہ امّا از جہت شرافتش سکوت را اختیار کرد وقتیکہ آن شخص دوبارہ بہ خانۂ خود عودت می نمود، امام صاحب ہم از تعقیب او آہستہ آہستہ رفت وقتیکہ آن شخص در دروازہ اش داخل شد امام صاحب خانہ اش را دید وقتیکہ نصف شب شد امام صاحب یک ہمیان پنجصد درہمی را گرفتہ بجانۂ آن نفر تشریف برد و دروازۂ او را تک تک زد، "آن شخص بیرون آمد امام صاحب فوراً آن ہمیان را در زاویۂ دروازہ گذاشتہ و سوے آن نفر گفت این ہمیان کہ افتیدہ است بخاطر شما است و زود بازگشت نمود آن شخص ہمیان را با خود برد وقتیکہ در خانہ آن را باز کرد دید کہ در یک پرزہ این الفاظ نوشتہ است ۔

ھذا المقدار قد جاء بہ ابوحنیفہ الیک من وجھہِ حلال فلیفرغ بالا

ترجمہ: ابوحنیفہ این پول را بخاطر تو گرفتہ آوردہ بود این مال حلال است باید بہ این مال تو مراد خود را پورہ سازی ۔

"الموفق ص۳۴۲" لہ

لہ بعضی ہا گفتہ اند کہ خیرات خفیہ دادہ شود افضل است پس امام صاحب کا غذ را چرا نوشت درین جا بسیار توجیہات است اما جواب اطمنان بخش این است کہ در ہر قسم مال شک و شبہہ میباشد این ہم ممکن بود کہ آن نفر پول را مصرف نمی کرد یا بعد از مصرف در دل اش وسوسہ میآمد کہ این پول را کہ آوردہ بود و براے چہ آوردہ بود، براے آزمایش باشد یا بخاطر گرفتاری من باشد امّا بہ این حیلہ بہ او اطمنان ہم حاصل شد و ظاہر ہم شد کہ اگر ضرورت پیش شد دوبارہ آمدہ میتوانی ۔

قناعت، توکل واستغناء

وقتیکه خلیفهٔ عباسی ابوجعفر منصور بارها به امام صاحب هدایا ارسال می کرد و امام صاحب دوباره روان می نمود، بعض اوقات منصور امام صاحب را دعوت می داد که به دربار او تشریف فرما گردد امّا امام صاحب در جواب منصور همان اشعاری را که پدر بار عیسیٰ بن موسیٰ سروده بود، در پاسخ منصور هم می سرود۔

کسرة خبز وکعب ماء　　　وفرد ثوب مع السلامه

خیر من العیش فی نعیم　　　یکون بعدها الملامه

درعقود الجمان ص۳۰۶ وموفق ص۲۵۳

ترجمهٔ شعر را در فارسی منیار گیلانی چنین کرده۔

کوزهٔ آب پارهٔ نانی　　　جامهٔ چند با تن وجانی

هست بهتر هزار بار ز عیش　　　که آورد عاقبت پیشانی

دربیست دینار دو جوره کالا و یک دینار نقد

روزی یکجوان نزد امام صاحب حاضر گردیده عرض نمود جناب برایم دو جوره کالای خوب ضرورت است چه بهتر خواهد شد که شما همراه من احسان کنید و همرایم امداد کنید زیرا که وقت عروسی من است میخواهم کالای بهتر داشته باشم تا که نزد خسرهای خود با عزت باشم امام صاحب فرمود ده پانزده روز صبر کن آن جوان بعد از میعاد مقرره باز آمد امام صاحب دو جوره کالای قیمت بها به او تحفه و بخشش داد که در آن زمانه قیمت آن کالا ۲۰ دینار بود و همراه کالا یک دینار نقد هم داد وقتیکه جوان از آرزوی خود بلند تر تحایف را دید حیران شد امام صاحب حال او را مشاهده کرد گفت قابل حیرت نیست؛ من بنام تو یک اندازه اشیا رتجارتی به بغداد فرستادم و از فائده او این کالا را برایت دادم و این یک دینار باقی مانده بود که برایت تسلیم کردم و راس المال من بنونه بجاست و امام صاحب گفت، برادرم این کالا را ببرید ورنه فروخته همراه این یک دینار صدقه میکنم همان بود که جوان کالا را همراه دینار با خود برد۔

یک مثال اطاعت حکم و امانت و شش خطائی قاضی ابن ابی لیلی

محمد بن عبدالرحمن ابن ابی لیلی

در کوفہ سی سال از طرف حکومت قاضی بود بعض اوقات امام صاحب بطور اظہار حق واصلاح امور در فیصلہ ہای او حاضر می گردید۔ در آن زمان عدالت وفیصلۂ قاضی در مسجد کردہ میشد۔ روزی ابن ابی لیلیٰ کہ از کار عدالت فارغ شد در راہ روان بود دیدکہ یکزن ہمراہ یک مرد جنگ دارد قاضی صاحب دشنام ناشائستہ کہ زن درحق مرد استعمال کردہ بود شنیدکہ می گفت یا ابن زانیین' یا فرزند زانی و زانیہ قاضی صاحب حکم کرد کہ باید این زن را در عدالت حاضر کردہ شود وخودش ہم دوبارہ بہ مسجد تشریف بردہ حکم کرد کہ این زن را ایستادہ کردہ ہشتاد درہ بہ یک تہمت وہشتاد درہ بہ تہمت دیگر کہ ۱۶۰ درہ میشود زدہ شود زیرا کہ درحق دو نفر قذف کردہ و دو حد قذف بہ بالاے او جاری می گردد وقتیکہ امام صاحب از این واقعہ خبر شد فرمود کہ از قاضی صاحب درین فیصلہ شش خطائی سرزدہ اول اینکہ در داخل مسجد حد را جاری کردہ ودر مسجد حد جاری کردن وتعزیر دادن منع است دوم اینکہ بعد از اختتام کار رسمی عدالت این واقعہ واقع شدہ بود سوم اینکہ زن را ایستادہ کردہ تعزیر دادہ درحالیکہ حکم تعزیر زن در قعود است نہ در قیام" یعنی باید زن را نشاندہ باز تعزیر دادہ شود' چہارم اینکہ قاضی صاحب دو دفعہ حد زدہ درحالیکہ بہ یک لفظ باید یکدفعہ حد جاری کردہ شود۔

پنجم خطائی قاضی صاحب اینکہ جناب قاضی دو حد را یکجا جاری کردہ اگر بالای یک نفر دو حد ہم لازم گردد تا ختم اثرات حد اول حد ثانی جاری کردہ نمیشود۔

ششم غلطی اینکہ مقذوف باید بالای قاذف دعوای کرد' درین جا نہ دعوا از جانب مقذوف است نہ از قاذف بہ قاضی صاحب اختیار فیصلہ از کجا شد؟ وقتیکہ قاضی صاحب این اعتراضات امام صاحب را شنید بہ والی شکایت کرد و والی امام صاحب را از فتویٰ دادن منع کرد چونکہ فتویٰ دادن فرض کفائی است ودر کوفہ دیگر علماء ہم زیاد بود بنا" امام صاحب حکم والی را تعمیل کرد حتی کہ یکروز در خانہ نشستہ بود کہ دخترش پرسید امروز روزہ دار بودم از دندانم خون آمد ہمرای تف از حلقوم گذشت آیا روزہ ام باقی است یا نہ چہ حکم دارد؟ امام صاحب گفت دخترم برو از برادرت حماد بپرس زیرا کہ مرا حاکم از فتویٰ دادن منع کردہ است ابن خلکان کہ یکی از مؤرخین عظام است میفرماید مثالی بہتری دربارہ قبول حکم حاکم وامانت داری بیشتر ازین چہ باشد۔ (حدائق الحنفیہ ص۷۳ وموفق ص۱۶۵)

وقتیکہ خود حاکم بہ استفسار بعض مسائل از امام صاحب محتاج شد واز او فتوی می خواست بناءً امام صاحب حکم سابق حاکم را ترک نمودہ بہ فتوی وتوضیح مسائل آغاز نمود۔

صدقہ سی ہزار دینار

حفص بن غیاث دریک تجارت با امام صاحب شرکت کردہ بود امام صاحب مالِ کثیری را باو دادہ بہ خارج اعزام داشت وبعض مال کہ عیب داشت بہ حفص نشان دادہ گفت ہر کیکہ این مال را می خرد باو عیب مال را ظاہر نما وقتیکہ حفص بن غیاث رفت باوصف تاکید زیاد سخنِ امام صاحب را فراموش کرد ومال را بہ فروش رسایندہ باز گشت امام صاحب پرسید کہ آن مال معیوب را بہ کہ فروختی؟ خریدار ہم بہ یاد حفص نیامد۔ تمام مال را آوردہ بہ امام صاحب تسلیم نمودہ آن خطائی خود را ہم اظہار کرد بہ مجرد وقوع این واقعہ امام صاحب باو شراکت را قطع نمودہ تمام سامان تجارتی را کہ حفص سی ہزار فروختہ بود امام صاحب بنام خدا صدقہ نمود تاکہ از استعمال مال حرام بکلی اجتناب بیابد۔

تحفہ وسوغات امام ابوحنیفہ رح

ہدایا وتحایف ہر طرف روان کردن عادت تقریباً طبیعت ثانی امام صاحب گردیدہ بود وخیلی شوق وشغل داشت کہ باید ہر طرف ہدیہ وتحفہ بفرستد۔ بعض اوقات میگفت این فعل قابل تحیر نیست زیراکہ اینہم فرمودۂ رسول صلی اللہ علیہ وسلم است انما انا خازن اضع حیث امرت یعنی من خزانہ چی ہستم در ہر جای کہ حکم مصرف دادہ شود در آنجا مصرف مینمایم محمد بن یوسف صالحی از سفیان بن عیینہ روایت می کند کہ لقد وجہ علی بھدایا استوحشت من کثرتھا۔

یعنی بہ انداز ہدایا وتحایف ابوحنیفہ بمن متوجہ شد کہ مرا در وحشت انداخت بعداً ابن عیینہ این کثرت ہدایا را بہ بعض تلامیذۂ امام صاحب بطور شکایت عرض نمود آن سامع پرسید بہ چہ انداز تحہ ہدیہ می فرستد کہ تو بہ تکلیف ہستی ورنزد سعید بن ابی عروبہ بہ انداز تحائف قیمت بہاء امام صاحب ذخیرہ گردیدہ کہ اگر تو میدیدی خدا داند چہ می گفتی باز او فرمود ماکان یدع احدا من المحدثین لایبرا واسعۃً۔

یعنی امام صاحب یک محدث را ہم نگذاشتہ کہ ہمراہ او بہ چشم سیر سلوک ورفتار نکردہ باشد
"عقود الجمان ص۲۲۲ وموفق ص۲۶۴"

خدمت به علماء و مشائخ و طلباء و محدثین

امام صاحب عادت داشت و بخود طریقه گردانیده بود که هر سال به یک مقدار پول اشیاء تجارتی خریده از کوفه به بغداد ارسال می کرد و از بغداد مال خریده آورده در شهر کوفه به فروش میرساند و بعداً منافع این پول را به علماء و مشائخ کوفه مواد خوراکه وغیره اشیاء ضروری شان را خریده به خانه هایشان می فرستاد سرمایه و منافع باقیمانده آن را به همین مردم به جبین باز و دل فراخ تقسیم نموده می فرمود۔ انفقوا فی حوائجکم ولا تحمدوا الا الله فانی ما اعطیتکم من مالی شیئاً ولکن من فضل الله علی فیکم وهذه ارباح بضائعکم۔

ترجمه: یعنی این پول را در ضروریات خود مصرف کنید و بجز خدا دیگر کس را حمد نگوید من از مالی خود بشما چیزی ندادم بلکه از برکت شما خداوند بمن فضل نموده این منافع سرمایهٔ است که بنام شما بود۔

"عقود الجمان ص۲۲۴ موفق ص۲۴۲"

محمد بن یوسف صالحی از مسعر بن کدام نقل می کند که دستور و عادت امام صاحب این بود وقتیکه به اولاد خود چیزی می خرید همان چیز را به علماء و مشائخ و طلباء خود هم می خرید، زمانیکه امام صاحب بخود لباس می خرید به علماء هم کالای اعلی و بهتر جور می کرد و هنگامیکه از بازار به فامیل خود میوه می خرید علماء و مشائخ را هم فراموش نمیکرد۔ "عقود الجمان ص۲۲۴"

امام مسعر می فرماید که امام صاحب در حین سودا خریدن به علماء و مشائخ کوشش می کرد که اشیاء اعلی و بهتر را بخرد و در حین که بخود یا به فامیلش سودا می خرید توجه خاص نمیکرد۔ "موفق جلد اص۲۴۰"

کسی که دچار مصیبت می شد امام صاحب به امداد او اقدام می کرد

واقعات تعاون امام صاحب با تلامیذه و مشائخش بسیار زیاد است که مردم این زمانه در کتابها می خوانند و می بینند اما باور ندارند در حالیکه حقیقت است مثلاً امام صاحب از هر شاگردش بطور خفیه استفسار می کرد اگر برای کسی کدام چیز ضرورت می بود آنرا اکمال می نمود اگر از آن جمله کسی مریض می بود یا پدر و مادر یا برادر یا دیگر عزیز او مریض میبود به عیادت او میرفت و اگر کسی وفات می کرد به جنازهٔ او حاضر میشد و اگر به کسی مصیبت می رسید با او تعاون می کرد، یوسف بن خالد که یکی از تلامیذهٔ امام صاحب است میفرماید امام صاحب

هر روز جمعه به طلبا خود و دیگر طلاب قسما قسم طعام پخته می کرد و در وقتیکه دسترخان گسترده میشد و نان حاضر کرده میشد خودش در نان شرکت نمی کرد و می گفت که شما به طبیعت خود خوراک نماید تاکه به حاضر بودن من لذتی هم داستانی تان ازبین نرود، امام صاحب در شب های عید و دیگر روز های محترم همراه هر کس احسان کرده به انداز مراتبش تحفه و سوغات به او می فرستاد اگر کسی از طلبا محتاج می بود قدرت نکاح کردن را نمیداشت امام صاحب با او تعاون می نمود تاکه او عروسی کند حتی که همه مصرف او را می پرداخت باکسانیکه امام صاحب ماهانه کمک نقدی می کرد بسیار طلاب اند اما زیاد تر کمک کرمی کرد با قاضی ابی یوسف رح بود که خودش میفرماید امام صاحب تا بیست سال مصارف خانه مرا پرداخته است . مد مناقب و موفق .

تامدت زیادی ماهانه مصرف حسن بن زیاد را میداد

یکی از تلامیذ بزرگ امام صاحب حسن بن زیاد است به انداز به درس مشغول بود که از کسب نمودن و کار کردن مانده بود حسن میفرماید وقتیکه من نزد امام صاحب درس میخواندم یکروز پدرم آمد و گفت جناب من چند دختر دارم و بجز حسن دیگر پسر ندارم و مشکلات فامیل هم بالای همین است چه خوب خواهد شد که شما توصیه کیند تاکدام کسب را اختیار نماید که سبب حل پریشانی ما گردد وقتیکه من به امام صاحب روبرو شدم گفت امروز پدرت آمده بود بسیار خسته بود و شکایت از ضعف اقتصادی کرد لاکن من بتو ماهانه تنخواه نقد میدهم تاکه تو قابل سرپرست روزگار شوی و از طرف من به شما همدردی و تعاون است ، راستی هم که تا من به سر روزگار حاضر نشدم امداد امام صاحب بلاترک جاری بود .   " موفق ص۲۱۲ "

سخاوت و ایثار و احترام قرآن

چونکه امام صاحب خودش عالم بود بناً علم دوست وقدر دان علماء بود به دیدن علماء خیلی خوشحال میشد نزد امام صاحب طالب و مدرس بسیار قدر داشت از هیچ خدمت در حق آن ها صرف نظر نکرده با این گروه محبت قلبی داشت در اول روزیکه پسر امام صاحب به درس شروع نموده بسم الله را خواند از خوشحالی زیاد امام صاحب ۵ هزار درهم به استاد پسرش فرستاد وقتیکه سورة فاتحه را ختم کرد ۵ هزار درهم دیگر به استاد عطیه نموده گفت والله لوکان عندے اکثر من ذالک لدفعناه تعظیماً للقرآن .

ترجمہ: یعنی قسم بخدا اگر نزد من ازین زیادی بود از جہت تعظیم قرآن آن راہم میدادم ۔
"در عقود الجمان ص۲۲۳ و مناقب للذہبی ص۱ و موفق ص۲۳۶"

تجارت و بیع ابوحنیفہؒ

امام اعظمؒ باوصف خدمات علمی وفقہی درس وتدریس افتاء وقضا رد جمع وتدوین قوانین اسلامی واستنباط واستخراج مسائل وتحقیق واجتہاد وعمل سیاسی تجارت و بیع رخت فروشی در داخل وخارج داشت وتجارت او کالای خاصی بود کہ مردم بنام "کالای خز" یاد می کردند کہ در ابتدای قرنہای اسلام مورد توجہ مردم قرار گرفتہ بود ومردم بستہ آن کالا را در آن زمانہ تا ہزار درہم ہم می خریدند ۔

اینکہ امام صاحب بہ چہ انداز تجارت کالای خز رامی کرد وبہ چہ انداز خز را فروغ دادہ بود مورخین درپارہ اش صراحتاً این ۵ چیز را ذکر کردہ کہ قرار ذیل است ۔

۱ ۔ امام اعظمؒ صرف تجار خز نبود بلکہ در کوفہ یک کارخانۂ کالا داشت ۔
۲ ۔ معلوم میشود کہ در کوفہ حانوت بزرگ یا مقام خاصی تجارتی دیگری ہم داشت ۔
۳ ۔ امام صاحب بہ خارج از کوفہ مثلاً بغداد، نیشاپور، مرو یا دیگر جای ہا مال تجارتی ارسال کردہ از علاقہ ہای مذکور مال طلب می کرد ۔
۴ ۔ مزدورہا ونوکران وغلام ہا کالای خز را در سرک ہا وکوچہ ہا می فروختند ۔
۵ ۔ بہ علاقہ ہای بیرون ہم مال تجارتی می فرستاد ودر آن مقام ہا نفرہای خاص داشت ۔

دار[1] عمرو بن حریث مقام تجارتی خز بود تاریخ شاہد است کہ امام صاحب کارخانۂ خز بافی داشت کہ حیثیت پایگاہ تجارتی را بخود گرفتہ بود واز خارج ہم مردم کالای خز خود را بہ این مقام ترسیل می کردند کہ امام صاحب آن راہم خرید وفروش می کرد ۔

بسا اوقات امام صاحب از ہر نفری بہ قیمت ہشت ہزار درہم ہم کالا می خرید یافعی میفرماید کہ امام صاحب یک کارخانۂ خز[2] بافی داشت، یک مرتبہ این کارخانۂ خز بافی سبب امتحان او گردید

---

[1] دار میدانی را گویند کہ چہار اطراف دیوار باشد ودر داخل دیوار مکانات و اصطبل وغیرہ باشد در صحن او سقف بناشد عمرو بن حریث صحابی بود ودر کوفہ در پہلوی مسجد حویلی مشہور داشت ۔ "در طبقات جلد ۱ ص۱۴۳"

[2] خز کالای خاصی است کہ در بیچ یعنی عرضش پشم یا پنبہ را بکار می بردند ودر طولش یعنی (بقیہ صفحہ آیندہ)

که از طرف حکومت وزارت خز بافی به امام صاحب عرض کرده شد که امام صاحب عذر پیش کرده از قبول وزارت صنعتِ خز بافی ابا ورزید و به سبب انکارش امام صاحب را عذاب داده شد، ازین واقعۀ تاریخی ظاهر می گردد که علماء و مشائخ و فقہاء و طلباء و خز باف و تاجران خز زیر اثر امام صاحب بودند برای خرید و فروش در حانوت اصولِ خاصی داشت که خریدار به نیت خریدن اشیاء رمیامد و به طبیعت خود چیز را میگرفت و قیمت که گفته میشد ہمان قیمت را می پرداخت درگویا دکان یک سخن بود" درنرخ کم کردن و زیاد کردن نبود در آن زمانه غلام ها سامان و اشیاء تجارتی را به سر برداشته برای فروخت در اطراف می گردانند۔

که این قسم غلام را در اصطلاحِ فقه ماذون فی التجارة گویند که علماء به این ها قوانین وضع کرده است و امام صاحب ہم در خرید و فروش و تجارت اش از غلام ها کاری گرفت گویند یک روز یک غلام ۷۰ ہزار درہم را مال فروخته بود۔ "مناقب موفق"

ابو سعید سمانی میفرماید که یکروز امام صاحب به غلام ماذون فی التجارت خود باندازه مال کافی داده بود که او سی ہزار فایده کرده بود از انداز تجارت غلام وسعت تجارت امام صاحب را ارزیابی نماید علامه مناظر الحسن گیلانی میفرماید تجارت امام صاحب صرف در کوفه محدود نبود بلکه به خارج ہم مال اعزام کرده از خارج مال تجارت ہم می خواست۔ "ابو حنیفه کی سیاسی زندگی"

خلاصه اینکه ازین روایات روشن و واضح می گردد که امام صاحب حیثیت یک تجار بین المللی را داشت در تجارت کالای خز دیگر نفرها ہم باو شریک بود و در ہر شہری بخاطر فروخت خز نفر خاصی تعین کرده بودند۔

"معجم المصنفین جلد ۲ ص ۱۷۵"

(بقیه حاشیه صفحهٔ قبلی) درازی اش از ابریشم کار گرفته میشد بعض کتب فقه گفته که از موی یک حیوان بحری جور کرده میشد بعض گفته از ابریشم که در دوم درجه قرار داشت ازاو تیار کرده میشد به سبب تار ابریشم کالا محکم میاید که در عرض در زمستان پشم و در تابستان پنبه استعمال میشد و چند قسم رنگ دارند۔

نظام بانک داری اسلامی خالی از سود وربا

وسعت تجارت امام صاحب باندازه فراز رفته بود که حیثیت بانک داری

امروزه را داشت زیراکه مورخین می نویسند بعد از وفات امام صاحب مال امانت مردم در نزد امام صاحب به پنج کرور بالغ می گردید درین وقت امام صاحب بیش از ۷۰ سال عمر داشت اگرچه امام صاحب بنفسه زندگی محتاط داشت باز هم حکومت به خاطر دره زدن و بزندان بردن بهانه جوئی می کرد چونکه تقویٰ امام صاحب به اندازه اخیر رسیده بود بناءً از خیانت اموال مردم شدیداً خودداری می نمود با وصف اینکه قبول امانت رانمی کرد بازهم مردم امانت خود را به او تسلیم می کردند که در حین زندگی اش مال های مردم را به صاحبش تسلیم کرده بود اما کسانی که تا هنوز به موقع نرسیده بود مالشان مجموعاً بیش از پنج کرور بود ورنه قبل از تسلیم نمودن امانت ها بیش از صدها کرور مال بود ۔

برای اخذ امانت مردم ودوباره تسلیم کردن به یک نظام ضرورت بود که آن نظام را امام صاحب تعقب کرده بود که کتابچه های رسمی براے اخذ وتسلیم امانت وملازم ها وحساب دان ها را مقرر کرده به ایشان تنخواه میداد ممکن است بخاطر مجرد وخالی بودن از سود وربا امام صاحب نظام بانک داری را روی یک قاعده وقانون واصول رعایت کرده به آن عمل نموده باشد وبه همین ترتیب وبه همین نظام راه کامیابی را بدست آورده باشد ۔

حفظ امانت واحتیاط ابوحنیفه رح

از روش امانت داری وطرز حفاظت اموال یتاما ومساکن حکومت وحریفان امام صاحب

درحیرت بودند حتی که پریشان شده بودند زیراکه درهر گوشهٔ جهان تقویٰ وپرهیزگاری وامانت داری امام صاحب حراست یافته بود وهمهٔ مردم بالایش اعتماد داشت به همین خاطر حاسدان بسیار مکر وحیله کردند اما ذرهٔ به امام صاحب رحمة الله تعالیٰ علیه ضرر رسانیده نتوانستند روزی از روزها یکجا ئ حاسدین بخاطر آبروریزی امام صاحب رحمة الله علیه به اشارهٔ ابن ابی یلی که قاضی کوفه بود بدست یک شخص یک اندازه مال مهرزده شده را بخاطر امانت به خانهٔ امام صاحب رحمة الله علیه فرستادند ۔

شخص که امانت گذاشته بود با قاضی گمان کرد که امام صاحب ازین مال با وصف مهرداشتن

استعمال و فایده خواهد کرد به مشورهٔ حاسدین یکنفر نزد قاضی آمد و عرض کرد که ابوحنیفه اجازهٔ تجارت مال امانت را به پسرش داده و این کار خیانت است و می خواستند به این فریب امام را به زندان یا زیر دره بگذارند بالآخره قاضی امام صاحبؒ را به عدالت خواسته یک هیئت همراهش بخانه او روان کرد تا تحقیق کند که مهر خراب گردیده یا نه اگر خراب گردیده باشد حتماً ازین مال تجارت فایده گرفته است همان بود که هیئت همراه امام صاحب بخانه که مال های امانت جمع بود تشریف بردند که از اندازه زیاد اموال امانت درین خانه موجود است و حتی سر خلیته های درهم و دنانیر باز است شخص هیئت می گوید بعد از جستجوی بسیار امام صاحب همان خلیته که مرام من بود بیرون آورد دیدم که همان مهر به حال خود باقی است دوباره نزد قاضی آمدم گفتم به اندازِ نزد امام ابوحنیفه مالِ تجارت زیاد است که در قصهٔ آن امانت شما کس نیست بعد از شنیدن این سخن حاسدان خیل خجل و شرمنده گردیدند۔

تمام شب بیاد تو چشم ندیده خواب را

زائده می فرماید که روزی نماز عشاء را با امام صاحب یک جا ادا کردیم و من بخاطر استفسار یک مسئله رفته بودم وقتیکه نماز گذاریده شد مردم رفتند و امام صاحب از آمدن من خبر نداشت او دید که مردم نماز را خواندند و رفتند امام صاحب به نماز ایستاد شد و من در یک گوشهٔ مسجد نشسته بودم مرا ندیده بود من به آرزوی بودم که اکنون امام صاحب از نماز فارغ می گردد من از او استفسار مسئله می کنم حتی که امام صاحب در آیه فمن الله علینا ووقنا عذاب السموم (آیت ۲۷ طور) رسید و این آیه را بار بار تکرار می کرد من فکر کردم که امام در تصور سختی قیامت و احسان خداوند غرق است و از هر چیز بی خبر است بار بار همین آیه را تکرار می کرد حتی که شب به همین قسم گذشت و آذان های نماز صبح هم گفته شد مد عقود الجمان ص۲۱۸ "۔

ترجمه شعر: تمام شب بیاد تو چشم ندیده خواب را
چشم و دل من تا روز ریزانده آب را

هم چنین در یک روایت از قاسم بن معن هم آمده است که ابوحنیفهؒ همین آیه را در نماز بار بار تکرار کرده گریان می کرد حتی که شب روز شد بل الساعة موعدهم والساعة ادهی وامر یعنی بلکه قیامت جای وعده آنهاست و قیامت بسیار سخت و تلخ است به تلاوت این آیه عاجزی

ولاچاری امام صاحب ظاهر می گردید۔

الٰہی عاقبت مارا بخیر کن،

ہیاج بن بطام میفرماید کہ یکشب امام صاحب را در خواب دیدم کہ یک پرچم در دست دارد بہ سکون تام ایستاد است پرسیدم ابوحنیفہ چرا اینجا ایستادۂ ؟ پاسخ داد کہ بہ رفیق ہاوشاگردان و دوستان خود ایستادہستم کہ یکجا شدہ باہم برویم من ہم ہمرایش ایستادم ہمین بود کہ در اطرافش یکجماعہ عظیم از علمائو امام صا وطلاب جمع گردیدند امام صاحب بیرق راگرفتہ روان شد و ما در عقب او می رفتیم فرداکہ این خواب را بہ امام صاحب قصہ کردم بہ بدنش لرزہ طاری گردیدہ بہ گریان آغاز کردہ این دعارا می خواند اللھم اجعل عاقبتنا الی الخیر، یعنی ای بار خدا عاقبت و انجام مارا بخیر کن ۔ "در عقود الجمان ص ۲۶۷"،

مرگ چہ وقت میآید

یک مرتبہ خلیفہ در خواب عزرائیل را دید آمدہ بہ امام صاحب گفت کہ من عزرائیل را دیدم و پرسیدم کہ از زندگی من چہ اندازہ وقت باقیست! درجواب پنج انگشت را بالا کرد تعبیر این خواب را از ہر کس پرسیدم ہیچکس جواب ندادہ لاکن تو برایم این مسئلہ را حل کن، امام صاحب فرمود مراد از پنج پنجہ بہ آن پنج چیز اشارہ است کہ بجز خداوند دیگر کس نمی داند۔

۱۔ اینکہ قیامت چہ وقت میآید۔

۲۔ باران چہ وقت میشود۔

۳۔ اینکہ در شکم زنِ حاملہ چہ است "یعنی پسراست یا دختر"،

۴۔ فردا انسان چہ کار میکند۔

۵۔ اینکہ انسان چہ وقت و در کجا می مرد "در تذکرۃ الاولیاء"

گفتگوی ابوحنیفہ سکوت طوسی

من جملۂ نفرہای دربار خلیفہ منصور ابوالعاس طوسی بود و امام صاحب خارچشم طوسی بود، مثل دیگر حاسدان بہ مقبولیت امام صاحب رنج می برد یکروز در دربار خلیفہ منصور امام صاحب ہم موجود بود طوسی از موقع استفادہ کردہ در حین حضور خلیفہ از امام صاحب سوال کرد کہ اگر امیرالمؤمنین یکنفر را حکم کند کہ سر فلان شخص را قطع کن و بہ این نفر ہم معلوم نبود کہ گناہ و جرم فلان چیست آیا اجراء

این حکم جائز است؟ امام صاحب جواب قناعت بخش به طوسی به این ترتیب ارائه فرمود که حکم امیرالمومنین صحیح میباشد یا غلط؟ طوسی گفت امیرالمومنین چه قسم حکم غلط میدهد هر حکم امیرالمومنین صحیح میباشد، امام صاحب فرمود پس در اجرا، حکم صحیح هیچ گنجایش شک و تردد نمی باشد به شنیدن این جواب طوسی سکوت ماند و در دام که به ابوحنیفه تیار کرده بود خودش گرفتار شد۔

"عقود الجمان ص۲۷۳ وفیات الایمان جلد ۵ ص۱۳۱ "

احتیاط در فتویٰ امام صاحب حتی الامکان از تکفیر مسلمان و فتوی دادن کفر خیلی احتراز می کرد و تقویٰ بالایش غالب بود طریقہ و مسلک امام صاحب هم همین است که اگر در یکنفر ۹۹ علامه کفر و یک نشانه ایمان باشد همین یک نشانه به ۹۹ غالب است ، کسان که حالات زندگی امام صاحب را نوشته اند و در دیگر کتب هم موجود است که یکنفر در مجلس امام صاحب نشسته از او پرسید جناب یکنفر است دعویٰ ایمان و مسلمانی می کند لاکن بر این امور رغبت ندارد

۱۔ جنت نمی طلبد۔

۲۔ از دوزخ نمیترسد۔

۳۔ از مال حرام "یعنی غیر مذبوحه" گوشت می خورد۔

۴۔ نماز می خواند رکوع و سجده نمی کند۔

۵۔ بدون دیدن گواهی میدهد۔

۶۔ به فتنه خوشحال از حق بد می برد۔

۷۔ از رحمت می گریزد۔

۸۔ سخنان یهود و نصاری را حق میداند۔

در ظاهر این همه کلمات کفری است که در آن شخص موجود است ، درباره این چنین نفر نظر شما چیست۔

اگر این سوال درین زمانه از کسی کرده میشد فوراً فتوی کفر میداد اما امام صاحب ابوحنیفہؒ را که خداوند امام یکجماعه بزرگ اهلسنت والجماعت گردانیده بود فرمود در نزد من آن شخص مومن است سائل حیران شد امام صاحب ابوحنیفہؒ فرمود۔

۱ - آن نفر طالب خداست کسیکه طالب خدا باشد طلب جنت را چرا کند -

۲ - آن از دوزخ نه بلکه از الله میترسد -

۳ - چیزی غیر مذبوحه را می خورد مثلاً ماهی یا کب -

۴ - نماز جنازه را می خواند در آن نه رکوع است نه سجده -

۵ - کلمه طیبه کلمهٔ شهادت را می خواند درحال که نه خدا را دیده نه رسولؐ را -

۶ - انما اموالکم واولادکم فتنة قرآن کریم مال واولاد را فتنه گفته ومحبت این ها در گل آدم خمیر گردیده هم چنین مرگ حق است لاکن از جهت ازدیاد عبادت یا به خاطر فراوان کردن نیکی مرگ به آدم بد معلوم می گردد -

۷ - باران رحمت خداست واز آن می گریزد که تر نشود -

۸ - سخن یهود که لیست النصاری علی شیٔ وسخن نصاری که لیست الیهود علی شیٔ این هردو سخن حق وعین ایمان است ،

به شنیدن این پاسخ امام صاحب دهن سائل وحاضرین مجلس باز مانده حیران شدند -

"درعقود الجمان ص۲۵۱ "

رافضی توبه کرد

یک رافضی (شیعه) کوفی دربارهٔ عثمانؓ سخنان پوچ وبی معنی استعمال می کرد بعض وقت کافر بعض وقت یهودی و.... می گفت امام صاحب که این سخن را شنید بسیار بی قرار شد تا که آن رافضی را نه بیند قرارش نمی آید ، بالآخره پشت او رفت وبه نرمی گفت برادرم من از طرف فلانی صاحب خواستار دخترشمایم وآن شخص حافظ قرآن است - تمام شبش به نفل وتلاوت قرآن می گذرد واز خدا بی اندازه می ترسد در تقوی وپرهیزگاری مانند ندارد رافضی گفت خیلی خوب دراین باره صرف به دختر من نه بلکه سبب عزت همهٔ فامیل من است . امام صاحب گفت این قدر عیب دارد که از لحاظ مذهب یهودی است رافضی سرخ گشت وگفت آیا می دخترم را به یهودی میدهم امام صاحبؒ گفت تو به یهودی دخترت را نمی دهی نبیؐ یک دختر نه بلکه دو دخترش را به حضرت عثمانؓ "که درنزد تو یهودی است" چه قسم داد بر این سخنان امام صاحب یهودی خیلی شرمنده وملامت گردید که این حرف های دل نشین امام صاحب سبب هدایت او گشت

وسد سخنان بی بوده اش گردیده از خلوص قلب توبه کشید ۔ «عقود الجمان ص۲۲۷»،

یکواقعۂ بردباری و فکر آخرت

گویند یکوقت یکنفر خارجی امام صاحب را بسیار دشنام داد که حتی زندیق و بدعتی گفت امام صاحب در جوابش فرمود غفر الله لك هو یعلم من خلاف ما تقول یعنی خدا ترا بخشد به خدا خوب معلوم است آن چیزیکه تو مرا می گوی و در من نیست ۔

«عقود الجمان ص۲۲۷ و ص۲۸۷ و مناقب موفق ص۲۴۹»،

بعد ازین امام صاحب به گریه شروع کرد و گفت من هم از خدا طمع عفو را دارم عذاب الله مرا گریان میکند به انداز گریان کرد که بی هوش شده به زمین افتید و قتیکه دوباره به هوش آمد گفت یا الهی کسیکه در پشت من این چنین سخن می گوید که او در من نیست تو عفو کن ۔

انکار از منصب قضاء و قصۂ دلچسپ احتیال و تدبیر امام صاحب

عہدۂ قضاوت خالی بود، یکروز نظر بحکم خلیفہ، منصور، سفیان ثوری و مسعر بن کدام و امام ابوحنیفه و قاضی شریک را گرفته به دربار خلیفه می آوردند که امام صاحب از زیرکی و دانائی خود طبق مزاج همراهان خود یک پلان (نقشه) را طرح کرد که واقعاً هم همان قسم شد گفت من به حیله و تدبیر خود را از نزد منصور خلاص میکنم که دیگر کس را قاضی مقرر کن و درباره سفیان ثوری پیش بینی کرد که سفیان ثوری در راه خود را پنهان کرده خواهد گریخت در باره مسعر بن کدام گفت خود را دیوانه معرفی کرده از منصب قضاء خلاص میکند در بارۂ قاضی شریک فرمود دیگر راه نیست منصب قضاء به او حواله خواهد شد [1]

خلاصه اینکه هر چهارش دست بسته به دربار روان کرده شده بود که به سفیان ثوری در راه ضرورت قضاء حاجت پیش آمد او همراه یک عسکر ماند از عسکر دور یک دیوار بود پشت آن به خاطر قضاء حاجت رفت در نزدیکش دریا و کشتی بود به صاحب کشتی عذر بسیارے کرد که مرا از دریا بگذران ورنه همان نفر که

---

[1] به نظر من امام صاحب به همین ترتیب به همراهیان خود حیله تعلیم می داد ازین هم معلوم کرده میشود که امام صاحب به چه انداز زیرک بود و تیر او خطا نمی رفت و همیش به هدف نائل می آمد ۔

در پشت دیوار است مرا ذبح می کند و بعد از چند عذر و زاری کشتی بان سفیان را به نیرنگ از دریا گذراند که عسکر ندید بعد از چند ساعت عسکر صدا کرد یا ابا عبدالله یا ابا عبدالله دید که سفیان آواز و جواب نداد رفته اطراف دیوار را دید که کسی نیست بالآخره بخجالت نزد رفیقهای خود آمد و به همین جرم سزا هم داده شد و قتیکه سه امام دیگر را داخل دربار بردند چند دقیقه بعد مسعر بن کدام از همراهان خود جدا شده نزد خلیفه آمد به آواز بلند با او پرسانی کرد و دست منصور را به سوی خود کشیده گفت، سلامت بگو سوی منصور گفت درین روز ها طبیعت هایت چطور است ؟

بعد از من شب و روزت چه قسم گذشت و در قریهٔ شما که فلانی و فلانی زندگی میکنند چطور است و گل ها و گل دانی وغیره اشیا را به یک دیگر می زد و در آخر گفت اها ها ها من شنیدم که تو مرا قاضی مقرر می کنی ....، همهٔ نفر های دربار خلیفه و منصور حیران شدند و مسعر را یکنفر از نزد بادشاه دور برده گفت مسعر این حرف هایت شوخی است، خلیفه هم این سخن را تصدیق کرده حکم کرد که از دربار خارج کنید. بعداً امام صاحب نزد خلیفه خواسته شد و منصب قضا را احترامانه منصور برای امام صاحب پیشکش کرد و امام صاحب به اعتذار و حکمت کامل فرمود عادت مردم کوفه بشما خوب ترمعلوم است من هم به حیث یکفرد درین شهر زندگی میکنم واز مردم به هیچ وجه برتری ندارم و کدام منصب اعلی هم نداشتم اگر شما مرا به حیث قاضی مقرر کنید و به آن جا بفرستید مردم از کیفیت من واقف اند که پدرم نان بای و خودم دکان کالا فروشی دارم گویند که بالای ما یک پسر نان بای قاضی مقرر شده است و هیچگاه این سخن و حکم و فیصله را مردم کوفه قبول نخواهند کرد، منصور گفت گفته هایت بکلی درست است به همین تدبیر امام صاحب خود را از قبول منصب قضا رخلاص کرد۔

باقی ماند قاضی شریک که نزد خلیفه خواسته شد و قاضی شریک به بهانه جوی شروع کرد منصور همهٔ بهانه های اورا دلایل گفته فرمود بعد از تو کیست که منصب قضا را برایش بسپارم، بالآخره عرض کرد که من خلل دماغ دارم لاکن خلیفه قناعت داده گفت بتو هر روز فالوده را در روغن بادام جوشانده داده شود تا تو بخاطر تخفیف دماغ بنوشی۔

بعداً قاضی شریک برای پذیرفتن عهده قضاوت چند شرایط گذاشت که گفت من عدل و انصاف را قایم بکنم که عریب، مالدار، پادشاه و اقاربش و عمله اش یکسان باشد خلیفه گفت به خاطر من و پدر من

ما درم عدل وانصاف را ترک نکن باز ببینیم که چه میشود؟ وچه قسم فیصله میشود؟ جای بحث اش این جانیست. خلاصه اینکه طوری پیشگوی امام صاحب واقعه صورت گرفت. ,,عقود الجمان ص۲۹ و ۲۴۱ و ۲۴۲،،

التجاؤ و دعا بدرگاه صمدیت

از بکر عابد روایت است که یکشب امام صاحب را دیدم که درنماز ایستاده است بلا اختیار گریان می کند آب دیداش می ریخت و به عاجزی کامل این دعا را می خواند۔

رب ارحمنی یوم تبعث عبادك وقنی عذابك واغفرلی ذنوبی یوم یقوم الاشهاد

یعنی ای بارخدایا روز یکه بندایت بدربار تو پیش کرده میشود به من رحم کن واز عذابت مرا محفوظ دار و گناه مرا عفو کن روزیکه گواهی دهنده ایستاد شود۔ ,,عقود الجمان ص۲۲۵ ومناقب موفق ص۱۶۲

گریه از ترس خدا

ابراهیم بصری از پدرش نقل کرده میفرماید که یکروز همراه امام ابوحنیفه درنماز ایستاده بودم که نماز صبح بود امام مصروف قرارت بود دقتیکه به این آیه رسید وَلَا تَحْسَبَنَّ اللّٰهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظّٰلِمُوْنَ (ابراهیم) به امام صاحب لرزه آمد من درنماز از لرزیدن همهٔ اندام ابوحنیفه درک کردم که از ترس خدا در بدن ابوحنیفه رح لرزه آمده است۔

,,عقود الجمان ص۲۴۶،،

بی اندازه گریه وبکا

از نصر بن حاجب روایت است که پدرمن با امام صاحب رفاقت داشت وجای امام صاحب زیاد می رفت بسا اوقات منهم همراه پدرم جای امام صاحب می رفتیم ودرآن زمان می دیدم که امام ابوحنیفه رح همهٔ شب بیدار بوده مصروف عبادت بود وبعض اوقات به انداز گریان می کرد که آوازش را من می شنیدم وجای نمازش از آب دیده مثل آب باران ترمیشد۔ ,,عقود الجمان ص۲۳۰،،

باب چهارم

شفقت با خلق خدا، رعایت حقوق، اخلاق و تواضع، حقانیت و تنقید و اجتناب حکمران ها

تصویر اجمالی، اخلاق و محاسن امام اعظم ابوحنیفہ رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ

یکروز در یک مجلس هارون الرشید

درباره اوصاف و خو خصلت و اخلاق و محاسن امام صاحب ابوحنیفه رح از امام ابویوسف پرسید۔ امام ابویوسف رح در پاسخ هارون الرشید گفت۔

کان واللہ شدید الذب عن حرام اللہ، مجانباً لاهل الدنیا، طویل الصمت۔ دائم الفکر لم یکن مهذاراً ولا ثرثاراً۔ ان سئل عن مسئلة کان عنده علم اجاب فیها۔ وما علمته یا امیر المؤمنین الا صائناً لنفسه ودینه لا یذکر احداً الا بخیر فقال الرشید هذه اخلاق الصالحین۔

ترجمه: بسیار پرهیزگار بود از حرام احتراز می کرد از دنیا پرستان دوری را اختیار می کرد، اگر کسی چیزی می پرسید میدانست جواب میداد اگر برایش معلوم نمی بود سکوت می کرد از غیبت گریز می نمود هنگامیکه درباره شخصی می خواستند چیزی بگوید خوبی های او را بیان می کرد هارون الرشید که این الفاظ را شنید گفت این است عادت و خو خصلت صالحین۔

در مناقب ابی حنیفہ لذهبی ص۹ و مناقب موفق ص ۱۸۱ "

وقتیکه امام ابی یوسف تقوی اخلاص وللهیت و حسن خلق و خوف، دیانت داری امام صاحب

رابدون مبالغه درمجلس هارون الرشید بیان کرد زیرا که در آن مجلس حاسدان و مخالفان امام صاحب هم موجود بود از حقیقت هم خلاف کرده نمی شد صاحبان مطالعه و شوقیان مطالعه این سیرت را یک چیز اندک فصاحت و بلاغت دانستند و قسم فقیری و بزرگی مروجه تعبیر کردند خلاصه اینکه غواص دریای روحانی و علمی از بهرهٔ این صفات لذت حاصل کرده به اصل مقصد این معرفت پی می برند که این قسم زندگی در ظاهر آسان لاکن در باطن و در عمل مشکل است و این قسم زندگی را هر کس نمی تواند هر کس ابوحنیفه نمی شود۔

از حسن سلوک امام ابوحنیفه یک شرابی عالم شد

مورخین حکایت یک شرابی را نقل کرده فرموده اند که یک کهنه دوز همسایهٔ امام اعظم بود هر روز از صبح تا بیگاه کار می کرد یعنی در بازار بوت می دوخت و کهنه دوزی می کرد" وقتیکه از کار فارغ میشد چیزیکه پیدا کرده بود آنرا شراب و کباب می خرید بخانه آمده دوستهای خود را می خواست تا فردا مصروف شراب و کباب خود بوده از قسما قسم نوع بازی ها و مستی ها کار می گرفتند که مردم از دستشان آرام نبود، حکایت کننده می گوید چونکه همسایهٔ ما بود از راز و کارهایشان خبر دارم و می گوید که آن شرابی در حالت مستی این شعر را تکرار می کرد و از جهت که بسیار تکرار می کرد همهٔ مردم یاد کرده بود۔

اضاعونی وای فتیً اضاعوا

لیوم کریهةٍ وسداد ثغر

ترجمه: مرا مردم ضایع کردند چه جوانی را ضایع کردند که در جنگ و سختی ها بکار میاید در مرزها

امام صاحب از نصیحت بسیار مانده شد ولیکن او عادت خود را ترک نمی کرد، مردم قریه از دست او بفریاد آمده بودند روزی پولیس (عسکر) آمد او را به زندان برد" زیرا که شاید کسی به حکومت خبر داده باشد" شب دیگر امام صاحب صدای بازی همسایهٔ خود را نه شنید و از کسی پرسید که همسایهٔ ما را چه شده که صدای سرودش نمی آید مردم همهٔ حالات او را به امام صاحب عرض کردند امام صاحب به شنیدن این کیفیت بیقرار شده پروای مرتبه و عزت خود را نکرده با چند نفر عازم دارالاماره گردید و مردم به هیاهوی در آمدند که امام ابوحنیفه" چگونه بر این جا تشریف آورده و قتیکه حاکم خبر شد از

عدالت بیرون آمده امام صاحب را خیر مقدم گفت زیرا که شاگرد امام صاحب بود و به حیرت علت آمدن اش را پرسید امام صاحب گفت همسایهٔ من یک کهنه دوز بود و را عسکر بزندان آورده من به خاطر خلاص کردن او آمدم حاکم حیران مانده حکم کرد که کهنه دوزی شرابی را همراه یارانش خلاص کنید۔

وقتیکه بیرون برآمدند مردم دیدکه امام صاحب از دست همسایه اش گرفته می گفت برادرم من ترا به گم شدن نگذاشتم و اشاره به شعر مذکور می کرد و کهنه دوز از حُسن اخلاق امام صاحب سرش به زمین فرو رفته بود و به ادب کامل گفت۔

لا یا سیدی و مولای لا ترانی
بعد الیوم افعل شیئاً تتأذی بہ

ترجمه: نه ای سید و مولای من امروز که مرا به این حرکت مبتلا کرده آن اذیت است که بشما رسانده بودم دیگر این افعال را نمیکنم۔ بعد از آن کهنه دوز توبه کرد هر روز به درس امام صاحب حاضر می شد و در توبهٔ خود راستی و صداقت کرد و وقتی هم آمد که همین کهنه دوزِ شرابی از جمله علماء بزرگ کوفه بحساب می آمد۔

قرض دار خود را معاف کرده عفو خواست

حضرت صوفی شفیق بلخیؒ میفرماید که من یکروز همراه امام صاحب روان بودیم که از دور یکنفر طرف ما بیآمد وقتیکه نزدیک آمد ما را شناخت راه دیگری را اختیار کرده از راه بیراه شد شفیقؒ میگوید من دیدم که امام صاحب آن نفر را صدا کرد که به همین راه بیا چرا دیگر راه را اختیار کردی؟ آن نفر ایستاد شد وقتیکه ما نزدیک شدیم او بیچاره مخجل ایستاده بود، امام صاحب پرسید برادرم راه را چرا تبدیل کردی؟ فرمود جناب از شما ده هزار (۱۰۰۰۰) روپیه قرض دار بودم بوعدهٔ خویش بشما رسانده نتوانستم و از شرمندگی راه را تبدیل کرده به دیگر طریق روان شدم، امام صاحب گفت سبحان الله به این اندک گپ به دیدن من راه را تبدیل کردی وفرمود قد وهبت منی کلہ یعنی من همهٔ قرض را بخشش کردم امام بلخی فرمود امام صاحب آن شخص را مخاطب قرار داده فرمود، برادرم به دیدن من تو کدام صیبت و شرمندگی که رسیده به لحاظ خدا آن را معاف کن۔

"در عقود الجمان ص ۲۴۳"

واقعۂ صاحب حمام

علامہ نعمانی بہ حوالۂ قائد عقود العقیان حکایت میکند کہ دو نفر بہ خاطر غسل کردن بہ حمام رفتند و نزد صاحب حمام کدام چیزرا امانت ماندند وقتیکہ یکنفر آن غسل کردہ برآمد از صاحب حمام آن امانت راگرفتہ رفت وقتیکہ نفر دوم برآمد طلب امانت راکرد حمامی گفت امانت تورا بہ رفیقت دادم کہ ہمراہ خود ببرد آن نفر رفتہ از دست صاحب حمام شکایت کرد و در عدالت دعوا دائر کرد قاضی بہ صاحب حمام گفت این دو نفر کہ نزد تو امانت گذاشتہ بودند لازم بود کہ تو ہر دو را یکجا کردہ آن امانت راتسلیم می کردی، صاحب حمام خستہ شدہ نزد امام صاحب آمد قصہ راکما حقہ بیان کرد، امام صاحب فرمود تو برای آن نفر بگو من امانت تو را مطابق دستور عدالت نمیدہم تاکہ تو ہمان رفیق خود را حاضر نکنی وقتیکہ اورا حاضر کردی امانت تورا خواہم داد آن نفر پشت رفیق خود رفت تاہنوز نیامدہ و صاحب حمام بہ مشورۂ نیک امام صاحب از ظلم محفوظ ماند (سیرت النعمان)

تدبیر ابو حنیفہ راست آمد مال گم شدہ پیدا شد

روزی یکنفر نزد امام صاحب آمد عرض نمود من چند روپیہ داشتم در کجای ماندہ بودم اکنون کہ ضرورت شدہ بسیار تلاش کردم پیدا نہ شد چہ طور کنم؟

امام صاحب فرمود برادرم این مسئلہ در فقہ نیامدہ از من چرامی پرسی؟ آن نفر کہ سادہ بود بہ زاری بسیار گفت تو خدا ہمرایم امداد کنید و کدام طریقہ رانشان بدہ، امام صاحب فرمود برو وضو کن تمام شب نماز بخوان آن نفر رفت وضو کردہ بہ نماز ایستاد شد، چند رکعت نماز خواندہ بود کہ یادش آمد کہ پول را در فلان جا گذاشتم، بعد از ادای چند رکعت نماز مسرورانہ بہ سرعت نزد امام صاحبؒ حاضر شدہ گفت بہ مشورۂ تو عمل کردم پولم پیدا شد، امام صاحبؒ فرمود (بلی) شیطان کجا خوش داشت کہ تو تا صبح یعنی تمام شب نماز بخوانی بنا ءً زودتر بیادت آورد باز ہم بتو لازم بود کہ بعد از دریافت پول ہم تمام شب نماز می خواندی و گریان می کردی کہ شیطان ذلیل میشد۔

«وفیات الاعیان لابن خلکان جلدہ ص۱۶۳، عقود الجمان ص۲۶۸»

سفارش یک ذمی در دربار خلیفہ منصور

در تاریخ واقعات و قصۂ ہمدردی امام صاحب بخش خاصی را داراست، مہربانی و کرم

او به همگی یکسان بود در همدردی بشر نزد او مسلمانی شرط نبود، طوریکه مصنف معجم به حوالهٔ ابن بشکوال می نویسد
یک مرتبه در دربار خلیفه، مشهورِ خاندانِ عباسی ابوجعفر منصور یک ذمی کدام مشکل عارض گردید، چونکه یک
طرف طبیعت فقیری امام صاحب با طبیعت خلیفه و پادشاه ها برنمی خورد و از طرف دیگر بخاطر خدمت
فی سبیل الله و همدردی انسانی مجبور بود بنا" امام صاحب هر روز چهار مرتبه مزدور خود را به خاطر سفارش
آن ذمی می فرستاد. بالآخره دید که به خط و قاصد نمی شود امام صاحب خودش به دربار خلیفه تشریف برده
آن ذمی را سفارش کرد، قابل غور و تفکر است که سفارش غیر مسلم وخصوصا" در دربار خلیفه، که عداوتش
با امام صاحب اظهر من الشمس است امام صاحب این چنین همت و مثالهای حق پرستی دارد که مادر
دنیا کار است این چنین فرزند بار آرد. «معجم المصنفین جلد ۲ ص۱۶۸»
گفته شده است که روزی یک شخص نزد امام صاحب آمد و گفت به پول اشد نیاز داشتم و نزدم
پول موجود نبود به نام تو اعتماد کرده گفتم به فلان تاجر از طرف ابوحنیفه یک نامه بنویسید که بمن سی درهم
قرض روان کند، طبق خط من آن تاجر هم سی درهم روان کرد که کار خود را پیشبردم بر شنیدن این حکایت
بجای اینکه آن نفر را سرزنش کند و او را خفه سازد گفت برادرم بمن معلوم نبود که به این ترتیب به مردم
خیر می رسد اگر بتو بنام من خیر رسیده باشد مبارک باشد.
«عقود الجمان، مناقب موفق ص۲۴۳»
هم چنین در کتاب ها روایت دیگری هم آمده که به نام امام صاحب به والی جرجان کسی یکنامه
نوشت که والی چهار هزار درهم طبق خواسته آن نفر ارسال کرده بود وقتیکه امام صاحب ازین قضیه آگاهی
یافت بجای اینکه آن نفر را دشنام بد بدهد در حق او حرف پوچ استعمال کند آن الفاظ را گفت که به نفر
قبلی گفته بود. «مناقب موفق ص۲۴۱»

در پاسخ دشنام

حاسدان و دشمن های امام صاحب از هیچگونه کارروائی بد در حق امام بزرگوار دریغ نمی کردند حتی که نفرهای ابله را در راه ایستاد می کردند که او را
دشنام بدهد این قسم واقعه زیاد است اما بطور نمونه یک واقعه در این جا تذکر میدهیم گویند که یک
بدکنیش در راه امام صاحب را به دشنام دادن شروع کرد و آهسته آهسته از پشت امام صاحب
می رفت که گپ مرا شنیده چیزی بگوید اما امام صاحب به خرافات و دشنام او گوش نکرده راه خود

راگرفته سوی خانه اش روان شد دربرابر این بدبخت ہیچ پاسخ نداد، واو شرمنده شده گفت، آیا من بتو سگ معلوم میشوم که من عنپ عنپ می کنم تو جواب نیدہی، ہکذا یک واقعه دیگر ہم است که یک دشنام دہنده از عقب امام صاحب روان بود وقتیکه امام صاحب نزدیک دروازه شد رو گردانیده گفت برادرم اکنون من بخانه خود میرسیم و داخل دروازه میشوم اگر دلت سرد نشده باشد برایم بگو که ایستاد شوم و تو دلت را سرد کنی ۔ ،، در عقود الجمانه ص۲۹۱ و م ۳۹۴ و موفق ص۲۴۸ ،،

صبر و تحمل بی پایان

یک حاسد بدبخت از بغض بسیار کوزه در روی امام صاحب یک شلاق زد و امام صاحبؒ به نرمی و عاجزی گفت برادرم من ہم در جواب تو در رویت تازیانه زده میتوانم لیکن نمیکنم من به دربار خلیفه شکایت کرده میتوانم لاکن نمیکنم، در ثلث لیل بر خلاف تو به درگاه الله دعا کرده میتوانم لاکن نمی کنم و در قیامت بخلاف تو در عدالت خداوندی پیش شده میتوانم لاکن این را ہم نمی کنم حتی اگر در روز قیامت من نجات یافتم و سفارش من منظور گردید بدون تو در جنت قدم ہم نمی مانم ۔ ،، در حدائق الحنیفه ،،

انتہاء صبر و تحمل

عبدالرزاق بن ہمام می گوید من نسبت به امام صاحب دیگر انسان نرم خود صبرناک را ندیدم روزی امام صاحب در مسجد خیف نشسته بود شاگردان و دوستانش در اطراف او نشسته بودند منہم درین مجلس حضور داشتم درین وقت یکنفر که از بصره آمده بود یک مسئله را از امام صاحب استفسار کرد امام صاحب به وضاحت کامل پاسخ داد، آن شخص فرمود درین باره رائی امام بصری این طور نیست بلکه دیگر قسم است امام صاحب فرمود اخطاء الحسن یعنی امام حسن خطا شده است، به مجرد این سخن امام صاحب یکنفر ازین مجلس ایستاده شده گفت یا ابن الزانیه یعنی اے فرزند زناکار آیا تو می گوی که حسن خطا شده است مردم ہمگی به سوی آن نفر به نظر نفرت نظر کرده خون شان در جوش آمد که آن شخص را بزنند اما وقتیکه امام صاحب این غوغا را مشاہده کرد با اطمینان کامل مردم را آرام کرده چند دقیقه فکر و غور کرده گفت ۔ نعم اخطاء الحسن واصاب ابن مسعود فیما رواه عن رسول الله صلی الله علیه وسلم ۔ یعنی بلی حسن خطا شده است و عبدالله ابن مسعودؓ صحیح گفته است طوریکه او از نبی صلی الله علیه وسلم روایت کرده است ۔

درین قسم موقع که کسی گستاخی می کرد از جهت بغض و حسد مسخره می کرد باز هم امام صاحب به این قسم اشخاص دعا کرده او را معاف می کرد و به او نفع می رساند. «در عقود الجمان ص۲۸۷ ابو زهره ص۵۹»

کیسهٔ هزار درهمی به حق دار رسید

یک زمان یک شخص به دست خود یک همیان که دارای یک هزار درهم بود داده وصیت کرد، هنگام که بعد از وفات من پسرم بالغ گردید، چه مقدار که خواهش تو است به آن تا دیه کن زمانیکه آن طفل جوان شد به دست پدرش پول را گرفته همیانِ خالی را آورده به آن جوان تسلیم کرد، وقتیکه آن جوان از واقعه خبر شد به گریه و ناله شروع کرد آن شخص گفت چرا ناله می کنی من به وصیت پدرت عمل نموده ام و من خود را از سؤولیت آخرت خلاص کرده ام، جوان دید که به این راه چارهٔ نیست نزد امام صاحب حاضر شده واقعه را عرض نمود، امام صاحب آن شخص را طلب نموده فرمود که آن شخص هزار درهم را نزد تو گذاشت تا اکنون ضروریات و حوائج خود را پوره کردی اکنون آن هزار درهم را آورده به این جوان تسلیم کن. «در عقود الجمان ص۲۸۱»

ادب استاد

محمد بن یوسف صالحی می نوسید که در قلبِ امام اعظم رح احترام استاذ بسیار زیاد بود تا زمانیکه امام حماد رح زنده بود امام صاحب پای خود را طرف خانهٔ او دراز نکرده بود با وصف اینکه خانه ها یشان از یک دیگر فاصله داشت حتیٰ که هفت کوچه درین فاصله بود

خاکساری امام ابو حنیفه رح

امام صاحب ابو حنیفه رح که در بارهٔ خود کدام اعتقاد داشت آن از بعض بعض کلام او ظاهر می گردد، گویند که یک شخص در بازارِ کوفه داخل شده پرسید که دکان امام ابو حنیفه که امام فقه است در کجا ست؟ متاسفانه این سوال را آن سائل از خودی امام صاحب کرده بود امام رح در پاسخ گفت لیس هو بفقیه انما هو مفت متکلف یعنی آن عالم فقه نیست بلکه خود را از نزد خود مفتی ساخته است.

«در عقود الجمان ص۲۸۱»

امام ابو حنیفه رح مشکل اعمش را حل نمود

امام اعمش که از جملهٔ تابعین و محدث مشهور است در سال ۶۱ هجری تولد گردیده در ۱۴۷ هجری از دنیا رحلت نموده است که هزار حدیث را یاد کرده بود با خود کتاب نمی گرداند در ظاهر شکلش حسین نبود.

اعمش از جہت گویند کہ چشمش تاب برداشت روشنی را نداشت واز طرف دیگر خداوند به او زن حسین را نصیب کرده بود که هر وقت با امام اعمش جنجال داشتند که از اعمش خود را آزاد کند روزی بعد از گفتن درباره کدام مسئله بین زوج وزوجه جنجال افتید هر دو بسیار شور وغوغا کردند بالآخره زن با شوهرش کلام را بند کرد اعمش بسیار حیله کرد لاکن زنش با او گپ نزد بالآخره که بسیار غضبناک شد قسم خورد که اگر امشب تو همراه من تکلم نکنی تو طلاق باشی (طلاق باین) ۔

بعد از اینکه این الفاظ را اعمش استعمال کرد و در اطراف اطفال خورد خود را دید و به مشکلات روزگار برون فکر کرد بسیار پشیمان شده گاهی نزدیک کس وگاهی نزد دیگر کس می رفت که چگونه حیله کند بالآخره نزد امام صاحب حاضر شد وقضیه را کما حقه بیان کرد، امام صاحب او را گفت هیچ قابل تشویش نیست خاطر جمع باش امشب آذان صبح را قبل از صبح صادق در قریهٔ شما خواهم گفت " یعنی کسی را گویم که در قریهٔ شما قبل از صبح صادق آذان صبح را گوید" بالآخره امام صاحب خودش به مسجد قریهٔ اعمش رفت و مؤذن را گفت قبل از صبح صادق آذان بگوید ومؤذن هم همچنین کرد آذان گفته شد زن اعمش که منتظر آذان صبح بود وهمه اشیای خود را بسته کرده به رفتن خانهٔ پدرش آماده گی گرفته بود وقتیکه آذان را شنید مسرورانه گفت، شکر خداست که از دست این بابای بد خصلت خلاص شدم، امام اعمش گفت شکر خداست که به مهربانی امام ابوحنیفه مؤذن قبل از صبح صادق آذان گفته آن تار که قطع کننده رابطهٔ ما وتو بود محکم ساخت ومحفوظ نگهداشت ۔

"عقود الجمان ص ۲۷۵ ومناقب موفق ص ۱۴۲"

امام اعمش وجوال آرد

ابوبکر بن محمد زرنجری درباره مناقب امام ابوحنیفه می نویسید مناسبات امام اعمش وابوحنیفه از اول هم خوب نبود، اعمش وامام ابوحنیفه بایک دیگر میلان ومحبت کم داشتند درباره امام اعظم حسن ظن نداشت اعمش خوبصورت هم نبود وطبیعت تیز هم داشت از جهت مزاج طبعی خود گاهی گاهی مبتلای مصائب می گردید طوریکه یک مرتبه قسم یاد کرد که اگر خانمم به من احوال روان کند که آرد خلاص شده است برابر است که این پیغام بذریعهٔ کاغذ باشد یا به ذریعهٔ قاصد یا در پیشروی کسی یادآوری کند بر این غرض که مرا آگاهی دهد یا اینکه این سخن را به اشاره به من بفهماند او از طرف من طلاق باشد خانمش در حیرت بود ودر فکر این بود که چگونه

خود را دچار مشکلات نکند و اولین ضرورتِ خانه هم آرد است از علماء بزرگ استفسار کرده شد لاکن هیچ حیله را جواز ندادند برای آن زن گفته شد که نزد امام ابوحنیفہؒ برود تا که او این مشکل را آسان کند همین بود که آن زن نزد امام صاحب حاضر شده واقعه را حکایت کرد امام اعظمؒ فرمود درین باره تشویش نکن قابل پریشانی نیست، این چنین بکن که امام اعمشؒ شب استراحت کرد در چادر پلنگ) او جوال یا توبرهٔ آرد آلود را بسته کن وقتیکه صبح از خواب برخاست توبرهٔ خالی را دید خود بخود می فهمد که در خانه آرد نیست آرد خلاص شده است وبه همین ترتیب زندگی هم پیش می رود. خانم اعمش هم همین قسم کرد فردا که اعمش از خواب برخاست دید که توبرهٔ خالی آرد آلود در چادر او بسته است فهمید که در خانه آرد نیست و امام اعمش بر این حقیقت هم پی برد که این حیلهٔ امام ابوحنیفہؒ است و قسم خورد که این حیله را بدون امام اعظمؒ دیگر کس یاد ندارد این هم درس او است تا وقتیکه او زنده است کامیابی ما مشکل است زیرا که نافهمی ما را به خانم ما ظاهر کرده ما را نزد خانم مان عقب مانده نشان داد "عقود الجمان ص ۲۷۶".

به برکت امام صاحب یک مظلوم از مرگ خلاص شد

یکروز امام صاحب به جای ابن هبیره که والی شهر بود تشریف برد دید که والی صاحب یکنفر را زیر تحقیق گرفته و مظلوم قرار داده است هنگام که ابن هبیره امام صاحب را دید از جای خود برخاست و امام صاحب را احترام نموده خیر مقدم گفته مؤدبانه در جای مناسب شانند آن نفر مظلوم دید که والی امام صاحب را بسیار احترام کرد شاید که سخن او را بپذیرد آن مظلوم گفت امام صاحب تو مرا میشناسی؟ امام صاحب از ظلم ابن هبیره بالاے این مظلوم و از الزام این مظلوم از حقیقت و غرض او فوراً پی برده مقصد مظلوم را فهمیده گفت (بلی) درحالیکه امام صاحب این شخص را نمی شناخت گفت تو همان شخص نیستی که در مسجد آذان میدهی و لااله الاالله را خوب دراز می کشی آن مظلوم گفت بلی صاحب سخن تان بجاست و بکلی صحیح است، مقصد امام صاحب ازین کلام این بود که گویا من این نفر را می شناسم که کلمه گو و قبول کننده معبود واحد است وقتیکه ابن هبیره این کلام را شنید آن مظلوم را حکم کرد که آذان بگوید وقتیکه او آذان را گفت امام صاحب گفت بلکل صحیح است ماشاءالله جزاک الله وقتیکه والی صاحب این حال را دید آن مظلوم

بیچاره را رها کرد. «در عقود الجمان ص۲۵۵ و مناقب موفق ص۱۹۳»

صدروپیه به مقابل پنجصد

یکروز یکزن کالای خز بدست داشت نزد امام صاحب در دکانش حاضر گردید و گفت این کالای مرا به کسی سودا کن امام صاحب گفت چند روپیه؟ آن زن گفت صد روپیه امام صاحب فرمود که این کالا قیمت است آن زن گفت دو صد روپیه امام صاحب جواب داد که هنوز هم ارزان است؟ آن زن حیران شد که آیا امام صاحب همراه من مزاح میکند و یا مسخره می کند در حالیکه امام صاحب نفر مزاح و مسخره کننده نبود فوراً پنج صد روپیه کشیده به آن زن تسلیم کرده کالا را گرفته در دکان گذاشت. شما فکر کنید امروز کدام نفر است که این کار را کند این هم نمونهٔ دین و دیانت داری امام صاحب است که تجارت او روز بروز اوج می گرفت و زیاد شده وسعت پیدا می کرد و در ترقی بود.

«در عقود الجمان ص۲۴۲ و مناقب موفق ص۱۹۷»

غسل بلا طلاق

روزی یک شخص نزد امام صاحب حضور شده عرض کرد که من سوگند یاد کردم که من از جنابت غسل نمی کنم اگر غسل کردم خانم ام به سه سنگ طلاق باشد اکنون چارهٔ برایم رهنمای کن که هم از غضب خدا و هم از طلاق در امن بمانم زیرا که اگر غسل نکنم خدا ناراض اگر غسل کنم زنم طلاق می گردد چطور کنم امام صاحب همراه او به قصه شروع کرده رفتند نزد دریای که بالای آن پل بود وقتیکه روی پل رسیدند امام صاحب آن نفر را به دریا انداخت همهٔ بدن او تر شد و باز بیرون کشید و فرمود که اکنون برو غسل ات هم ادا شد و زنت هم طلاق نشد.

«در مناقب موفق ص۱۴۲»

به قیاس ابوحنیفه مال مسروقه پیدا شد

یک همسایهٔ امام صاحب یک طاؤس خریده بود و به آن بسیار علاقه داشت یکروز طاؤس مفقود شد آن نفر بسیار گشت پیدا نکرد بالآخره نزد امام صاحب آمده عرض کرد که طاؤسم گم شده است امام صاحب فرمود خیر است انشاء الله پیدا میشود، وقتیکه صبح امام صاحب در نماز رفت در ضمن دیگر سخن ها یاد آور شد که شرم است به شما که طاؤس همسایه خود را دزدی میکنید باز هم در مسجد به نماز میاید و یک بال آن هم در سر آن نفر موجود است فوراً یکنفر دست خود را به سرش برد امام صاحب آن را شناخت

بعد از اینکه مردم رفتند امام صاحب او را خواست و حیلهٔ سنجید که آن طاوس را به صاحبش تسلیم کند۔

"در عقود الجمان ص۲۷۵"

عروسی مرد غریب به مهر زیاد

از بشیر بن ولید روایت است که در قریهٔ امام صاحبؒ یک نوجوان زیست داشت و او در درس های امام صاحب هم شرکت می کرد روزی به امام صاحب عرض کرد که در فلان خاندانِ کوفه تصمیم عروسی دارم و به همین خاطر پیغام فرستادم لکن آن ها مهر زیاد می طلبند که من طاقت ادای آن را ندارم و از طرف دیگر به عروسی شوق دارم برایم بگو که چه قسم کنم؛

امام صاحب فرمود استخاره کن و آن ها کدام مقدار مهر که می طلبند پیدا کرده بده خلاصه اینکه آن جوان بر سخن امام صاحب عمل نموده کدام انداز مهر که آنها گفته بودند آمادهٔ ادا کردن آن شده به گردن گرفت و میعاد نکاح کردن را مقرر کردند آن [illegible] امام صاحب حاضر شده گفت تاریخ نکاح کردن را مقرر کرده ایم اما من می گویم که یک انداز مهر را الآن می پردازم و یک انداز باقی را چند وقت بعد لاکن آنها قبول ندارند و تا وقتیکه تمام مهر را ندهم آنها خانم مرا نمی دهند امام صاحب فرمود از کسی پول قرض بگیر و مهر را ادا کرده خانمش را نکاح کرده به خانه اش آورد۔

اکنون امام صاحب به آن جوان گفت تو در بین مردم شهرت کن که من به دیگر وطن میروم خانم خود را هم همرایم می برم وقتیکه ازین سخن خاندانِ خسرش خبر شدند نزد امام صاحب آمدند که در شریعت چه حکم دارد، امام صاحب فرمود در شریعت جواز است زیرا که خانمش است هر جای که برود همراه خود برده می تواند۔ آنها گفتند این دختر ماست، نور چشم ماست و قوت دل ماست ما جدای آن را هرگز برداشت کرده نمی توانیم و به مسافری بردن نمی گذاریم. امام صاحب فرمود این سخن مشکل نیست شما آن جوان را رضا کنید به هر طریقه که باشد او قرض دار است شما کدام مهر که گرفته اید دوباره به آن جوان بدهید تا که به قرض دار های خود بدهد خود را هم مسافر نکند دختر شما را هم آنها به این گپ راضی شدند به این سخن امام صاحب آن جوان بجوش آمده گفت۔

فانا ارید منهم شیئاً آخر فوق ذلك یعنی من ازین پول زیاده تر طلبانم، امّا امام صاحب او را طوری ترساند که آن جوان آرام شد یعنی امام صاحب گفت تو به همین پول راضی شو ورنه

اگر عروس گفت من هم قرض دارم تا که او قرض خود را خلاص نکند تو جای برده نمی توانی جوان ترسیده از گیش ندامت کرده گفت چیزی که شما بالای من وضع می کنید و چیزی که شامی گوید صحیح است و من به آن گپ خوشحال هستم تا که ازین گپ دیگر کس خبر نه شود که همه قضیه را خراب کند خلاصه اینکه کدام اندازه پول که امام صاحب خواهش داشت جوان آن را هم قبول کرد۔

"عقود الجمان ص۲۹۱ مناقب موفق ص۱۳۰"

مسئله دوبی و ندامت امام ابی یوسف

امام ابی یوسف از جمله تلامیذه فہیم و مشہور امام اعظم ابوحنیفہ رح بود که خیلی ذہین فقیہی و مجتهد و هوشیار بود در مسائل استنباط بسیار ماهر گردیده بود بعد از یک مریضی طویل بدون اذن و مشوره امام صاحب بخود مدرسه جور کرد و به درس شروع کرد امام صاحب به یک شخص استفسار تعلیم داده نزد امام ابی یوسف روان کرد که یکنفر کالای خود را به دوبی برای شستن بدهد و دوبی گوید که فلان روز بیا کالای خود را ببر، هنگام که این شخص در تاریخ معینه رفت آن دوبی از دادن لباس انکار ورزید و بعداً خودش لباس را گرفته بخانه او رساند آیا درین رقت اجره دوبی به مالک لازم میشود یا نه؟

اگر امام ابی یوسف گفت بلی مزدوری لازم میشود تو بگو نه غلط گفتی اگر گفت که نه اجره و مزدوری لازم نمی گردد بگو نه غلط گفتی، قاصد امام صاحب ابوحنیفہ رح به درسگاه ابو یوسف رسیده طوریکه امام صاحب رح گفته بود همان قسم کرد، امام ابی یوسف دار خطا شده فہمید که کدام مسئله است فوراً پشیمان شده نزد امام صاحب حاضر شد۔ امام صاحب فرمود که مگر میکنم که مسئله دوبی را این جا آوردی امام ابی یوسف بسیار ملامت و پشیمان بود امام صاحب مسئله را به او تفصیل داد و فہماند که اگر اول دوبی از شستن لباس انکار ورزیده باشد او غاصب است مستحق اجر نیست اگر بعد از شستن لباس انکار کرده باشد مستحق مزد است وقتیکه لباس را خودش آورد جرم غصب ختم شد لایق اجر است۔ "وفیات الاعیان جلد ۵ ص۴۰۸ و عقود الجمان ص۲۵۳"

عداوت به محبت بدل شد

امام وکیع میفرماید که در قدیم یک حافظ الحدیث بود و او همراه امام ابوحنیفه سخت عداوت داشت کمی به خلاف امام صاحب قدم می برداشت او همکارش می بود متأسفانه او دیگر نهاد...

شد گفت اگر امشب تو از من طلاق خواستی و من طلاق ندادم تو بر من طلاق باشی "یعنی اگر تو مطالبهٔ طلاق کنی من طلاق میدهم" به مجرد شنیدن این الفاظ خانمش گفت اگر منهم از تو امشب مطالبهٔ طلاق نکردم همهٔ غلامان من آزاد باشد۔

چند ساعت بعد مشاجره و غضب زوجین سرد شد و هر دو پشیمان شدند و هر دو نزد امام سفیان ثوری و قاضی ابن ابی لیلی که امام های آنزمان [illegible] رفتند ولاکن این مسئله طوری پیچیده بود که معلوم کردنش مشکل بود طریقش را پیدا کرده نمی‌شد از روز بد زوجین نزد امام صاحب آمدند واقعه را بیان کردند امام صاحب بدون درنگ تیر کردن مسئله را حل کرد که به زن فرمود که تو درین ساعت از زوج خود طلاق طلب کن وزن هم همچنین کرد و به آن نفر گفت که تو بگو تو طلاق هستی اگر خواهش داری امام صاحب به زن فرمود که بگوید من بیلی طلاق خواهش ندارم و خود را طلاق نمی کنم۔

امام صاحب گفت بروید هر دویت آزاد شدید اکنون بر هیچ کدام تان طلاق نمی آید این همسایه امام صاحب که قابلیت و هنر باقی امام" را دید از مخالفت او توبه کرده بعد از هر نماز زوجین در حق امام صاحب دعا خیر و عفو کا میابی طلبی کردند عداوت به محبت بدل شد۔

"عقود الجمان ص ۲۸۴"

طلب علامات از پیغمبر مکذب کفر است

در دوران و زمانهٔ امام ابو حنیفه رح یک شخص دعوای پیغمبری کرده بود مردم آنرا گفتند که همراه او مباحثه کنند یا عملی در برابر او انجام دهند او مردم را گفت شما را مهلت بدهید که پیغمبری خود را ظاهر کنم و نشانهٔ پیغمبری ام را بشما آشکار کنم مردم به او وقت و مهلت دادند درین وقت ازین واقعه امام صاحب" خبر شده گفت نه۔ نه این چنین ضرور نیست چرا که از پیغمبر کاذب علامه خواستن کفر است زیرا که نبی ص فرموده است لا نبی بعدی بعد از من دیگر نبی نیست از پیغمبر مکذب علامه خواستن راه است برای پیغمبر دیگری و در عقیدهٔ ختم نبوت شبهه پیدا میشود و این سبب کفر می گردد۔ "عقود الجمان ص ۲۸۶ و مناقب موفق ص ۱۴۶"

طرز تبلیغ در دربار شاهی

از عبد العزیز بن ابی رواد روایت است که یک مرتبه ابو را خلیفه بدربار خود طلب کرد وقتی که قاصد آمد او بسیار پریشان شده

نزد امام صاحب رح تشریف آورد زیرا که شاگرد امام صاحب بود. گفت مرا خلیفه به دربار خود خواسته و بمن مناسب نیست که بدربار شاهی بروم چیزی امر بالمعروف و نهی از منکر نکنم درین باره بمن مشوره بده۔ امام ابوحنیفه رح فرمود وقتیکه تو عازم دربار شدی سلام بده و بعد سکوت را بخود اختیار کن واگر از تو مسئله استفسار کردند و جوابش را باید داشتی دلادرانه جواب بده و در حین جوابت این چند الفاظ را یاد آور شو که ای۔ امیرالمومنین در دنیا مردم قدرت و چوکی را بخاطر می گیرد که ذریعه به چهار چیز دیگر گردد۔

اوّل۔ برای عزت و شرف: شکر خداست که عزت و شرف از پدر و با بایت بتو میراث مانده است۔

دوم۔ برای پادشاهی: الحمدللہ تو حکمران عرب و عجم هستی۔

سوم: برای مال و دولت: خداوند، مال و دولت فراوان بتو بخشیده است۔

چهارم۔ امیرالمومنین، اکنون تو در قلب خود ترس خدا را جای گزین کن، تقوا و عمل نیک را پیشه خود بگردان تاکه دولت دنیا و آخرت و سعادت عمری نصیبت گردد۔

"عقود الجمان ص ۲۰۸"

جواب جرأتمندانهٔ امام صاحب به والی ابن هبیره

یکی از والی های جابر بنوامیه یعنی والی ابن هبیره بیاشارهٔ خلیفهٔ خود به پالیسی و نیرنگی با امام صاحب رشتهٔ دوستی را قایم کرده به زبان نرم و شیرین گفت ای جناب بزرگوار گاهی گاهی نزد ما تشریف آور شوید تاکه ما از شما و شما از ما فایده حاصل کنید امام ابوحنیفه در جواب والی ابن هبیره گفت به قرابت شما به من چه فایده میرسد؟ تو مرا در پهلوی خود جای داده بالایم احسان میکنی و مرا به آزمایش و امتحان با مبتلا میسازی اگر تو از من ناراض شدی و مرا از نزدیکت دور کردی این برای من ذلت است خلاصه اینکه کدام چیزکه تو داری بمن ضرور نیست و به آن حاجت ندارم و در نزد من کدام چیزکه است (یعنی علم) او را کسی گرفته نمی تواند در پایان گفتگوی خویش جرأتمندانه با استغنای کامل گفت جناب نزد شما چیزی نیست که من از آن بترسم۔ الحمدللہ ابوحنیفه رح از لحاظ مال و جاه مستغنی است والله این هر دو نعمت عظیم "مال و دولت و عزت" را دو برایم داده است

" دفاع ابوحنیفہؒ ص ۲۴۵ و عقود الجمان ص ۲۸۰ "

والی ابن هبیره از امام ابوحنیفه ناامید شد

حکومت بنوامیه در بارهٔ امام صاحب فیصله کرده بودند که اول با او نرمی کرده شود و اگر به این ترتیب نه شد باز از سختی کار گرفته شود طبق همین فیصله والی جابر ابن هبیره اوّل با امام صاحب از طریق دوستی پیش آمد کرده و بعداً یک وزارت عمده را به او پیشنهاد کرده گفت لطف و مهربانی والی هم همراه ایشان میباشد واریدات و صادرات و هر حکم خزانه در نزد شما میباشد و به نظریهٔ شما کار کرده میشود - چونکه امام ابوحنیفه رح را خداوند مال و جاه و مقام و عقل و زیرکی داده بود در آینده هر چیز فکر می کرد و آینده هر امر را می سنجید گفتار و وعده های خام ابن هبیره به او کار نکرد، امام صاحب طبق طبیعت مستغنی خود از قبول کردن امور حکومت انکار ورزید و جرأت مندانه با والی گفتگو کرد وقتیکه ابن هبیره دید که امام صاحب در دام نیامد ناامید شد بعد از نرمی باز سختی را اختیار کرده به سابه مشکلات دچار شدن اولیا در امی ترسانید لیکن امام صاحب مردانه وار گفت مسایل ولایت و وزارت بسیار کلان گپ است اگر مرا حکومت گوید که دروازهٔ جامع شهر را بشمار این عهده را قبول نخواهم کرد، از یک طرف ابن هبیره که در معاملهٔ امام صاحب مؤفق نه شد قسم خورد که هر کاریکه از دستم بیاید در حق تو دریغ نخواهم کرد از طرف دیگر امام صاحب قسم خورد که من هم در حکومت شرکت نمی کنم -

فوالله لا ادخل ذلك یعنی قسم بخدا که منهم هیچوقت در حکومت شامل نمی شوم -

چونکه این کار بر حکومت دشوار بود، بناءً به اشاره والی ابن هبیره پانزده روز امام صاحب را به زندان قید کرده شد و در زندان هم مناصب اعلی را پیشکش نموده دیگر دام های حرص را در اطراف امام صاحب تنیدند لاکن امام صاحب هم نفری ساده نبود که درین قسم دام ها واقع شود - وقتیکه والی ابن هبیره دید که در پلان های خود ناکام گردید قسم یاد کرد که وان لم یفعل لنضربنه بالسیاط - یعنی اگر امام ابوحنیفه رح منصب قضاء را قبول نکرد و به عهده نگرفت حتماً او را دره می زنم - به قسم ابن هبیره دیگر مردم [illegible] نظر کردند اما نظر امام صاحب به دربار قهاری و جباری بوده گفت والله لا فعلت [illegible] - قسم بخدا که اگر ابن هبیره قتل هم کند قبول منصب قضاء را نخواهم کرد - والی امام صاحب [illegible] از زندان خارج کرده رو بروی خویش ایستاد و چونکه در هوس اقتدار مست

بود امام صاحبؒ را از مرگ بیتر سانید لاکن امام صاحب به استقامت وحوصلهٔ کامل گفت۔ انما هی میتة واحدة جزاء ابن هبیره صرف یک مرگ است۔ جزاء دنیوی ابن هبیره بمن از گرز های آخرت سهل وآسان است قسم بخدا وندکه به این عهده هرگز راضی نه خواهم شد اگرچه او مرا قتل کند۔ در مناقب کردرے ص۴۰۵ "

امام صاحب را بعض دوستهایش نصیحت می کرد۔ لاکن امام صاحب پاسخ دادمن آن عهدهٔ که در آن حکم سرقلم کردن باشد ومن در آن محفرچپ قم تصدیق کنم قسم است بخدا که من این قسم عهده را قبول نمی کنم۔ " مناقب صدرالائمه باب الثامن عشر ص۲۷۳ "

بعد از ین علمار بزرگ مثلاً قاضی ابن ابی لیلی وابن شبرمه وداود بن ابی هند به شکل یک وفد نزد امام صاحب تشریف بردند واو را از پلان واراده های حکومت مطلع ساختند وگفتند هیچ به هیچ چرا خود را قصداً به دست مرگ میدهی باز هم امام صاحب جواب داد لم اداد نی ان اعدله ابواب مسجد واسط فی ذلك۔ یعنی اگر ابن هبیره بمن حکم شماریدن دروازه های مسجد وسطی را هم بدهد قبول نخواهم کرد۔ " مناقب کردرے ص۲۷۵ "

طرز جزاء دادن به امام صاحب را موفق نوشته که هر روز امام صاحب را به میدان می آوردند۔ موزیک می خواند تاکه مردم جمع گردند، وقتیکه مردم ازدحام می کرد هر روز امام صاحب را ده دُرّه می زدند تا دوازده روز هم چنین سزا داده میشد ودر بازار ها به خاطر شرماندن گردانیده می شد در دوازده روز ۱۲۰ دره زده شد، بجرم اظهار حق به اشارهٔ والی جلاد امام صاحبؒ را در سر و هر جاے که برابر می شد با دره می زدند وقتیکه امام صاحب به زندان برده می شد در سر او جای دره ظاهر می بود و سر امام بیچاره آماس گرفته بود۔ " مناقب موفق ص۲۷ "

بعد از بازگشت به کدام تصوری امام صاحب به گریان شروع کرد۔

احترام والده

مردم از او پرسیدند که از جهت درد و ضرب گریان می کنید؟ ایشان فرمودند نه این ضرب در خیال من نمی آید بلکه غم مادرم در دلم است که این حالت مظلومیت مرا مشاهده کند چه خواهد کرد۔ " در کردری ص۲۷۳ وعقود الجمان ص۳۱۲ "

گفتگوی نواسه وفرزند امامؒ به مظلومیت امام صاحب

ابن خلکان می نوسید که ابن هبیره هر روزه امام صاحب را ده دره می زد ووقتی که این حالت مظلومیت امام صاحب را امام احمد بن حنبل یاد می کرد بی اندازه گریان کرده درحق امام صاحبؒ دعای کرد ۔

"وفیات الاعیان لابن خلکان جلد ۵ ص۴۰۵"

نواسۂ امام صاحب اسماعیل میفرماید که من همراه پدرم " حماد بن ابی حنیفه " در کوفه از راه کناسه عبور می کردیم که ناگهان چشم پدرم از آب دیده مملو گردیده به گریان شروع کرد۔ من درحیرت شده سبب وعلت گریان را استفسار کردم که یا ابت ما یبکیک یعنی پدرجان چه چیز تورا گریان می کند، پدرم جواب داد یا بنی فی هذا الموضع ضرب ابن هبیره ابی عشرة ایام فی کل یوم عشرة اسواط علی ان یلی القضاء فلم یفعل ۔

یعنی ای پسرم این مکان استکه ابن هبیره پدرمن ابوحنیفهؒ را تا ده روز روزانه ده ده دره زده است بر این غرض که ابوحنیفهؒ تو منصب قضاء را قبول کن لاکن او بجای منصب قضاء به دره خوشحال بود، باوصف این قدر تکالیف امام صاحب غم مادر خود را می خورد طوریکه نزدیک روایت نقل شده است ۔

تابعداری مادر

غیر مناسب نخواهد بود که یک قصۂ تاریخی از خدمت واحترام امام صاحب را دربرابر والده اش نقل کنیم، نویسنده ها می نوسیند که مادر امام صاحبؒ هم مثل دیگر عورت ها به ملاهای قصه گو وواعظین معتقد بوده نهایت شکی مزاج بود، در کوفه یک واعظ مشهور بود که عمر بن ذرعه نام داشت به آن خیلی عقیده مند بود، کدام مسئله که عارض می شد مادرش امامؒ را نزد عمر بن ذرعه می فرستاد تا که از او مسئله را بپرسد، امام صاحب از حکم والده سرکشی کرده نمی توانست رفته مسئله را می پرسید آن بیچاره از جای برخواسته امام صاحب را تنظیم می کرد و می گفت درجای که شما باشید من چه قسم تکلم کنم، امام صاحب فرمود حکم مادرم را تعمیل کرده ام بسا اوقات بعضی مسئله را عمر نمی دانست از امام صاحب استفسار می کرد امام صاحب برایش می گفت باز عمر آن جواب را دوباره به امام صاحب تکراری کرد باز امام صاحب آن جواب را به

والده اش می آورد بعض اوقات مادرش به خاطر استفسار مسئله خودش نزد عمر بن ذرعه روان می شد وقتیکه در قاطر سوار می شد امام صاحب پیاده همراہش می رفت ـ وقتی که خودش می پرسید و می شنوید باز تسلی اش می شد۔

روزی مادرش از امام صاحب کدام مسئله را پرسید امام صاحب جواب داد ـ مادرش گفت سند تو صحیح نیست اگر عمر قبول کرد من هم اعتماد می کنم امام صاحب و مادرش نزد عمر بن ذرعه رفتند وقتیکه هستند. حاضر کردند عمرو بن ذرعه گفت تو نسبت به من عالم هستی چرا خودت جواب ندادی امام صاحب گفت من همین قسم جواب دادم. عمر بن ذرعه گفت بکلی صحیح است بعداً تسلی مادرش آمد و دوباره خانه آمدند ـ "در عقود الجمان ص ۲۹۲"

خلیفه منصور و فتوی امام صاحب

مردم اهل موصل از یک معاهدهٔ خلیفه منصور خلاف ورزی کرده بودند و مطابق فیصله شان به عهد شکنی آنها مباح الدم گردیده بودند. خلیفه منصور علماء و فقها را جمع کرده بود که در آن جمله امام ابوحنیفه هم حاضر بود منصور فرمود آیا این قول صحیح نیست که نبی صلی الله علیه وسلم فرموده المؤمنون علی شروطهم یعنی مومن ها پابند شروط خود هستند ـ مردم موصل وعده کرده بودند که بغاوت نخواهند کرد، اکنون آن پیمان را شکستند و از وعده خلاف ورزیدند پس قتل آنها جایز است و آنها مباح الدم اند درین باره نظریهٔ شما چیست ؟ یکنفر از مجلس بلند شده گفت تو اختیار داری چیزی که می گوئی بکلی صحیح است اگر معاف کنی اختیار داری اگر جزاء میدهی سزای جرم شان است ـ منصور روی خود را طرف امام صاحب گردانیده گفت رای شما چیست ؟ آیا ما از خاندان وارثان خلافت پسندیدهٔ پیغمبری نیستیم ؟ امام صاحب جواب داد کدام شرط که مردم موصل و شما مانده اید از اختیارات شما خارج است زیرا که خون مومن در سه حالت مباح است۔

(۱) مرتد (۲) زانی (۳) قاتل بناءً قتل مردم موصل در هیچ صورت بتو روا نیست. در شرط شما فرمان خدا بسیار حق دار است ـ جناب این را بگو زنی که با کسی ازدواج نکرده باشد و نه کنیز که خود را به کسی مباح کرده باشد با آنها جماع جایز و صحیح است ـ

"الکامل لابن اثیر جلد ۵ ص ۲۱"

خلیفهٔ منصور دیگر علماء را اجازهٔ رخصت داد و امام صاحب را تنها کرده گفت سخن شما درین باره صحیح است لاکن شما دیگر فتوای ندهید که در آن ذلت خلیفه باشد زیرا که به این حوصلهٔ باغی ها افزون می گردد۔ ،، المناقب لابن البرازی ،،

مطابق روایت الکامل ابن اثیر خلیفهٔ منصور امام صاحب و دیگر رفیقهایش و همراهانش را رخصت کرد۔ ،، الکامل جلد ۵ ص۲۱۷ ،،

منصوبهٔ ظالمانه ابوجعفر منصور به تدبیر حکیمانه امام ابوحنیفه رح ناکام گردید

وقتی که شهر بغداد آباد میشد خلیفهٔ منصور عهدهٔ قضاوت آن شهر را به امام صاحب پیشکش کرد۔ لاکن امام رح آنرا قبول نکرد ازین جهت خلیفهٔ منصور غضب شده به امام صاحب رح گفت به هر قسم که میشود نوکری حکومت را حتماً قبول میکنی اختیار داری که منصب قضاء را قبول میکنی یا که ازین سخت وظیفه برایت سپرده میشود امّا امام صاحب به پیمان خود راسخ بود بالآخره خلیفه منصور گفت شهری که در بغداد جور میشود امام ابوحنیفه رح روزانه خشت هاے آنرا و بارها را بشمارد تا که روزش به همین قسم بگذرد و اینکه یک یک خشت را بالا کرده بشمارد دستهایش ازبین میرود به همین نیرنگ امام صاحب را در امتحان بزرگ واقع کرد بلکه این کار را به حیث یک سزاو بزرگ به امام صاحب اختیار نموده بود تا که در مشقت بافتد و منصب قضاء را قبول کند امام صاحب طفل نبود که به این حیله ها فریب بخورد، بالآخره امام صاحب جای را اندازه کرده بود و به حساب دگز جای متعین کرده بود وقتیکه شام می شد به حکومت خبر میداد که این قدر خشت شده است به همین ترتیب قسم خلیفهٔ منصور هم بجا شد و امام صاحب از ذمه قضاء خود را رهائی داد۔ ،، حقائق السنن جلد ۱ ص۲۹۴ و تاریخ ابن اثیر جلد ۱۰ ص۹۷ ،،

استقلال امام ابوحنیفه رح

خلیفه ابوجعفر منصور همیش متوجه امام صاحب بود که چه می کند و چه می گوید و مقصدش این بود که امام صاحب را از کوفه خارج کند به همین غرض منصور حاکم خود عیسیٰ بن موسیٰ را امر کرد که امام صاحب را فوراً سوار کرده نزد من روانه کنید طبق حکم حکومت امام صاحب را به بغداد فرستاده بدربار خلیفه حاضر کرده شد که از طرف

خلیفہ منصب قاضی القضاتی و وزارت انصاف را برایش پیش کرده شد و دیگر سخن ہا ہم پایان و بالا شد، اما امام صاحب انکار می ورزید و در آخر بہ خلیفہ گفت انی لا اصلح یعنی من قابلیت منصب قضا را ندارم خلیفہ گفت بل انت تصلح ۔ نہ بلکہ تو قابلیت منصب قضا را داری از ہر دو طرف آواز ہا بلند گردید اما درمیان سخنہا امکان توافق نبود، ابوجعفر بہ غضب آمدہ گفت کذبت انت تصلح دروغ گفتی تو صلاحیتِ عہدہ قضاوۃ را داری امام صاحب جرأتمندانہ گفت گپ را خلاص کردی آیا این قسم نفر کہ کاذب باشد صلاحیت منصب قضا را دارد؟ منصور چپ شد طبق روایت خطیب فحلف المنصور لیفعلن ۔ یعنی منصور قسم خورد کہ ابوحنیفہؒ حتماً این کار را می کند و امام صاحب قسم خورد کہ بلکل این کار را نخواہم کرد ۔ امام صاحب بہ کلام خود راسخ بودہ چونکہ منصور بسیار غضب شد، بہ امام صاحب الفاظ زشت استعمال می کرد و بالآخرہ حکم کرد کہ امام صاحبؒ راسی درہ زدند و از بدنش خون جاری بود باوصف این ہم غلامی حکومت را قبول نکرد خلیفہ امر کرد بزندان ببرد مشکلات برایش خلق کنید ہمین است کہ آب و نان درست برایش نمی دادند در بعض روایات ہم آمدہ کہ بہ جناب امام صاحب زہر نوشانیدند درین وقت تقریباً امام صاحب ۷۰ سالہ بود از یک طرف زندگی علمی و از دیگر طرف از زجر و سختی ہای زندان بدن امامؒ بلکل ضعیف شدہ بود از دست ظلم منصور ظالم بہ امام صاحب گوشت و استخوان نماندہ بود ہنگامیکہ علامہ مرگ برایش ظاہر گردید سر بہ سجدہ نہادہ جان را بجان آفرین تسلیم نمود ۔ انا للہ وانا الیہ راجعون

در وفیات الاعیان ج ۵ ص۴۰۶ و ص۴۰۷ و موفق ص۴۳۲ و عقود الجمان ص۴۸۵ و خیرات الاحسان در ص۹۱، می نویسد کہ بہ امام صاحب پیالۂ زہر پیش کردہ شد ۔ امام صاحبؒ انکار ورزید و گفت من بہ این می فہمم کہ این چیست من خود را قصداً بہ کشتن نمیدہم این حرام است بہ زور پیالہ را در دہن امام صاحب انداختند و بہ ہمین پیالہ امام صاحب دنیای فانی را ترک گفتہ بہ دنیای باقی رحلت کرد ۔ در عقود الجمان ص۴۸۵ و موفق ص۴۳۲،،

بعد از مرگ امام ابوحنیفہؒ خلیفہ آرام نماند

قبل از ہمہ حکایت دلچسپ این است کہ بعد از وفات امام صاحب مردم اورا در قبرستان دفن نکردند بلکہ جای خاصی بہ او اختیار کردند گویند کہ منصور ہم در جنازۂ امام صاحب

آمده بود بعداز دفن او منصور پرسید که چرا ابوحنیفہؒ را جدا قبر کردید مردم پاسخ دادند که وصیت کرده بود مرا درین جا دفن نکنید بخاطر که این زمین را خلیفه به ظلم از نزد مردم غصب کرده است و این فتوی امام صاحب بود که مرا در زمین دفن نکنید که غصبی و به ظلم از مردم گرفته شده باشد و قتیکه منصور ظالم این گپ را شنید بی اختیار گفت من یعذرنی منه حیًا و میتًا یعنی در زندگی و وفات مرا از ابوحنیفه که حفاظت کرده میتواند. در دفاع ابوحنیفه ص۲۴۲ و عقود الجمان ص۲۶۱

حق گفتن منصب فرضی من بود

یک مرتبه خلیفه بازن خود حره، در کدام بارهٔ ناساز شدند زنش گفت خلیفه انصاف ندارد خلیفه منصور گفت نفر سوم را تو مقرر کن که در بین ما تو فیصله کند زنش امام صاحب ابوحنیفه را پیشنهاد کرد، خلیفه فوراً نفر روان کرد امام صاحب را حاضر کردند زنش در پشت پرده نشسته بود به انداز قریب بود که سخنهای این هر دو را می شنید منصور از امامؒ پرسید شریعت برای مرد چند زن اجازه داده است یعنی مرد چند زن گرفته میتواند؟ امام صاحب جواب داد که چهار زن منصور به زن خود صدا کرد که شنیدی زنش گفت شنیدم، امام صاحب از صدای منصور فهمیده گفت چهار زن به کسی اجازه است که او انصاف داشته باشد و به انصاف قایم باشد اگر چنین نباشد از یک زن زیاد خوب نیست خداوند میفرماید وَاِنْ خِفْتُمْ اَنْ لَّا تَعْدِلُوْا فَوَاحِدَةً ۔ یعنی اگر شما خوف دارید که انصاف کرده نتوانید پس یکزن هم بس است امام صاحب طبق شرعی گپ هر دو را شنیده فیصله کرده بخانه اش آمد فوراً یک مزدور یک کیسهٔ ۵۰ هزار درهمی را آورده به امام صاحب تسلیم کرد که این تحفه را حره خانم منصور بشما روان کرده است و می گوید که این تحفه را بعداز سلام از طرف کنیز خود قبول کنید از سخنان حق شما تشکرم

امام ابوحنیفہؒ پول را دوباره گردانیده به خادم گفت که به آن زن بگو من کدام چیز که گفتم و کدام فیصله که کردم درین کدام غرض دنیوی نداشتم بلکه این به من فرض بود۔

در عقود الجمان ص۲۹۸ و مناقب موفق ص۱۸۸

باب پنجم

علم وفضیلت، ووسعت مطالعہ وجامعیت و بصیرت وحقیقت پسندی وہوشیاری وحاضر جوابی

امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ

محدثین مثل عطار وفقہاء مثل اطباء اند

از عبداللہ بن عمر رض روایت است کہ ما یک دفعہ در مجلس امام اعمش نشستہ بودیم کہ بسیار مسائل بحث شد کہ رائی امام ابوحنیفہ ہم را یاد کردند، امام صاحب جواب تفصیلی داد اعمش رح پرسید کہ تو این جواب را بہ کدام بنیاد میدھی گفت بنیاد این جواب بہ حدیثی است کہ از ابی صالح بہ سند ابی ہریرۃ روایت کردہ بودید وہکذا بہ روایت وسند فلان وفلانی صحابہ رض کدام کہ ما از شما شنیدہ بودیم اعمش بہ شنیدن این جواب حیران شد امام صاحب را بہ فہم وفقاہتش شاداباش کردہ وناگہان از زبانش این الفاظ خارج شد یا معشر الفقہاء انتم الاطباء ونحن الصیادلہ

یعنی ای گروہ فقہاء شما طبیبان وما عطار ہستیم ۔ ''درعقود الجمان ص۱۲۲ ومناقب امام ابی حنیفہ الذہبی ص۲۱ جامع بیان العلم جلد ۲ ص۱۳۱''

علم ابوحنیفہ از علم خضر گرفتہ شدہ است

ازہر بن کیسان روایت می کند کہ یک مرتبہ نبی ؐ را در خواب دیدم ومی بینم کہ در پشت نبی صلی اللہ علیہ وسلم دو موی سفید نشستہ است درین شب و روز من کتب ابوحنیفہ را بسیار مطالعہ می کردم ومشغول مطالعہ بودم برایم گفتہ شد کہ این نفر مقدم جناب نبی صلی اللہ علیہ وسلم

است و دو نفر کہ در عقب نشستہ است، یکی ابوبکرؓ و دیگری عمرؓ است. من گفتم کہ چند پرسان از نبیؐ دارم آنہا گفتند بپرس لاکن بہ آواز بلند نہ. من از نبیؐ در بارۂ امام ابوحنیفہؒ پرسیدم آنہا در جوابم گفتند ھٰذا اعلم انتسخ من علم الخضر یعنی علم ابوحنیفہؒ از علم خضر گرفتہ شدہ است. "در عقود الجمان ص۳۶۸ خیرات الحسان ص۶۴"

از امام ابوحنیفہ حیاء ام میآید

امام شافعیؒ یک مرتبہ بہ قبر ابوحنیفہؒ حاضر شدہ دعا مغفرت خواستہ بود کہ وقت نماز فجر شد، امام شافعیؒ نہ در نماز دعاء قنوت خواند و نہ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم را بہ آواز بلند گفت حال آنکہ امام شافعیؒ ہمیشہ در نماز صبح دعاء قنوت و بسم اللہ الرحمٰن الرحیم را بہ آواز بلند می گفت "در این مسلک وطریقہ اوست" از امام شافعیؒ کسی استفسار کرد کہ چرا دعاء قنوت نخواندی و بسم اللہ را بآواز بلند نگفتی پاسخ داد کہ از صاحب این قبر مبارک "یعنی از امام ابوحنیفہؒ"، حیاء ام می آید از جہت احترام و ادب او رائی خود را درین جا ترک کردم و بہ مسلک او عمل کردم. "در عقود الجمان ص۳۶۳"،

امام اوزاعی از غلطی خود احساس ندامت کرد

سردار محدثین امام عبداللہ بن مبارک استاد امام بخاری کہ از شاگرد ہای مشہور امام اعظم ابوحنیفہؒ یاد میشود، یک مرتبہ بہ بیروت سفر کرد و غرضش این بود کہ در درس امام اوزاعی شرکت بورزد تا کہ از علم حدیث خود را اکمال کند، وقتیکہ آن جا رسید امام اوزاعی پرسید من شنیدم در کوفہ یکنفر پیدا شدہ کہ در دین سخنہای تازہ و جدید پیدا کردہ است او کیست؟ امام عبداللہ ابن مبارک در جواب اش ہیچ ہیچ نداده از جای خود برخاست سہ روز بعد چند ورق کتاب ابوحنیفہؒ را گرفتہ باز آمد کہ در سر ہر ورق نوشتہ بود "قال نعمان بن ثابت"، این اوراق را بہ امام اوزاعی عرضہ کرد، ہمہ ورق ہا را خواند تا کہ ہمہ مضمون ہا را ختم نکرد سر خود را ہم بلند نکرد، وقتیکہ خواندہ خلاص کرد از ابن مبارک پرسید اکنون بگو کہ نعمان بن ثابت کیست؟ امام عبداللہ بن مبارک فرمود، نعمان صاحب یکعالم بزرگ عراق و پیر و مرشد من است از صحبت نیک ام چند مرتبہ در مجلس او شریک شدہ ام. امام اوزاعی گفت خداوند ترا بیامرزد نعمان آدم نیکی بودہ پس برو از آن چیزی یاد کن. امام ابن مبارک گفت این ہمان شخص است کہ تو دیروز گفتہ بودی در دین سخنہای جدید پیدا کردہ است

امام اوزاعی بہ غلطی خود فہمید وقتیکہ کہ شریف بہ خاطر حج رفت آن جا با امام صاحب دیدن وملاقات کرد فقاہت وبحث ومباحثہ، امام ابو حنیفہ را کہ دید حیران شد، درین موقع عبداللہ بن مبارک ہم حاضر بود وقتیکہ از ہمدیگر جدا شدند امام اوزاعی بہ ابن مبارک گفت از جہت علم و فقاہت ابو حنیفہ حاسدان او زیاد شدہ است وابو حنیفہ خار چشم آنہاست حقیقت این است کہ دربارۂ این بدگمانی من غلط بودہ من خود را ملامت می کنم در تاریخ بغداد''

فعل ابو حنیفہ مذموم نبود بلکہ محمود بود

یک روز قاضی ابن ابی لیلی در یک باغ چکر رفت حکمت خدا بود کہ چند ساعت بعد امام ابو حنیفہ ہم ہمین جا آمد ہر دو یکجا شد در طرف دیگری باغ زنہا نشستہ بودند کہ بیت می خواندند آنہا چپ شدند ناگہان امام صاحب گفت احسنتن ۔ شما زنہا خوب کردید در ظاہر این معلوم شد کہ امام صاحب بیت زنان را صفت کرد، قاضی ابن ابی لیلی کہ این سخن را شنید گفت چہ گفتی و چرا بیت زنہا را صفت کردی، جرم کردی زیرا کہ توصیف گمراہی را کردی بہ این جرم تو بہ حکومت پیش میشوی و مردود الشہادت شمردہ میشوی امام صاحب گفت قاضی صاحب من چہ گفتم؟ قاضی گفت تو بیت غیر شرعی را توصیف کردی، امام صاحب گفت چہ وقت؟ قاضی گفت وقتیکہ زنہا بیت وسرود خوانی را بس کردند امام صاحب گفت من صفت کردم کہ زن ہا یک کار گمراہی کہ (سرود) بیت خوانی است بس کردند ومقصد سخن من این بود کہ خوب کردید بیت خوانی را ترک کردید۔ قاضی صاحب غریب حیران شدہ شرمسار شدہ خجل شد وفہمید کہ سخن ابو حنیفہ مذموم نبود بلکہ محمود وخوب بود ۔

در مناقب موفق ص۱۱۱''

ابو حنیفہ بہ غریب وغربا خود را رسانیدہ است

یک مرتبہ کدام شخص ہمراہ خانوادہ خود در کدام بارۂ جنجال کردند زن ومرد از ہم دیگر خفہ شدند و مرد قسم یاد کرد تا کہ تو بہ راہ من سخن نگوی بہ تو آواز نخواہم داد وحرف نخواہم زد زن ہم بد [illegible] از الفاظ شوہر النار [illegible] سخن گفت ہر دو در حالت غضب بودند وقتی کہ از غضب پایان شدند ہر دو پشیمان شدند زوج نزد سفیان ثوری رفتہ قصہ را مکمل بیان کرد سفیان ثوری گفت بجز از ادای کفارہ دیگر چارۂ نیست شخص کہ ازین جا نا امید شد نزد امام صاحب رفت واقعہ

رابیان کرد امام صاحب گفت: بروبا خانم خود با محبت گپ بزن به شما کفاره لازم نمی گردد۔ سفیان ثوری که ازین واقعه خبر شد سخت متاثر شده نزد امام صاحب رفته اورا ملامت کرد که چرا بمردم مسائل نادرست رانشان دهی می کنی؟ امام صاحب رح پشت آن شخص سائل نفر روان کرد او آمد امام صاحب گفت واقعه را نزد امام ثوری قصه کن. او قصه کرده مسئله را پرسید سفیان ثوری و امام صاحب که واقعه راشنیدند امام صاحب گفت من همان فتوی اول را دادم، امام سفیان ثوری گفت این چگونه میشود امام صاحب گفت، وقتیکه زن روی خود را طرف شوهر کرده گپ زد معلوم شد که اول کلام از طرف زن شد و درین حالت قسم درکجا باقی میماند سفیان ثوری که این خبر را شنید گفت حقیقت هم همین است که یک سخن در ذهن مانمی باشد و در گمان مانمی آید که امام ابوحنیفه خود را به غرب و غور بار رسانیده است۔ "تفسیر کبیر بحواله سیرة النعمان ص۸۱"

یک مرتبه ملاقات امام صاحب با امام باقر رح در مدینه طیبه

امام باقر صاحب رح پیشانی امام ابوحنیفه رح را بوسه کرد

شد، درباره امام ابوحنیفه بگوش امام باقر سخنهای بی مفهوم رسیده بود بنا ً امام صاحب خوش امام باقر رح نمی آمد، امام باقر گفت تو همان ابوحنیفه که در دین پاک تبدیلی آورده " و در مقابله قرآن و حدیث قیاس را اختیار کرده " امام صاحب به بسیار ادب و احترام گفت، شما بنشینید که اصل واقعه را عرض کنم، وقتیکه امام باقر رح نشست امام ابوحنیفه رح مثل تلمیذ هر دو زانو را پایان کرده با ادب کامل گفت جناب اگر من از قیاس کار می گرفتم طوریکه بشما از طرف من روایات غلط رسیده است از جهت کم زوری زن به آن دو حصه مقرر می کردم، باز امام صاحب ابوحنیفه گفت این را بگوید که نماز بهتر است یا روزه؟ امام باقر رح جواب داد که نماز افضل است، امام ابوحنیفه گفت جناب اگر من از قیاس کار می گرفتم بجای روزه نماز را به زنها مقرر می کردم زیراکه نماز نسبت به روزه افضل است باز گفت جناب نطفه منی بسیار پلید است یا بول؟ امام باقر رح گفت بول. امام صاحب گفت اگر من از قیاس کار می گرفتم به بول غسل را واجب می کردم و به نطفه منی صرف وضو را فرض می گردانیدم لاکن من این چنین نکرده ام وقتیکه امام باقر رح این سخنها را شنید امام صاحب را آفرین کرده پیشانی اورا بوسید۔ "مناقب موفق ص۱۶۸ و عقود الجمان ص۲۷۹"

از مسعود بن عبد الرحمن البصری روایت

از ابو حنیفہ علم حاصل کن و بہ آن عمل کن کہ خوب آدم است

است کہ یک مرتبہ مرا در بین رکن و مقام خواب برد چشم بند شد در خواب دیدم کہ یک بزرگ آمد گفت برخیز چرا خواب ہستی؟ این آن جاے است کہ از خداوند سوال کنی قبول میشود وقتیکہ این را شنیدم بیدار شدم بہ مسلمانہا و مومنین دعا ر مغفرت می خواستم دعا ختم نہ شدہ بود کہ باز خوابم آمد و خواب شدم این مرتبہ نبیؐ را در خواب دیدم پرسیدم یا رسول اللہؐ شما در بارۂ آن نفر کہ در کوفہ است چہ نظر دارید در نعمان نام دارد" آیا من از او درس بخوانم؟ نبیؐ جواب داد کہ بلی از او علم یاد کن و عمل کن زیرا کہ او خوب آدم است من کہ از خواب برخاستم وقت آذان صبح شدہ قسم بہ خدا کہ قبل ازین نعمان بن ثابت را نسبت بہ ہمگی من بد می دیدم لاکن اکنون از خدا معافی این کوتاہی خود را میخواہم ۔ در مناقب موفق ص۵۹ ۲ و الخیرات الحسان ص۶۵ ''

شیخ بو علی می فرماید یکمرتبہ در پہلوی قبر بلال رضؓ خوابیدہ

ابو حنیفہ در آغوش تاجدار نبوت محمد صلی اللہ علیہ وسلم

بودم خواب دیدم کہ من در مکہ شریفہ ہستم و نبی صلی اللہ علیہ وسلم از باب ابن شیبہ داخل شدہ یک میانہ سال را در آغوش بالا کردہ بود من حیران ایستاد بودم نبی صلی اللہ علیہ وسلم بہ حیرانی من فہمیدہ فرمود این امام مسلمانہا و ابو حنیفہ وطن شماست ۔

علامہ مناظر حسن گیلانی یک واقعہ دلچسپ را نقل کردہ

در وقت نعل اسپ ہا بقہ ہا ہم پا ہایشان را دراز کردند

است کہ از آن معلوم میشود امام صاحب را در دربار شاہی بہ کدام نظر می دیدند ظاہر و ہویداست کہ در دربار خلیفہ امام صاحب را بنظر حقارت می دیدند و بہ خادم ہا ہم از جہت بغض و حسد نام امام صاحب بد معلوم میشد زیرا کہ از مامورین و کارگران حکومت اثر گرفتہ بودند قاضی ابو یوسفؒ روایت می کند کہ خلیفہ منصور یک غلام داشت کہ بسیار نازدانہ بود او امام صاحب را ہر صبح با سنگ وغیرہ میزد و زجر میداد وقتیکہ منصور بہ صفت امام صاحب شروع می کرد، غلام راست و دروغ در حق امام صاحب سخنہای پوچ استعمال می کرد، منصور برایش گفت تو درین کار ہا چہ

غرض داری ؟ روزی منصور او را ممانعت کرد که درحق امام صاحب الفاظ پوچ نگوید او گفت من چند سوال دارم اگر سوال مرا جواب گفت باز دوباره این الفاظ را درحق او استعمال نخواهم کرد۔ خلیفۂ منصور گفت اگر سوالهای ترا جواب داد باز خلاصی نداری۔ امام صاحب به کدام طریقه به دربار خلیفه حاضر شده بود۔ غلام بطرف امام صاحب گفت شما هر سوال را جواب می دهید من هم چند سوال دارم امام صاحب گفت بفرمایید کدام سوال که دارید بگویید غلام به الفاظ درفشانی کرده کلام خود را آغاز نمود۔

۱۔ اینکه بالکل مابین دنیا کجاست ؟

درجواب جاهل آدم چه پاسخ بدهد، امام صاحب فرمود کدام جای که تو نشسته مابین دنیاست ۔ زیراکه زمین گرد است هر جاے که آدم است مابین معلوم می گردد۔

۲۔ درمخلوقات خداوند آن مخلوق که سر دارد زیاد است یا آن مخلوق که پا دارد زیاد است ، امام صاحب فرمود مخلوق که پا دارد بسیار است ۔

۳۔ در دنیا مذکر بسیار است یا مونث امام صاحب فرمود مذکر زیاد است زن ها هم در قدم دوم قرار دارند زیراکه زن ها هم کمی ندارند لاکن این را بگو که تو در جمله مذکر ها هستی یا مونثات، غلام چونکه خصی بود شرمنده شده در حیرت ماند آب دهنش خشک و عرقش جاری شد گویند که منصور این غلام را بسیار نازدانه هم تربیت کرده بود واز بدگفتن و الفاظ پوچ استعمال کردن درحق امام صاحب هم منع کرده بود ۔ مناقب موفق ص ۱۴۶ امام صاحب از استاد خود حماد بن سلیمان این طریقه را یاد کرده بود که درین قسم سوالها بهترین جواب آن است که سائل در سوال اش بند شود و ضامن جواب خود شود ۔"

جولاهه هم مضمون می نویسد

گویند که عیسی بن موسی از طرف حکومت عباسی ها در مکه مکرمه حاکم مقرر کرده شده بود درایام حج قاضی ابن ابی لیلی و ابن شبرمه هم آن جا حاضر شدند ودرین وقت امام صاحب هم در مکه موجود بود به عیسی بن موسی به نوشتن یک ورقه حکومتی ضرورت پیدا شد اول هردو قاضی را غرض نوشتن ورقه اطلاع داد نوشتۂ هردو به قانون برابر نیامد اگر یکی می نوشت دیگرش غلطی می گرفت ودیگرش که می نوشت

دیگرش نقصان پیدا می کرد، بالآخره کاغذ ہمان قسم ماند ہر دو قاضی صاحب پشت راه خود رفتند ناگہان درین وقت امام صاحب ابو حنیفہ غرض کدام کار نزد حاکم حاضر شد، عیسیٰ که امام صاحب را دید خیلی مسرور شد و قصه نوشتن کاغذ و ورقه حکومتی را بیان کرد۔ امام صاحب فرمود این کدام کار مشکل نیست کاتب را طلب کن من بگویم او بنویسد۔ کاتب آمد امام صاحب می گفت اومی نوشت در ساعتی قلیلی تمام ورقه را خلاصه کرده نوشت و به حاکم سپرد طوریکه خواہش حاکم بود ہمان قسم نوشته شده بود۔ ہیچ جای کمی و نقص نداشت وقتی که امام صاحب از نزد حاکم رخصت شد۔ حاکم ہر دو قاضی را خواست و نوشته امام صاحب را به آنہا قراءة کرد، ہر دو قاضی از اول تا آخر گوش گرفتند ہیچ غلطی پیدا نکردند۔ و حاکم گفت این نوشته ابو حنیفه است قاضی ہا که یکی به دیگرش نظر می کردند حیران و سکوت شدند گویند ہنگامیکه ہر دو قاضی از دربار عیسیٰ برآمدند به یکدیگر می گفتند۔ اما تری هذا الحائك جاء فی ساعة فكتبه۔

تو این جولاہه را دیدی که دریک دقیقه آمده کاغذ را نوشته است۔ دیگرش گفت جولاہه ہم این قسم مضمون نوشته می تواند۔ در موفق ص۱۴۵ «جولاہه عنکبوت را گویند»

خواب ابوحنیفه رح و تعبیر ابن سیرین

ابن خلکان از حضرت عبدالله ابن مبارک یکواقعه را نقل کرده که یک مرتبه امام صاحب خواب دید و در خواب می بیند که قبر نبی صلی الله علیه وسلم را باز کرده استخوان ہای اورا جمع می کند صبح که از خواب برخاست بسیار حیران و پریشان بود «واقعاً ہم که قابل پریشانی و تشویش است» فوراً نزد معبر علامه ابن سیرین رفت بدون تعارف با او به بیان کردن خوابش را شروع کرد۔ علامه ابن سیرین تعبیر خواب را این چنین بیان کرد۔ صاحب هذه الرؤیا یثیر علماً لم یسبقه الیه احد قبله۔

به این معنی که صاحب این خواب خدمت و نشر دین را به اندازه کند که قبل ازین ہیچ کس به این مقام نرسیده باشد۔ «وفیات الاعیان و تاریخ بغداد جلد۱۳ ص۳۳۵ و خیرات الحسان ص۳۲»

بعد ازین تعبیر ابن سیرین گفت شاید که این خواب را ابوحنیفه رح دیده باشد، امام صاحب گفت جناب من خودم ابو حنیفه ہستم، ابن سیرین گفت شانه و طرف راست خود را نشان بده، وقتیکه

این سیرین ملاحظه کرد خالهای سیاه را دیده گفت راستی که تو ابو حنیفه هستی بعد ازین گفت تعبیر این خواب زنده کردن و جمع کردن علم است " خدا از تو این خدمت را می گیرد۔
در حدائق الحنیفه و مناقب کردری صفحه ۹۵ "

علم ابوحنیفه و ضرورت مردم

کردری از ابو معاذ فضل بن خالد روایت می کند که یک مرتبه نبی صلی الله علیه وسلم را در خواب دیدم گفتم جناب درباره علم ابو حنیفه نظر شما چیست نبی صلی الله علیه وسلم فرمود ۔ همراه او این قسم علم است که به مردم ضرورت میشود "

گرفتاری دزد و عدم وقوع طلاق

امام محمد رحمة الله علیه میفرماید که در یک خانه دزد آمده همه سامان خانه را جمع کرده بود که صاحب خانه خبر شد، دزد صاحب خانه را گرفته به زور از او اقراری گرفت که بگو اگر من مشهور کردم دزد آمده بود یا برای کسی بگویم که این سرقت را فلانی کرده است زنم طلاق باشد دزد سامان و اشیاء را گرفته همراه خود برد فردا آن شخص به بازار رفت دید که همگی سامان های مسروقه در بازار به فروش رسانیده میشود، لاکن از جهت قسم نه دزد را گپ زده میتواند و نه دیگر کس را چیزی می گوید و نه گپ دزدی را می زند۔ خفه در بازار ایستاد بود سامان های خود را در بازار می بیند و درد خورد۔ راهم به کس گفته نمی تواند نزد خود فیصله کرد که با ابوحنیفه رحمة الله تعالیٰ علیه مشوره می کنم۔ نزد امام صاحبؒ رفته همه قصه را بیان کرد امام صاحب رحمة الله علیه گفت تو برو مؤذن مسجد و چند موی سفید و چند رو سرخ قریه و محله تان را نزد من روان کن آن بیچاره رفت مثل که امام صاحب رحمة الله علیه هدایت داده بود همان قسم کرد امام صاحب از مردم پرسید که آیا شما می خواهید که مال مسروقه این بیچاره دوباره برایش تسلیم کرده شود، آنها گفتند بلی، امام صاحب رحمة الله علیه گفت همه دزد و بد عمل های قریه را در یک خانه یا مسجد جمع کنید باز یکی یکی بیرون برآرید و این نفر هم در دروازه ایستاد شود وقتی که هر دزد را خارج میکنند از این نفر بپرسید که آیا این دزد تو است ؟ اگر دزد او نباشد

گوید که نه این دزد من نیست اگر نفر خارج کرده شده دزد باشد باز سکوت کند هیچ چیزی نگوید وباز آن نفر را گرفته شود زیرا که آن دزد این است، به این طریقه دزد را هم گرفته شود وطلاق هم نیاید۔

مردم به این گفتار امام صاحب عمل کردند راستی که دزد هم گرفته شد وطلاق هم واقع نه شد خداوند به هوشیاری ابوحنیفہ رح تمام مال را به مالک دوباره گرداند۔

«عقود الجمان ص ۲۶۹ ولطایف الازکیا»

ضحاک انگشت در دهن حیران شد

خداوند به امام صاحب به انداز فهم ودانش داده بود که به مجرد پرسیدن مسئله را طوری حل می کرد که مخالفین سرسخت او هم در حیرت می افتید بحث های طویل را به الفاظ پرمفهوم وکوتاه جواب می داد، در سیرت النعمان نوشته شده است که ضحاک خارجی «ضحاک پیشوای مشهور خارجی ها بود» در زمان حکومت بنی امیه بر کوفه قابض شد۔

یکمرتبه نزد امام صاحب ابوحنیفہ رح آمده شمشیر را بلند کرده گفت توبه کن امام صاحب گفت از چه چیز توبه کنم ضحاک گفت ازین عقیدهٔ خود که حضرت علی رض همراه امیر معاویہ رض ثالثی دریعنی در بین شان نفر سوم را به حیث قاضی که در بین این هردو قضاوت وفیصله کند" قبول کرده بود۔

در حال که او حق بود پس به حیث ثالثی قبول کردن چه ضرورت بود امام صاحب پاسخ داد اگر ارادهٔ قتل مرا داری دیگر گپ است اگر حق را حق گفتن ضرور باشد بمن اذن بیان وتقریر، بده ضحاک گفت منهم با تو مناظره کردن تصمیم دارم ۔ امام صاحب رح گفت اگر این بحث ما وشما فیصله نه شد باز چه میشود ضحاک گفت باز ما وتو یک منصف مقرر می کنیم ۔ خلاصه اینکه از جملهٔ حامیان ضحاک یک منصف مقرر کرده شد که در بین این هردو قضاوت کند، امام صاحب رح گفت همین قسم فعل را حضرت علی رض هم کرده بود پس او چه ملامت است ضحاک انگشت خود را به دهن گرفته حیران ماند وشل گنگ لاجواب شد واز جای خود برخاست وراه خود را گرفت ورفت ۔ «عقود الجمان ص ۲۶۵»

فیصلهٔ مملو از حکمت ابوحنیفهؒ

عقل مندی، هوشمندی، فکرمندی و به گپ رسیدن و مشورهٔ صحیح دادن از صفات خاص امام صاحبؒ بود محمد انصاریؒ می گفت از هر حرکت و از هر قدم ابوحنیفه عقل مندی و هوشیاری هویدا می گردد، علی بن عاصمؒ می گوید اگر عقل نیم دنیا را در یک طرف ترازو و عقل ابوحنیفهؒ را در دیگر طرف ترازو نهاده شود، هنوز هم عقل امام صاحب ثقیل می برآید۔

یک مرتبه در کوفه عروسی دو پسر یک شخص معتبر بود که دول و دمبوره وغیره آورده بود بسیار عروسی پرشان و شوکت بود، همه مردم شهر را خواسته بود درین مجلس مسعود بن کدامؒ و حسن بن صالحؒ و سفیان ثوریؒ و امام ابوحنیفهؒ را هم دعوت داده شده بود یکبار صاحب خانه وارخطا از خانه برآمد و فریاد می کرد که در غضب گرفتار شدم، مردم واقعه را پرسیدند آن نفر گفت با کدام پسر که عروس شب تیر کرده او شوهر او نبوده و نکاح همراه پسر دیگر بسته شده۔ سفیان ثوری گفت پروا ندارد در زمان امیر معاویهؓ هم همین قسم شده بود در نکاح کدام فرق نمی آید لاکن به هر دو مهر لازم است، مسعر بن کدام بطرف امام صاحب متوجه شده گفت شما چه نظر دارید؟ امام صاحب گفت اگر زوجین نزد من بیایند جواب میدهم، مردم هر دو را حاضر کردند، امام صاحب از هر کدام جدا جدا پرسید که با کدام کسی که بیگانه نکاح تو شده او را قبول داری هر دو گفتند بلی قبول داریم۔ امام صاحب گفت هر کدام شما۔ عروس خود را طلاق داده با زنیکه شب را گذرانده است نکاح کند۔

از روشن دان تا دیوار

ابن مبارکؒ می فرماید یکنفر نزد امام صاحب آمد درباره روشندان ماندن در خانهٔ خود استفسار کرد امام صاحب گفت دیوار از تو ست روشن دان مانده می توانی اما خانهٔ همسایه را نظر کرده نمی توانی در شریعت منع است، همسایهٔ این شخص که از مسئله روشندان آگاهی پیدا کرد نزد قاضی ابن ابی لیلی رفته [illegible] شکایت روشندان را پیش کرد، ابن ابی لیلی آن نفر را از روشندان ماندن منع کرد آن شخص دوباره نزد امام صاحب آمده از حکم قاضی ابن ابی لیلی او را خبر داد امام صاحب گفت اکنون در دیوار خود یک دروازه بساز وقتی که آن همسایه از دروازه گذاشتن خبر شد، باز نزد قا[ضی]

رفت قاضی این شخص را از دروازه نهادن هم منع کرد، باز نزد امام صاحب آمده گفت قاضی از دروازه هم مرا منع کرد امام صاحب گفت برادرم تمام دیوار تو چه اندازه قیمت دارد آن شخص گفت سه دینار امام صاحب فرمود همین سه دینار را من میدهم تو برو دیوار را از بیخ خراب کن وقتیکه آن شخص به سخن امام صاحب عمل را شروع کرد همسایه آمده منع کرده باز نزد قاضی رفت قاضی گفت تو هم عجب انسان استی او که دیوار خود را خراب می کند بتو چه دیوار از او هست هر کاریکه می کند حق دارد و قاضی گفت دیوار توست برو هر چیز که میکنی اختیار داری آن نفر گفت قاضی صاحب مرا از همهٔ کار ماندی نسبت به این، روشندان بمن آسان بود قاضی گفت من چه کنم تو نزد نفر رفته بودے که او غلطی و خطای مرا فاش می کند اکنون خطا یای من ظاهر شد از این زیاد فضیحت می شود ۔ « عقود الجمان ص ۲۰۷ »

تقسیم یک درهم

ابن مبارک می فرماید من یک مرتبه از امام صاحب پرسیدم که از یکنفر دو درهم و از دیگر نفر یک درهم یک جا خلط شد و از آن جمله دو درهم مفقود گردید فهمیده نمی شود که کدام دو درهم گم شده است و این یک درهم که باقی مانده چه قسم تقسیم میشود؟ امام ابو حنیفه رح پاسخ داد که این یک درهم را سه حصه کنید دو حصه را به صاحب دو درهم و یک حصه را به صاحب یک درهم بدهید، ابن مبارک گوید که بعد از این نزد ابن شبرمه رفتم و از او هم همین مسئله را پرسیدم ، ابن شبرمه گفت تو از دیگر کس هم این مسئله را پرسیدهٔ یا نه ؟ گفتم بلی صاحب از ابو حنیفه رح پرسیدم و همهٔ سخن امام صاحب را بیان کردم ابن شبرمه گفت ابو حنیفه در پاسخ غلط شده جوابش صحیح نیست و او این پاسخ را برایم ارائه فرمود. دو درهم که گم شده حتماً یکی آن از نفر بیست که دو درهم داشت اکنون یک درهم مانده از هر دو نفر است معلوم نیست که درهم کدام نفر مفقود گردیده بناءً هر دو در نقصان شریک اند پس یک درهم که باقی مانده است نیم نیم به هر دو تقسیم گردد ابن مبارک گوید که این مسئله بسیار خوشم آمد بعداً که با ابو حنیفه نشست و برخاست کردم عقل آن از عقل نیم دنیا زیاد و ثقیل معلوم میشد امام صاحب رح بمن گفت تو با ابن شبرمه ملاقات کردهٔ ؟ و در جواب تو گفته که یکدرهم باقی را نیم نیم درهم گردد ؟ من گفتم بلی صاحب امام صاحب

گفت این یقین است که سه درهم مخلوط شده ۔

در هر درهم شراکت هر دو شخص آمده است نفریکه دو درهم داشت به او دو حصه وشخص که یکدرهم داشت به او یک حصه داده شود، اصلاً اختلاف ابن شبرمه وامام صاحب در اصول است، امام صاحب می فرماید چند چیزیکه مخلوط شد وفرق اش مشکل بود آن را به مثل مال شریکی تقسیم کرده بشود واین را در عربی در شرکته علی الشیوع ،، گویند که تقسیم آن واجب است بناءً یک درهم بر سه حصه تقسیم گردد دو حصه به صاحب دو درهم ویک حصهٔ به صاحب یکدرهم داده شود وابن شبرمه می گوید که اگر مال باهم خلط شد وفرق کردنش مشکل شد درین صورت شرکت لازم نمی گردد بناءً از سه درهم که یکی آن مفقود شده است حتماً یکی آن از صاحب دو درهم است اکنون از هرکدام یک یک درهم باقیمانده است پس راه بهتر همین است که نیم نیم تقسیم گردد ۔

تدبیر ابوحنیفه دربارهٔ چاه

گویند که یکنفر نزد امام صاحب آمده عرض کرد که همسایه ام در حویلی اش چاه کنده است واو درجای است که خطر سقوط دیوار من است؛ امام صاحب فرمود در حویلی خود در استوا، چاه یک جویچه بکش آن شخص همین فعل را کرد سرانجام همین بود که چند روز بعد چاه خشک شد ومالک از چاه بی غم شد ور ابوحنیفه اززهره حصه دوم،، ۔

حقیقت هم همین است که به سبب شکایت نقصان به همسایه ازجرم اخلاقی است پس لازم است که انسان طوری تدبیر بسنجد که هم سد راه مقابل شود وهم مسئله به دعوا وقضاء نرود واین قسم کار را حیله وتدبیری گویند که مردم از ایذاء محفوظ بماند

عطاء من عندالله

روزی ابن هبیره یک انگشتری را به امام صاحب نشان داد که در نگین او نوشته بود عطاء بن عبدالله وگفت این انگشتری خیلی قیمت بها داست ودر کاغذ مهر زدن به این مناسب نیست اول اینکه درین نام نوشته است دوم اینکه در دفاتر هم منظور نمی گردد این را چه کنم امام صاحب فرمود در اول بن که رب) است سر آن را جمع کرده شود دم) جور شود ونقطهٔ دعبد، را از بالا گر داینده شود بجای عطاء بن عبدالله

وعطاء من عنداللہ بحرمی شود امام صاحب را از فکر تیزش قاضی نوازش کردہ با او تعلقات دوستی خود را افزون نمود "در عقود الجمان ص۲۸۴"

قسم جماع در ماہ رمضان

یکشخص قسم "سوگند" یاد کرد کہ من در روز رمضان با زن خود جماع می کنم اکنون اگر جماع کند کفارۂ روزہ گناہ و سزاء افزون می گردد اگر این فعل را نکند گنہگار میشود بنائً نزد بسیار علماء رفت ہیچ کس جواب نداد و بالآخرہ نزد امام صاحب آمد و قضیہ را بیان کرد امام صاحب فوراً جواب داد کہ یسافر بھا فیطؤھا نھاراً فی رمضان یعنی با خانم خود سفر کند و در سفر با او جماع کند زیرا کہ در سفر بہ مسافر روزہ رخصت است ۔ "در عقود الجمان ص۲۷۶"

اثر نام در کار ہم ظاہر میشود

اسماعیل بن حماد کہ نواسۂ امام صاحب است روایت می کند کہ ما یک ہمسایہ شیعہ داشتیم بہ اندازہ با صحابہ کرام رض بغض و عداوت داشت کہ نام دو خچر خود یکی را بنام ابوبکر و دیگر را عمر نام نہادہ بود "العیاذ باللہ" یکروز یکی از آن خچرہا آن نفر را یک لگد زد کہ وفات کرد این سخن بہ امام صاحب رسید امام صاحب فرمود شما بروید واقعہ را بررسی کنید آن را آن خچر لگد زدہ کہ عمر نام نہادہ بود زیرا کہ اثر نام در کار ہم ظاہر می گردد خداوند ج در نام عمر رض عزت نہادہ بود ظالم بہ لگد خچر مردار و بی عزت شد "خسر الدنیا والآخرہ" وقتیکہ مردم تحقیق کردند ہمان گپ امام صاحب راست بود کہ او را ہمان خچر مردار کردہ بود کہ عمر نام ماندہ بود ۔

"در عقود الجمان ص۲۸۰"

قیاس دل جیب ابوحنیفہ رض

محمد بن ابراہیم الفقہی روایت می کند کہ روزی امام صاحب با یاران خود در مسجد نشستہ بود کہ یک نفر از پیشروی این ہا عبور کرد وقتیکہ دیدند امام صاحب گفت ۔

(۱) این شخص مسافر است ۔ (۲) در جیب اش شرینی ہم موجود است ۔

(۳) بہ خیال من این شخص استاد اطفال ہم است ۔

یکی از شاگردان امام صاحب برخاست کہ معلومات کند حقیقت ہم ہمین بود کہ آن نفر

مسافر و در جیبش کشمش و در کجای استاد اطفال بود حاضرین از امام صاحب پرسیدند که شما چگونه این سه سخن را درک کردید، امام صاحب پاسخ داد که این شخص روان بود و هر طرف را تیز تیز نظر می کرد مسافر که باشد هم چنین می کند در اطراف جیب او مگس می گشت فهمیدم که شرینی دارد، نسبت به بزرگان اطفال را بسیار نظری کرد فهمیدم که استاد اطفال است «عقود الجان ص۲۵»

ماهر علم صرف

در بین مردم مشهور است که علم صرف را از همه قبل ابو عثمان بکر المازنی که در سنۀ ۲۴۸ هـ وفات کرده، «ترتیب و شکل کتابی داده بود قبل ازین به حیث فن علیحده شمرده نمی شد اما در نحو سخن های صرف را و قانون صرف را بیان کرده بیشد» «کشف الظنون ج ۱ ص۲۸۸ و مفتاح السعادة ج ۱ ص۱۱۳»

اما بعد از تحقیق معلوم گردیده که بانی علم صرف ابو عثمان نیست بلکه یکقرن قبل از ابو عثمان امام صاحب بنیاد علم صرف را وضع کرده بود با وصف ترتیب فقه امام صاحب از همه قبل یک رساله در علم صرف نوشته است که «المقصود» نام دارد که بسیار مختصر اما خیلی مفید و فایده مند است «در» «معجم المطبوعات العربیه» نام این رساله سه مرتبه ذکر گردیده است و در هر سه مرتبه نسبت «المقصود» به امام صاحب شده است «معجم المطبوعات ج ۲ ص۳۰۴ ج ۸ ص۱۱۰۳»

استاد جامعۀ ازهر جناب احمد سعید رسالۀ المقصود را با سه شرح چاپ کرده است

۱- المطلوب: که شارح معلوم نیست اما از مقدمۀ کتاب معلوم می گردد که از سنۀ ۹۵۲ هـ قبل نوشته شده است که شارح شاگرد یا کدام متعلقین امام صاحب میباشد.

۲- امعان الانتظار: که نام مصنف نور الدین محمد بن بیر علی است این شرح در سال ۹۰ به نشر رسیده است و به تاکید ذکر کرده است که مصنف المقصود امام صاحب است.

۳- روح الشروح: که مصنف این استاد عیسی سیروی است.

علم فقه به شکل دستور

قبل از امام صاحب تابعین رحمهم الله تعالی علیهم مسائل فقه را استخراج کرده و کار اجتهاد و علم حدیث را ضروری می پنداشتند بسیار مسایل فقهی جمع گردیده بود اما نه این را ترتیب فقهی داده شده بود و نه این را درجۀ فنی داده شده بود استاد امام صاحب ابو حنیفه که حماد رح است بعد از وفاتش زمانه

آمد که آبادی زیاد شد از جهت تبدیلی زمانه و گردش ایام و معلومات کثیر در عبادات و معاملات مسائل کثیری عارض می گردید که هر روز صدها نفر از راهای قرب و بعد نزد امام صاحب آمده استفتاء خواسته جواب گرفته می رفتند چونکه این کار کار یکنفر بنوده به یک دار الافتاء یا دار القضاء بزرگ ضرورت داشت و طبیعت امام صاحب به همین قسم کارها تصادف نموده من حیث یک مجتهد و قانون دان بود از جهت شوق و ذوق خود تدوین و مرتب و شکل کتابی دادن این فن را بدوش گرفت و تنیکه در حجاز با قتادهٔ بصری مناظره کرد این تصمیم خود را قاطعی تر ساخت که باید علماء و فقهاء درباره کدام فتنه که در آینده احتمال وقوع را دارد قبل از رویداد شدنش معالجهٔ او را سنجیده و آمادگی بگیرند چونکه مرتب کردن دستور یا قانون اسلامی یک امر مهم بود فکر و احتیاط زیاد بکار داشت بنا ءً امام صاحب بجای تدوین این نظام یا قانون یک کمیته ٔ مشورتی که مشتمل از ۴۰ رکن بود ساخته کو فه را بحیث مقام صدارت انتخاب نمودند ۔ و هر نفر این کمیته بدرجهٔ اجتهاد و صاحب صلاحیت و منصب قضاً رسیده بودند از جمله ده نفر طوری بود که استاد قاضی ها بودند مثلاً امام محمدؒ در علم و ادب لسان عربی بدرجهٔ کمال رسیده بود و قاضی بن معین استاد مسلم علم و ادب بود و در استخراج مسائل امام زفر فرید بود قاضی ابی یوسفؒ داود طائیؒ و یحیی و عبدالله بن مبارک و حفص بن غیاث در روایات و احادیث بدرجهٔ کمال رسیده استادهای مسلم بودند علاوه ازین کمیته یک شوری ۱۲ نفری دیگر هم بود که در آخر بالائی هر مسئله غور نموده تائید کرده به تصویب می رساندند سرپرستی این هر دو کمیته بدوش امام صاحب بود که زیر نگرانی او علماء و فقهاء و مجتهدین تا ۳۰ سال کم و بیش در تدوین فقه یا دستور اسلامی مصروف کار بودند که از ۱۲۱ھ تا ۱۵۰ھ این کار جاری بوده یکی از کارنامه هائی نافراموش شدنی امام صاحب و یادگارش میباشد ، دربارهٔ تدوین فقه اولین بار امام صاحب پرداخته جد و جهد کرده است زیرا که این کار در نظر مردم در اوائل اهمیت بیشی نداشت و بالآخره زمان شد که هر فقهی و مجتهد فقه خود را به طرز قانون مدونهٔ امام صاحب تدوین می کرد این کارنامه یک نفر نه بلکه سعی و تلاش و کوشش ۴۰ نفر عالم و مجتهد و فقهی است که امروز بنام فقه حنفی در جهان مشهور است و این اعزاز هم صرف به فقه حنفی حاصل است و بس پس مسلک حنفی گویا یک مسلک «شوری» است ۔

درکمیتهٔ شوری بالاے ہرمسئلہ ۳ سہ روز بحث وغور کردہ باز مسئلہ را تصویب می کردند تاکہ سہ روز بحث نمی شد و مسئلہ سنجیدہ غلبیل نمی شد امام صاحب اذن نوشتن رانمی داد، ہر فرد شوری رائی خود را آزادانہ بیان می کردند در بارہ بحث وغور می کردند باز آن را تصویب می نمودند اہل شوری بہ اندازہ ایشان آزادی کامل دادہ شدہ بود کہ۔

اگر یکنفر از خارج میآمد درنظر او نفرھاے شوری بسیار بی ادب معلوم می گردیدند از جہت کہ دربین خود آزاد و بی تکلف بودند روی یک مسئلہ یکماہ ہم بحث می کردند امام صاحبؒ می گفت شما این مردم "یعنی اہل شوری" را آزاد بگذارید زیراکہ من برای این ھا اجازۂ بی تکلفی را دادہ ام تاکہ روے مسائل آزادانہ بحث کنند تا ۳۰ سال این کار مسلسل جاری بود، امروز آن قانون مرتب شدہ بنام "کتب فقہ حنفی" یاد می گردد بعد از تدوین ۸ ہزار دفعات دراین قانون اسلامی موجود است ۔ فقہ حنفی از لحاظ قانون دربر گیرندۂ ہمۂ شعبہ ھاے زندگیست این ہم علت جامعیت این فقہ است کہ چہار گوشۂ دنیا ازاین فقہ خود ۔ مستفید می بسازند در عدالت ھا و حکومتہا موجودیت دستور فقہ حنفی لازمیت این نظام حکومت است کہ علما، قاضی ھا منشی ھا، و والی ھا ازین فقہ بہرہ مند گردیدند و خود را مستفید ساختند کتب مدونۂ فقہ حنفی براین ترتیب است ۔

۱ ۔ جامع صغیر: این کتاب را امام محمد بہ روایت خود و امام ابی یوسف مرتب کردہ است کہ چہل شرح بالای این نوشتہ شدہ است ۔

۲ ۔ جامع کبیر: کہ نسبت بہ جامع صغیر مسائل زیاد دارد بجز از اقوال امام صاحبؒ اقوال ابی یوسف و زفرؒ ہم موجود است کہ این کتاب را ہم امام محمدؒ تصنیف کردہ است و این آن کتابیست کہ یک نصرانی مطالعہ کردہ فوراً ایمان آوردہ گفت امام محمدؒ خورد مسلمان ھا کہ این قسم است محمدﷺ کلانشان چہ قسم بودہ۔

۳ ۔ مبسوط: این اولین کتاب مصنفۂ امام محمدؒ است ۔

۴ ۔ زیادات: این مجموعۂ مسایلی است کہ از جامع صغیر و جامع کبیر ماندہ بود۔

۵ ۔ السیر الصغیر: این کتاب از حکومت سیاست و در مسایل جہاد بحث می کند۔

۶. السیر الکبیر: این آخرین کتاب مصنفۀ امام محمدؒ است۔

ابوالفضل محمد بن احمد مروزی ملقب به حاکم شهید از کتب ظاہر الروایت یک انداز مسایل را جمع کرده کتاب نوشته بنام "کافی" که بالای این کتاب مشتمل به ۳۰ جلد امام سرخسی شرح نوشته است ونام آنرا هم مبسوط نهاده و به مبسوط مشهور است۔

"نوادرات" بجز از کتب مافوق دیگر کتب مصنفۀ امام محمدؒ را نوادرات گویند که

۱. کیسانیات ۲. جرجانیات ۳. هارونیات

امالی امام محمد و نوادر ابن رستم وغیره شامل است: بجز ازین کتب، کتب امام ابی یوسفؒ مثلاً کتاب الآثار کتاب الحج موطاء امام محمدؒ وغیره در نوادر حساب می آید که ازین کتب مذکوره حتی شالحمد لله همۀ دنیا و حکومت باذاز آئین تیار کرده شاگردان امام صاحبؒ بهره مند گردیدند

امام اعظم وعلم حدیث

اکنون باقی ماند این بحث که مرتبه امام صاحب و مقام امام صاحب در علم حدیث به کدام انداز است این واقعه پوشیده نیست واز نظر مردم غائب نیست که بنیاد فقه صرف به قرآن وقیاس تهداب گذاری نمی گردد تا که علم حدیث معاونت نکند، شاگردان امام ابوحنیفهؒ کدام روایات را که بنام "در مسند ابی حنیفه" جمع وتدوین کردند، شمارش به پانزده صد میرسد باز علامه خوارزمی این همه مرویات را یکجا جمع کرده بنام "جامع مسانید الامام الاعظم" مرتب کرد، شاگرد بزرگ امام صاحب ابو یوسف در کتاب الآثار تمام مرویات امام صاحب را نقل کرده است استاتذۀ امام صاحب در حدیث به ۴ هزار بالغ می گردد۔

اشخاصیکه در جمع وتدوین مسانید امام صاحب سهیم شدند دارقطنی وابن شاهین وابن عقده وامثالهم شان شامل اند اگر شخصی در کتب معتبر حنفی شرح معانی الآثار امام طحاویؒ واحکام القرآن ابوبکر جصاص والمبسوط سرخسی را مطالعه کند بازمی داند که امام ابوحنیفه در علم حدیث به چه انداز مهارت داشته وماهر بوده امام ابوحنیفه چهار هزار حدیث، وایت کرده است دو هزار را از امام حمادؒ و دو هزار را از دیگر بزرگان امیر یمانی می گوید بدون شک وشبهه تمام مسند احادیث صحیحه که از نبی صلی الله علیه وسلم روایت است که تکرار نه شده باشد چهار هزار وچهار

صداست «در توضیح الافکار ص۶۳» واین چهار هزار مرویات امام صاحب طوری است که تکرار نیست ورنه واسطه ورنه طرق اسانید شمرده شده است واگر این راحساب وشمار کنیم به ۷۰ هزار بالغ می گردد۔

مسلک ابوحنیفه درمعاملۂ سندحدیث

در بارۂ احادیث رسول صلی الله علیه وسلم امام ابوحنیفه رح کدام طرز و معاملۂ که دارد بزبان خود این چنین بیان کرده است من وقتیکه یک حکم را در کتاب الله پیدا کنم آن را اخذ مینمایم اگر در کتاب الله پیدا نکردم باز آن را در سنت وآثار صحیح رسول صلی الله علیه وسلم تلاش میکنم آن که به توسط ثقات مروی باشد اگر در این هر دو پیدا نکردم باز من پیروی از اجماع صحابه رضی الله عنهم میکنم اگر کدام مسئله که در بین آنها مختلف فیه بود باز اختیار من است که بکدام قول آنها عمل میکنم وکدام قول را ترجیح میدهم لاکن بدون اقوال آنها قول دیگر را قبول نمیکنم وقتیکه معامله به ابراهیم وشعبی وابن سرین وحسن عطاء وسعید بن المسیب یا علاوه ازین ها به دیگر عالم رسید باز فرمود۔

فقوم اجتهدوا فاجتهد کما اجتهدوا [1] یعنی طوریکه آنها اجتهاد کردند من هم اجتهاد میکنم۔ اما در بعض روایات الفاظ کمتر تبدیل است۔

وما جاء من غیرهم فهم رجال ونحن رجال [2] یعنی بجز از اصحاب رض معاملۂ قول دیگر بیاید آنها هم مردها هستند ما هم مردیم «به این معنی طوریکه به آنها حق اجتهاد است به ما هم است»

واذا جاءنا عن التابعین زاحمناهم [3]۔ وقتیکه اقوال تابعین بیاید در آن نظر علمی میکنیم؛ وما جاءنا عن غیرهم اخذنا وترکنا [3]۔ بجز از اقوال صحابه رض اقوال

---

[1] بغداد للخطیب ج ۱۳ ص ۳۶۸ مناقب موفق ومناقب ذهبی ص ۲۰

[2] میزان ج ۱ وخیرات الحسان ص ۲۷ [3] الانتقاء ص ۱۴۴ والجواهر المضیه ج ۲ ص ۲۴۹

[3] ذیل الجواهر ج ۲ ص ۲۴۹

دیگران را اخذ ہم میکنیم و ترک ہم میکنیم۔

وماجاء نا عن الصحابة فعلی الرأس والعین وماجاء نا عن التابعین فھم رجال ونحن رجال۔ یعنی کدام اقوال کہ از صحابہ رض بما رسیدہ است بہ سر و جان قبول داریم اما از غیر صحابہ رض آنہا ہم رجال اند و ما ہم مرد ہستیم۔

یک مرتبہ کسی بالای امام صاحب اعتراض کرد کہ تو قیاس را از نص قرآنی افضل میدانی امام صاحب رحمۃ اللہ علیہ پاسخ داد کہ۔

قسم بخدا کہ آن شخص دروغ گفت و بمن تہمت کرد کسی کہ این را گفتہ تو قیاس را بہ نص بہتر میدانی آیا در حین موجودیت نص بہ قیاس ہم ضرورت میماند "مفتاح السعادۃ جلد ۲ ص ۶۷"

خلیفہ ابو جعفر منصور یکمرتبہ بہ امام صاحب خط نوشت کہ من شنیدم تو قیاس را از حدیث بلند و برتر میدانی، امام صاحب در پاسخش نوشت۔

امیر المؤمنین: کدام سخن کہ بشما رسیدہ است صحیح نیست من قبل از ہمہ بہ کتاب اللہ عمل می نمایم باز بہ سنت رسول صلی اللہ علیہ وسلم باز بہ فیصلہ ابوبکر صدیق رض باز بہ فیصلہ عمر رض باز بہ فیصلہ عثمان رض باز بہ فیصلہ علی رض و باقی بہ فیصلہ ہای اصحاب کرام عمل می کنم و کدام مسئلہ کہ در بین اصحاب رض اختلافی باشد باز از قیاس کار میگیرم۔ "کتاب المیزان جلد ۱ ص ۶۲"

علامہ بن حزم می فرماید۔ ہمہ یاران ابو حنیفہ متفق اند کہ کدام حدیث ضعیف ہم پیدا میشد در مقابل او قیاس را ترک می کرد و بہ آن حدیث عمل می نمود "حدیث ضعیف آنرا گویند کہ سندش قوی نباشد و گمان بردہ شود کہ این قول رسول صلی اللہ علیہ وسلم است۔" "کتاب المیزان جلد ۱ ص ۶۳"

شان تابعیت امام ابو حنیفہ رح و ملاقات و روایتش از صحابہ رض

امام اعظم ابو حنیفہ رحمۃ اللہ تعالی علیہ

تابعی بود در سال ۸۰ھ چشم بہ دنیا باز کردہ بود و این آن زمانہ بود کہ در کوفہ تقریباً ۲۰ صحابہ رض موجود بود باز ہم خطیب بغدادی و قسطلانی و یافعی و ابن حجر عسقلانی و دار قطنی و ابن حجر مکی بہ این نظر اند کہ امام ابو حنیفہ با حضرت انس رض کہ صحابۂ جلیل القدر است ملاقات کردہ است۔

ملا علی قاری در شرح نخبۃ در تعریف تابعی می نوسید و ھو من

لقی الصحابی هذا هو المختار: تابعی آن را گویند که با صحابه ملاقات کرده باشد و این نیک بختی به امام صاحب نصیب گردیده است و باز هم مصداق این بشارت رسول صلی الله علیه وسلم می گردد۔

طوبی لمن رأنی و امن بی و لمن رأی من رأنی مژده است به آن کسی که در حین ایمان مرا دید و مبارک است به آن اشخاصیکه در حین ایمان آنان را دید که مرا دیده بودند۔ امام صاحب در زندگی خود ۵۵ مرتبه حج کرده بود که ازکم ۱۵ حج خود را در زمان صحابهٔ مشهور ابوالطفیل رض کرده بود این صحابه جلیل الشان باشندهٔ مکه بود که در سنه ۱۰۲ھ دار فانی را ترک گفته به لقاء الله شتافت ازین معلوم گردید که امام صاحب ۱۵ مرتبه از کوفه به مکه رفته است جای تعجب است در همین ۱۵ مرتبه یک دفعه با ابوالطفیل رض ملاقات نکرده باشد و در حالیکه امام صاحب از مژدهٔ مذکور رسول ص باخبر هم بود و در حین حیات یک صحابه ملاقات به او آسان هم بود پس چگونه امام صاحب رح ازین سعادت دارین و نعمت عظمی که سهل الحصول هم بود خود را محروم کرده یک مرتبه با ابوالطفیل دیدن نکرده باشد۔

قطع نظر ازین زمانیکه امام صاحب هفت ساله بود در آن زمان در شهر کوفه حضرت عمرو بن حریث رض و حضرت عبدالله بن ابی اوفی رض حیات بودند پس امام صاحب را پدر بزرگوارش طبق دستور سابق حتماً نزد آن صحابهٔ کرام رض حاضر کرده است تا که الله تعالی در عمر او به دعاء آنها برکت بیافزاید دیدن امام صاحب صحابه رض را یقینی است و درین باره علماء بزرگ متفق اند با وصف متفق بودن علماء و ائمهٔ حدیث شخص که امام صاحب را تابعی نمی داند او در تتبع قاصر و تعصب فاتر مبتلا است اما بعضی ها گویند که از جهت خورد سالی امام صاحب رح روایت نکرده است لاکن در دیدن صحابه و ملاقات با صحابه شکی نیست۔

اولین حج امام صاحب و ملاقاتش با عبدالله بن حارث رض

"در جامع بیان العلم می نویسد امام صاحب"

در سنه ۹۶ھ اولین حج را کرده است و در همین سال با یکی از صحابهٔ جلیل القدر رسول ص حضرت عبدالله بن حارث رض ملاقات کرده است و شاگردی او نصیب امام صاحب گردیده است در همین ملاقات امام صاحب از حضرت عبدالله رض این حدیث را شنیده است من تفقه فی الدین کفاه الله همه و رزقه من حیث لا یحتسب. کسیکه تفقه در دین حاصل کند کافی است خداوند غم او را

ورزق مید ہد او را ازجای کہ گمان ہم نمی برد۔ امام صاحب در کونہ ہیچ صحابہ و تابعی نبودہ کہ با او ملاقات نکردہ باشد لہٰذا چیزی اخذ نکردہ باشد۔ علامہ خوارزمی میفرماید۔

اتفق العلماء علی انہ روی عن اصحاب رسول صلی اللہ علیہ وسلم لکنہم اختلفوا فی عددھم۔ یعنی علماء بہ این متفق اند کہ ابوحنیفہؒ از صحابہ روایت کردہ است لاکن در عدد آن اختلاف دارند۔

"حدائق الحنفیہ ملخصاً و تنسیق النظام ص۱"

محدث کبیر حضرت عبداللہ ابن مبارک درشعرش چنین فرمودہ۔

کفی نعمان فخراً ماروا ہ — من الاخبار عن غر الصحابہ

ترجمہ: بہ نعمان ازروی فخر این سخن کافی است کہ از صحابۂ جلیل القدر روایت کردہ است۔

امام صاحبؒ کدام روایات کہ از صحابۂ کرام رضؓ نقل کردہ است آنرا ابومشعر عبدالکریم بن عبدالصمد شافعیؒ، وعلامہ جلال الدین سیوطیؒ در جدا جدا رسالہ جمع و مرتب نمودہ اند کہ رسالۂ سیوطی "تبییض الصیحفہ" نام دارد۔

بشارت رسول صلی اللہ علیہ وسلم وامام اعظمؒ

درصحیح المسلم حضرت ابوہریرۃ از نبی صلی اللہ علیہ وسلم این الفاظ را روایت کردہ است۔

عن ابی ھریرۃ قال کنا جلوساً عند النبی صلی اللہ علیہ وسلم اذا نزلت علیہ سورۃ الجمعہ فلما قراء وآخرین منھم لما یلحقوا بھم قالوا من ھؤلاء یارسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فلم یراجعہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم حتی سالہ مرۃ او مرتین او ثلثاً وفینا سلمان الفارسی قال فوضع النبی صلی اللہ علیہ وسلم یدہ علی سلمان ثم قال لوکان الایمان عند الثریا لنالہ رجل اورجال من ھؤلاء۔

یعنی از حضرت ابوہریرۃؓ روایت است کہ ما در مجلس نبی صلی اللہ علیہ وسلم نشستہ بودیم کہ سورۂ جمعہ نازل گردید ووقتیکہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم این آیہ را قرائت کردند۔

"وآخرین منهم لما یلحقوا بهم" یک کس پرسید یا رسول الله آن مردم که تاهنوز به ما ملحق نه شده اند و ماندبره ایم کیستند۔ نبی صلی الله علیه وسلم چیزی نگفت حتی که دو سه مرتبه پرسیده شد باز نبی صلی الله علیه وسلم دست مبارک خود را درشانه حضرت سلمان فارسی نهاد گفت اگر ایمان در ثریا هم می بود بعض نفرهای این حتما پیدا می کرد۔ نظر به همین قول رسول علامه جلال الدین سیوطی و ابن حجر مکی فرموده اند که مصداق مکمل این قول رسول حضرت امام ابوحنیفه است۔

امام سیوطیؒ بجز از روایت ابوهریرهؓ روایات ابونعیم طبرانی، شیرازی وصحیح بخاری را هم به فضیلت امام ابوحنیفه حمل کرده است و این سخن از کسی پوشیده وپنهان نیست که در اهل فارس بجز از امام ابوحنیفهؒ این قسم شخص گذشته باشد که نسبت به امام صاحب علم را زیاد نشر دگسترش داده باشد۔ واگر در احادیث به دقت غور کرده شود مصداقش امام ابوحنیفه برابر میاید اول: این مژده به اهل فارس است و به همگی هویداست که نه در ائمهٔ اربعه ونه در ائمهٔ حدیث در ابناء فارس بجز از امام صاحب کسی گذشته باشد مثل امام ابوحنیفهؒ بناءً مصداق این احادیث امام صاحب شده میتواند[1] "مسلم جلد ۲ ص ۳۰۲"

---

[1] امام مالک وامام شافعیؒ بالاتفاق عربی اند وامام احمدؒ باشندهٔ مرو است که مروطنی است درخراسان امام بخاری وامام ترمذی باشندگان بخاری وترمذ بودند که بخاری وترمذ در توران است و امام مسلم باشندهٔ نیشاپور وطنی است درخراسان وامام ابوداؤدؒ باشندهٔ سیستان است که سیستان به قندهار نزدیک است وامام نسائی از شهر نسا است که نسا شهریست درخراسان وامام ابن ماجهؒ باشندهٔ شهر قزوین بود که قزوین درعراق است وابن ماجه باشندهٔ عجم بود پس بدون شک وشبهه مصداق این احادیث امام ابوحنیفهؒ است زیراکه باشندهٔ فارسی بود دراین جا حیله وحواله چه ضرور است که ما مراد از فارسی مطلق عجم را بگیریم طوریکه مصنف "اتحاف النبلاء" رفتار نامناسب کرده است، در وقتیکه مصداق حدیث امام اعظم ابوحنیفهؒ شده میتواند واز اهل وابناء فارس بوده وباشندهٔ فارس بوده پس ضرورت به حیله وحواله نماند۔

دوم ، اگر به مضمون حدیث نظر اندازی و غور کنیم به این حقیقت میرسیم که درین اشاره به شخص است که با وصف پابندی به سنت رسول ﷺ با صحابه رض ملاقات کرده باشد و این سخن ظاهر است که در اهل فارس بعد از سلمان فارسی رض بجز امام صاحب و تلامیذهٔ او که در زمان خود ممتاز بودند دیگر شخص نبوده که با صحابه یا تابعین ملاقات کرده باشد۔

آنانکه ائمه اربعه و امامان صحاح سته را در مفهوم این حدیث 'مسلم' با ابوحنیفه شریک می دانند هرگز ثابت کرده نمی توانند که ائمهٔ اربعه و صاحبان صحاح سته صحابه را نه که تابعین را دیده باشند اگر فرضاً سخن آنها را برای لحظهٔ قبول کنیم که در مفهوم این حدیث ائمهٔ اربعه و امامان صحاح سته شامل باشند باز هم امام ابوحنیفه از همه اولتر و مقدم میآید دیگران در عقب و الفضل للتقدم ۔

سوم : اینکه در روایت صحیح مسلم یک روایت به این الفاظ نقل شده است ۔

لوکان الدین عند الثریا لذهب به رجل من ابناء فارس حتی تناوله

یعنی : اگر دین در ثریا هم باشد یکی از ابناء فارس رفته آن را بدست آرد۔

در حدیث لفظ تناول آمده به این اشاره است که آن شخص مجتهد میباشد و علم و اجتهاد او از معاملهٔ دینی و مسائل شرعی مملو میباشد و علم و اجتهاد او از هر عیب منزه و پاک میباشد زیرا که به مغز مسئله رسیدن و به جز جز مسئله نظر انداختن کار مجتهد است نه از دیگران ۔

و این یک حقیقت واضح است که این اعزاز و فضیلت به حیثیت ازین ہم امام به دیگران نصیب نشده است در امام ابوحنیفه رح امام شافعی رح امام مالک رح ، امام احمد رح بجز ازین ها دیگر کس نیست که به آن اجماع شده باشد و مذهب او مبنی آیهٔ قرآنی و احادیث نبوی ﷺ باشد و مذهبش را مردم پذیرفته باشد۔ و در ائمه اربعه امام صاحب رح در زمانهٔ اجتهاد و تدوین فقه مقدم است بلکه راهنما است پس صرف امام صاحب است که با تلامیذه اش مصداق این حدیث شده میتوانند۔

چونکه در حدیث صیغهٔ جمع یعنی رجال و صیغهٔ واحد هم یعنی رجل آمده است محدثین در صیغه جمع به وضاحت امام ابوحنیفه و یارانش را و در صیغهٔ مفرد صرف امام صاحب را مراد گرفتند پس ازین جا ثابت گردید که شاگردان او نسبت به دیگران امتیاز دارند۔

چہارم: سلمان فارسی رضؓ از طبقۂ خیر القرون یعنی از اصحاب رسول صلی اللہ علیہ وسلم است و امام ابو حنیفہ ہم از طبقۂ خیر القرون یعنی از جملہ تابعین است پس دربارۂ ہر دو طبقہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم گواہی و شہادت بہ خیر دادہ است بخلاف دیگر ائمہ کہ از جملہ تابعین نیست و دربارۂ زمانۂ آنہا نبی صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد فرمودہ اند ثم یظہر الکذب " در حدائق الحنیفہ ملخصاً" ص۷۷ "

اعجاز صداقت محمدیؐ

امام ابو حنیفہ رحؒ یکطرف از جہت پیشگوئی نبی صلی اللہ علیہ وسلم کہ ہم دلیل ختم النبوت است وہم معجزۂ پیغمبری در خیرات الحسان از علامہ ابن حجر ہیثمی رضؓ مروی است ۔

فیہ معجزۃ ظاھرۃ للنبی صلی اللہ علیہ وسلم اخبر بما سیقع لہ

یعنی ۔ درین معجزۂ ظاہر است کہ قبل از آمدن یک چیز بہ او اطلاع میدہد۔

امام طحاوی رحؒ میفرماید۔

ان اباحنیفۃ النعمان من اعظم المعجزات بعد القرآن ۲

یعنی ۔ بعد از قرآن ابو حنیفہ نعمان معجزۂ بزرگ نبی صلی اللہ علیہ وسلم است ۔

اشعار ابن مبارک درشان امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ

بالاتفاق تمام مؤرخین می نویسند کہ محدث اعظم عبد اللہ ابن مبارک در چہار گوشۂ دنیا بہ خاطر دریافت حدیث گشتہ ولکھا روپیہ درین مسافری خود بخرچ رسایندہ است واز ہر کدام محدث خیر القرون حدیث را اخذ کردہ است وقتیکہ بہ امام صاحب رسید تا وقت مرگش از او جدا نہ شد ہنگامیکہ امام صاحب از دنیا رحلت کردند بر قبر او ایستادہ بہ آواز بلند و فریاد می گفت ابراہیم نخعی و حماد رحلت کرد از خود خلیفہ گذاشت خدا بر تو رحم کند تو کسی را خلیفہ نگذاشتی و بعد از گفتن این الفاظ تا بسیار وقت گریان می کرد و این وصیتش بود کہ آثار و حدیث را ضروری بدانید و برای معانی و مطلب آن ابو حنیفہ ضرورت است زیرا کہ آن بہ معانی و مطلب حدیث می فہمید۔ " در مختار ص۴ "

---

۱ خیرات الحسان ص۶ ۲ در مختار ص۲۵ و حدائق الحنیفہ ص۷۷

درباره امام صاحب از محدث کبیر ابن مبارک اشعاری آمده است که امام صاحب را مدح وصفت کرده است ما از روایت در مختار وغیره چند اشعار را این جا عرض میکنم تا که خوانندہ وصاحبان دانش وعقل بفهمند که در این اشعار حقیقت عبرتناک بچه انداز نهفته است وبه چه انداز دلچسپ ولذت دارد۔

لقد زان البلاد ومن علیها — امام المسلمین ابو حنیفه
باحکامٍ وآثارٍ وفقهٍ — کآیات الزبور علی الصحیفه
فما فی المشرقین له نظیر — ولا بالمغربین ولا بکوفه
اماماً صار فی الاسلام نوراً — امیناً للرسول وللخلیفه
یبیت مشمراً سهراً للیالی — وصام نهاره لله خیفه
وصان لسانه علی کلّ افک — وما زالت جوارحه عفیفه
ویعف عن المحارم والملاهی — ومرضاة الاله له وظیفه
فمن کابی حنیفه فی علاه — امام الخلیقة والخلیفه
رأیت العائبین له سفاهاً — خلاف الحق مع حجج ضعیفه
وقد قال ابن ادریسٍ مقالاً — صحیح نقل فی حکمٍ لطیفه
بان الناس فی فقهٍ عیالٌ — علی فقه الامام ابی حنیفه

فلعنت ربنا اعداد رملٍ
علی من رد قول ابی حنیفه

ترجمه اشعار مذکور قرار ذیل است۔

امام اعظم ابو حنیفه رح شهرها را زینت بخشید — امام جمله مسلمین است ابو حنیفه رح
با فقه وآثار شریعت و احکام — طوری که در صحیفه آیت زبور باشد
چنانچه در مشرق مثال ندارد — ونه در مغرب وکوفه نظیرش پیدا میشود
امام ابو حنیفه رح نور اسلام است — امین علوم نبی ص وخلیفه است
در عبادت وبیداری شبها را می گذراند — وروز از خوف خدا روزه می گیرد

زبان را محفوظ میداشت از هر بد گوئی | اعضاء او عفیف یعنی پاکدامن بود
از حرام و لهو خود را محفوظ می داشت | رضاء الله کار او بود ،
به درجات عالیۂ ابوحنیفہ کہ رسیده میتواند | امام مخلوق خدا و خلیفہ است
کسی کہ بہ او طعن می کند احمق است | بہ خلاف حق با دلائل ضعیفا
محمد بن ادریس در حق امام گفتہ است | آن صحیح نقل کرده است هر حکم را لطیفہ
مردم در فقہ مثال عیال اند | در فقہ امام اعظم ابوحنیفہ رح
به شمار ریگها باد لعنت بر کسیکہ | قول امام ابوحنیفہ را از دشمنی رد کند

خوانندۂ محترم قابل تذکر است کہ نوشتۂ اشعار بہ طرز شعر است امامن بہ وزن شعر ترجمہ نکرده ام بلکہ همان ترجمۂ اصل کتاب را بہ همان سیستم بہ الفاظ ساده در رشتۂ تحریر در آورده ام۔ زعیم۔

استدلال بہ حدیث ضعیف والزام درست نیست

بعض مردم بہ ابوحنیفہ و پیروانش طعن می کنند کہ بہ حدیث فلان فلان استدلال گرفتہ اند و آن احادیث ضعیف است امّا این قسم اعتراض نہ مناسب است ونہ صحیح زیرا کہ این سخن بہ اثبات رسیدگی است کہ اگر در روایت اختلاف باشد در دیدن صحابہ بکلی اختلاف نیست بہ این سبب امام صاحب تابعی است و روایتش نسبت بہ دیگران اعلیٰ و افضل است۔

علامہ انورشاه کشمیری نوشتہ کہ در تابعین هیچکدامش کاذب نبود و از آنها کدام روایتیکہ شده بکلی ثقہ است و قابل اعتماد است بناءً امام صاحب بہ کدام بنیاد کہ دلیل پیش کرده همگی از نبی ص بہ ذریعۂ صحابۂ کرام رض و تابعین مؤثق بہ امام صاحب رسیده است در بین کدام شک و شبهہ وجود ندارد و در وقت استدلال امام صاحب آن روایات بالکل صحیح و سالم بود اگرچہ بعداً ضعیف پیدا شده است بہ این سبب بہ امام صاحب طعن کردن کہ بہ احادیث ضعیف استدلال کرده بی جای نامناسب و غیر صحیح است امام اعظم بہ زمانۂ نبی ص بسیار نزدیک بود۔ آنها از آب پاک و صاف نوشیدند و رفتند و اینکہ بعد از آن ها در آب تغیر آمده

وخراب شده این را به سوی بالایعنی به امام صاحبؒ نسبت داده نمی شود بلکه این بدبختی آن قوم است که آب صاف را نیافتند و دچار مشکلات گردید۔

ہمین مضمون از امام الطائفہ شعرانی شافعی ہم منقول است ۔مضمون این است ۔

وقال الشعرانی الشافعی جمیع ما استدل به الامام ای امامنا الاعظم لمذهبه اخذه من خیار التابعین ولا یتصور فی سنده شخص متهم بالکذب وان قیل بضعف شیٔ من ادلة مذهبه فذلک الضعیف انما هو بالنظر للرواة النازلین عن سنده بعد موته وذلک لا یقدح فیما اخذ به الامام عنه وکذلک نقول فی ادلته مذهب اصحابه فلم یستدل احد منهم بحدیث ضعیف کما تتبعناه ذالک انما یستدل احدهم بحدیث صحیح اوحسن اوضعیف قد کثرت طرقه حتی ارتفع لدرجة الحسن وذلک امر لا یختص باصحاب الامام ابی حنیفه بل یشارکهم جمیع المذاهب کلها ”مقدمه اوجز المسالک ص۶۸“

باب ششم

واقعات دل چسپ دربارۂ ذکاوت وجودت طبع و صلاحیت ذہنی وکمالات وبحث ومناظرہ واستنباط و استدلالِ مسائل امام اعظم ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ

سہ طرق مختلف استدلال واستنباط

از فیاضِ ازل کدام فکر وعقل وہوش وفہم وزیرکی وہوشیاری ودانش وذہن کہ بہ امام اعظم ابو حنیفہ رح انعام گردیدہ بود بہ برکت آن یک مسئلہ را بہ صورِ مختلف بیان کردہ بہ ہر کدام دلائل جدا قایم می کرد کہ ما می توانیم از یک واقعہ این اندازہ را تخمین زنیم وبدون مبالغہ ہم گفتہ میتوانیم کہ امام ابو حنیفہ رح ۔

درنصوص نسبت بہ دیگران دقیق ومالک قوت استدلال بود وامام مالک رح کدام چیز را کہ مشاہدہ کردہ است صحیح است وبہ کدام حقیقت کہ رسیدہ است آنرا صراحتاً اعلان کردہ می فرماید۔ نعم رأیت رجلاً لو کلمک فی ھذہ الساریۃ ان یجعلھا ذھبا لقام بحجتہ۔

یعنی امام ابو حنیفہ آن شخصیت است کہ اگر بخواہد بہ این ستون زوبرو دلائل بیاورد کہ این از ذصب (طلا) است بہ دلائل ثابت کردہ میتواند (مناقب ابی حنیفہ للذھبی ص ۱۹)

بہ ہر ترتیب سریع الفہمی وتیز نظری وقوت استنباط واستدلال او ائمہ کبار را در حیرت

انداختہ بود در ہمین سلسلہ بروایت محمد بن حسن یک قصہ را بہ خوانندہ گان محترم عرض میداریم۔

یک مرتبہ شہرت شد کہ امام ابوحنیفہؒ بغداد میرود واز جملہ شاگردان و یاران بزرگ او امام ابی یوسفؒ واسد بن عمروؒ وغیرہ فقہاء کرام، مشورہ کردند کہ امام صاحب آمد بہ او یک مسئلہ را عرض میکنیم و در بین خود بعد از بحث و مذاکرۂ علمی یک مسئلہ را تصویب کردند کہ باید ہمین مسئلہ از امام صاحب پرسیدہ شود و درین بارہ ہر کدام استدلال و دلائل زیادی جمع کردند تا کہ امام صاحب لاجواب گردد گویا کہ امام صاحب را امتحان می کردند۔

ہنگام کہ امام صاحبؒ از بغداد بازگشت شاگردان و یارانش در اطراف او جمع شدند و وقتیکہ در حلقۂ درس نشستند آن مسئلہ تیار کردہ را بہ امام صاحب پیشکش کردند و امام صاحب طوری پاسخ داد کہ خلاف آرمان سائلین بود فوراً در مجلس شور و شغف و غوغا برپا گردید و گفتند اے ابوحنیفہؒ مثل کہ ماندگی سفر بہ تو اثر کردہ زیرا عقب ماندی امام صاحب فرمود صیا ہوی تان را خاموش کنید کدام مسئلہ کہ دارید بہ نرمی بپرسید آنہا گفتند کدام جواب کہ شما دادید بکلی غلط است، امام صاحب گفت شما این سخن را بہ دلیل عرض می کنید یا بلا دلیل آنہا گفتند با دلیل امام صاحب فرمود دلیل خود را پیش کنید۔ مناظرہ و دلیل پیش کردن شروع شد۔ بالآخرہ امام صاحب با دلائل معقول آنہا را قناعت دادہ سخن خود را آنہا قبولاندو آنہا ہم بہ این حقیقت رسیدند کہ قول امام صاحب بکلی صحیح و قول ما غلط بودہ۔

بعد از اقراری آنہا امام صاحب پرسید ہمگی مطمین شدید گفتند بلی، امام صاحب فرمود دربارہ شخصیکہ جواب مرا غلط و جواب اول شما را صحیح تلقی کردہ نظر شما چیست آنہا بیک آواز گفتند کہ جواب شما بکلی درست و صحیح است زیرا کہ با دلیل است۔

باز امام صاحب ہمراہ آنہا مناظرہ و مباحثہ را شروع کرد حتی کہ کدام جواب دادہ بود آن را غلط ثابت کرد ہمگی ہم بہ این متفق شدند کہ جواب اول غلط بود و بیک آواز گفتند کہ سخن ما صحیح بود و ما برحق بودیم شما ہمراہ ما خیانت و بی انصافی کردید کہ جواب و دلیل ما را غلط کشیدید۔

باز امام صاحب فرمود دربارۂ آن شخص کہ میگوید این جواب ہم غلط است شما چہ نظر دارید یعنی این ہر دو جواب را غلط و جواب سوم را صحیح می دانند۔

ہمگی بیک آواز گفتند این چنین شدہ نمی تواند کہ ہر دو جواب غلط باشد باز امام صاحب جوابی دیگری یعنی جواب سوم را در میدان انداختہ با دلائل قناعت بخش آنہا را راضی کرد کہ این جواب را صحیح دانستہ ہمگی حیران شدند۔ خلاصہ اینکہ اہل مجلس گفتند امام صاحب بہ لحاظ خدا ما را بہ حقیقت مسئلہ بفہمان امام صاحب گفت بہ بنیاد دلیل فلانی و فلانی جواب اول صحیح است کہ من برایتان عرض کردم و باقی صحیح نیست لاکن من خواستم بہ شما ظاہر کنم کہ جواب این مسئلہ از ہمین سہ پاسخ خارج و بیرون نیست۔

و در فقہ بہ ہر پاسخ دلیل پیدا میشود جواب مرا قبول کنید دیگر را ترک کنید "السنۃ و مکانتہا فی التشریع الاسلامی"۔

فیصلہ میراث وارثان

از وکیع رح روایت است کہ ما در مجلس امام صاحب نشستہ بودیم کہ یک عورت در مجلس حاضر گردیدہ گفت برادرم وفات کردہ و از او شش صد دینار ماندہ وقتی کہ میراث توزیع شد متأسفانہ بمن یک دینار رسید مقصد آن عورت این بود کہ حق من زیاد میشود لاکن بہ سبب برادر و خواہر بمن یک دینار رسیدہ است و این بسیار کم است امام صاحب پرسید کہ میراث را کدام شخص تقسیم کردہ بود زن گفت داؤد طائی۔ امام صاحب گفت تقسیم صحیح است ہمین یک دینار حق تو میشد کہ گرفتی دیگر چہ می خواہی آن عورت (زن) گفت این چہ قسم است؟ امام صاحب فرمود ۱۲ برادر و یک خواہر او زندہ است آن زن گفت بلی۔ بعداً امام صاحب تمام مسئلہ میراث را این قسم بیان کرد کہ ہر دو دختر برادرت ثلثان مال را می گیرد کہ ۴ صد دینار از دختر ہا شد سدس مال بہ مادرش می رسد صد دینار را مادرش گرفت و زن برادرت ثمن را گرفت کہ ۷۰ دینار بہ او رسید باقی ماند ۱۲ برادر و یک خواہر بہ ہر برادر دو دو حصہ و بہ خواہر یک حصہ میرسد۔

۲۰ دینار باقی ماند کہ ۲۴ آن بہ برادرہایت و یک دینار باقی ماند بتو رسید کہ حق خود را گرفتی۔ "عقود الجمان ص ۲۶۱"

تنازع جنازہ و فیصلہ امام ابوحنیفہ رح

قاضی شریک روایت می کند پسر یکی از سرداران بنی ہاشم وفات کردہ بود کہ در جنازہ آن

سفیان ثوری ابن شبرمۂ قاضی ابن ابی لیلی، ابوالاحوص مندل حبان وامام ابوحنیفہ رح یکجا شدہ بودند وچونکہ جنازہ کلان بود دیگر علماء وموی سفیدان وریئسان ہم حضور و شرکت داشتند جنازہ برداشتہ شد و مردم روان شدند یکبار مردم ایستاد شد وغوغا برپا گردید کہ مادر این میت مثل دیوانہ از خود بی خبر برآمدہ است چادر خود را بالای میت انداختہ بی پردہ و بی ستر روان است کدام زنِ غریب ہم نبود بلکہ زنِ یکی از خاندان باعفت ہاشمی بود۔

وقتیکہ ازین حالتِ زن شوہرش خبر و آگاہی پیدا کرد از فعل او بدبردہ بہ آواز بلند گفت پس بگرد بہ خانہ برو، لاکن زن از فعل خود نگشتہ بہ سخن شوہرش گوش نداد، شوہر زن قسم یاد کرد کہ اگر تو از ہمین جا بر نگردی بہ من طلاق باشی در جنازہ تا ہنوز در جنازہ گاہ نرسیدہ بود۔ یعنی در راہ بود" زن ہم قسم یاد کرد کہ تا پسرم را جنازہ نکنید بازنمی گردم اگر چنین نہ شود ہمہ غلام صایم آزاد باشد۔

مردم درہمین خود شور وغوغا را برپا کردند و باوصف کہ علماء و فقہاء کرام درین محفل حاضر بودند در ذہن ہیچ کدامش حل مسئلہ خطور نمی کرد۔ نظر پدر میت بہ امام ابوحنیفہ رح افتید و بہ امام صاحب گفت بر ما رحم کن این مسئلہ را حل کن۔ امام صاحب پیش شد از زن پرسید کہ تو چہ قسم قسم (سوگندہا) یاد کردہ۔

زن ہمہ الفاظ قسم خود را بیان کرد، باز از شوہرش پرسیدہ شد آن ہم الفاظ قسم خود را بیان کرد، امام صاحب بہ حقیقت سخن خود را فہماندہ گفت چارپای (رشاقی) را ہمین جا بگذارید " یعنی جنازہ گاہ نبرید "۔ صف ہا بستہ شد پدر میت را حکم کردہ شد کہ پیش شود نماز جنازہ را بخواند کسانی کہ در جنازہ گاہ بود آنہا را ہم صدا کردہ شد، نماز جنازہ خواندہ شد میت را بخاطر دفن بہ قبرستان بردند و مادرش را از ہمین جا باز گردانیدند۔

وامام صاحب برایش گفت اکنون بخانہ ات برو از قسم (سوگند) خلاص شدی و برای مردہم گفت کہ تو ہم از سوگند خلاص شدی زیرا کہ خانمت بحکم تو از ہمین جا بازگشت ابن شبرمہ کہ این زیرکی امام صاحب را مشاہدہ کرد بی اختیار از دہانش این الفاظ خارج شد کہ مادر نمیاید کہ این قسم فرزند بیاورد و خدا مددگارت باشد تو حل این قسم مسئلہ علمی مشکل نیست "عقود الجمان ص ۲۵۷

مناظرۂ امام ابوحنیفہ وامام اوزاعی درمسئلہ رفع الیدین

امام اوزاعی کہ یکی از ائمۂ بزرگ شام و درفقہ بانی یک مسلک جداست، گویند یکبار درمکہ در دارالحناطین باامام صاحبؒ ملاقی شدند واتفاقاً در میانشان مسئلہ رفع الیدین مورد بحث قرار گرفت، امام اوزاعی بہ امام ابوحنیفہؒ گفت۔

ما بالکم یا اھل العراق لا ترفعون ایدیکم فی الصلوٰۃ عند الرکوع وعند الرفع منہ ۔ یعنی ای اہل عراق شمارا چہ شدہ کہ دروقت رکوع وبعداز رکوع رفع یدین (یعنی دستہارا بالا) نمی کنید؟

امام صاحب فرمود دربارۂ رفع الیدین کدام روایت کہ ازنبی صلی اللہ علیہ وسلم آمدہ است بہ درجۂ صحت نرسیدہ است امام اوزاعی جواب داد۔

وقد حدثنی الزھری عن سالم عن ابیہ عن رسول اللہ علیہ وسلم انہ کان یرفع یدیہ اذا افتتح الصلاۃ وعند الرکوع وعند الرفع منہ ۔

یعنی من اززہری اوازسالم واوازپدرش شنیدہ است کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم درافتتاح صلاۃ ووقت رکوع وبعدازرکوع رفع یدین می کرد۔ امام صاحب گفت۔

وحدثنا حماد عن ابراھیم عن علقمہ عن ابن مسعود ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان لا یرفع یدیہ الا عند افتتاح الصلوٰۃ ولا یعود لشیٔ من ذلک ۔

یعنی من ازحماد واو ازابراہیم اوازعلقمہ وآن ازعبداللہ ابن مسعودؓ روایت کردہ است کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم بجز درافتتاح نماز دیگر وقت رفع یدین نمی کرد۔ امام اوزاعی این را کہ شنید گفت۔

احدثک عن الزھری عن سالم عن ابیہ وتقول حدثنی حماد عن ابراھیم

یعنی من بواسطہ زہری وسالم وعبداللہ بن عمر حدیث بیان میکنم وتو درمقابل آن با حماد ابراہیم وعلقمہ وعبداللہ بن مسعود راپیش میکنی مطلب امام اوزاعی این بود کہ سندمن معتبر است زیراکہ درسند من عبداللہ بن عمرؓ است ودرین بین دو واسطہ است زہری وسالم۔

لاکن در سند تو عبداللہ بن مسعودؓ است و در بین سہ واسطہ است، حمادؒ ابراہیمؒ علقمہؒ بناءً بہ اعتبار سند روایت من بہتر است امام صاحب پاسخ داد۔

کان حماد افقہ من الزھری وکان ابراھیم افقہ من سالم وعلقمہ لیس بدون ابن عمر فی الفقہ وان کانت لابن عمرؓ صحبتہ ولہ فضل وعبد اللہ ھو عبد اللہ[1]

یعنی حماد از زہری و ابراہیم از سالم افقہ است و علقمہ در فقہ از ابن عمرؓ کمی ندارد و عبداللہ بن عمرؓ ظاہر است کہ روایتش افضل است۔

امام اوزاعیؒ کہ این سخن را شنید چپ ماند[2] و امام صاحب کہ سند فقہ الرواۃ را اعتبار دادہ است و مطابق فرمان نبی صلی اللہ علیہ وسلم ہم است۔

ورب حامل فقہ الی من ھو افقہ منہ۔ معلوم گردید در راوی کہ صفت فقاہت ہم باشد روایتش افضل دانستہ میشود۔

امّا این سخن امام صاحب کہ علقمہ در فقہ از ابن عمرؓ کمی ندارد قابل شک و شبہہ نیست زیرا کہ افضیلت ابن عمرؓ بہ این است کہ صحابہ است۔

لاکن در حلیۃ الاولیاء جلد ۲ ص ۹۸ از قابوس بن ابی ظبیان روایت است کہ من از پدرم پرسیدم بای شیٔ کنت تاتی علقمہ تدع اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم بہ این معنی کہ شما در حین موجود بودن اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم چرا مسئلہ را از علقمہ استفسار می کنید۔ قابوس می گوید، پدرم بمن پاسخ داد۔

---

[1] المبسوط للامام سرخسی جلد ا ص ۱۴ و ابن الہمام فی الفتح جلد ا ص ۲۱۹ معارف السنن جلد ۵ ص ۴۹۹۔

[2] علامہ ابن الہمام و سرخسی کہ این مناظرہ را بیان کردہ در ضمن گفتند کہ امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ روایت خود را بہ سبب فقہ الرواۃ افضل دانست و اوزاعی روایت خود را بہ علو اسناد افضل دانست مذہب امامان احناف قبول کردہ شدہ است۔ لان الترجیح بفقہ الرواۃ لا بعلو الاسناد

رأيت اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم یسئلون علقمۃ ویستفتونہ ۔

من خودم اصحاب نبی صلی اللہ علیہ وسلم را دیدم کہ از علقمہ تحقیق مسئلہ وفتوی می خواستند۔ ازین جا فضیلت وفقاہت علقمہ معلوم می گردد وجای تعجب ہم نیست کہ تابعی نسبت بہ صحابی فقیہ باشد ودلیل این قول این حدیث نبی صلی اللہ علیہ وسلم شدہ میتواند

" فرب حامل فقہ غیر فقیہ ورب حامل فقہ الی من ھو افقہ منہ "

" مشکوۃ کتاب العلم ص۳۵ "

اصول افضلیت فقہ الرواۃ را بجز از امام ابوحنیفہؒ دیگر محدثین ہم قبول دارند مثلاً حاکمؒ در معرفۃ علوم الحدیث ص۱۱ این قول علی بن خشرم ہم نقل گردیدہ است کہ می فرماید۔

قال لنا وکیع ای الاسنادین احب لک الاعمش عن ابی وائل عن عبد اللہ او سفیان عن منصور عن ابراھیم عن علقمہ عن عبد اللہ ۔

علی بن خشرم می فرماید کہ وکیعؒ بمن گفت در دو سند کدام سند نزد شما معتبر است ۔ از " امام اعمش " ابووائل بواسطۂ عبد اللہ یا کہ از سفیان از منصور از ابراہیم از علقمہ بواسطۂ عبد اللہ علی بن خشرم جواب داد۔ اعمش عن ابی وائل الخ یعنی سند امام اعمش بہ واسطۂ ابووائل امام وکیع گفت۔ سبحان اللہ الاعمش شیخ وابووائل شیخ وسفیان فقیہ وحدیث یتداولہ الفقہاء فھی من حدیث یتداولہ الشیوخ ۔

یعنی پاک است خدا اعمش بزرگ است وابووائل ہم بزرگ است وسفیان فقیہ است ، منصورؒ وابراہیم وعلقمہ ہم فقہاء اند۔ کدام حدیث کہ راویش فقہاء باشد آن افضل است از آن حدیث کہ بزرگان روایت کردہ باشد در سیرت النعمان در ص۱۶ بہ حوالہ کتاب الحج درین بارہ یک قول دلچسپ امام محمدؒ نقل شدہ است ، امام محمدؒ می فرماید کہ منتہی روایت ما بہ عبد اللہ بن مسعود اختتام می یابد واز جانب مقابل بہ عبد اللہ بن عمرؓ میرسد وانتہی می یابد اگر بحث درین بارہ گردد کہ روایت کدامش افضل است پس عبد اللہ بن مسعودؓ در زمان نبیؐ کلان سال بود واز حدیث ہم معلوم می گردد کہ در صف اول ایستاد می شد واز ہمہ حرکات وسکنات نبیؐ واقف بود واما حضرت ابن عمرؓ حالت ابتدائیش بود ودر صف ہای دوم و

وسوم ایستاد میشد درواقعیت به عبدالله ابن مسعود کجا رسیده میتواند واین طرز استدلال امام محمدرح به اصول درایت مبنی است ودر تقریر امام ابوحنیفه رح که «عبدالله هو عبدالله» آمده است اشاره به همین حقیقت است ۔

مناظرهٔ دل چسپ حضرت قتاده وامام ابوحنیفه رض

اسد بن عمر روایت می کند که یکمرتبه قتادهؒ بصری به کوفه تشریف فرماشد، وقتیکه مردم کوفه از آمدنش آگاهی پیدا کردند گروه گروه بدیدن او می رفتند روزی از خانه برآمد واعلان کرد که کسی اگر کدام مسئله فقهی پرسان می کند آزادانه بیاید بپرسد من جواب میدهم امام ابوحنیفه رح هم درین محفل حضور داشت، فوراً ایستاده شده گفت ای ابوالخطاب دربارهٔ شخصیکه چندین سال از خانه بیرون باشد وبا آخره خبر مرگ اش بیاید مردم یقین کنند که این آوازه صحیح است وزن اش با شنیدن ویقین کردن این آوازه با دیگر شخص نکاح کند واز این شوهر ثانی اولاد هم بیاورد بعد از چند مدتی شوهر اول پیدا شد صحت وسلامت بخانه آمد وآوازهٔ مرگ او غلط ثابت شد اکنون شخص اول منکر است که این اولاد از من نیست وشوهر دوم دعوا کند که این اولاد من است اکنون این هردو به زن تهمت زنا را می کنند یا که صرف آن کس که منکر است نظر شما درین باره چیست؟۔

گمان امام صاحب این بود که اگر قتاده از نفس خود درین باره چیزی بگوید خطا میشود واگر کدام حدیث را پیش کند او موضوعی یا باشد لاکن قتاده بجای اینکه مسئله را حل کند دیگر طرف میلان کرده خود را اخلاص کرده گفت این قسم مسئله کدام جای عارض شده یا نه ۔ امام صاحب گفت نه احتمال دارد که واقع شود قتاده گفت این چنین مسئله که تا هنوز عارض نه شده چه حاجت پرسان است ۔ امام صاحب فرمود ۔

ان العلماء یستعدون للبلاء ویتحرزون منه قبل نزوله فاذا نزل عرفوه وعرفوا الدخول فیه والخروج منه ۔ یعنی برای علما قبل از عارض شدن یک مسئله حل کردن واستدلال ودلیل او ضروری است ۔ که وقوع پذیر باشد اول علما تحریر کرده میتوانند ووقتی که عارض شد آنرا بشناسند واین راهم بدانند که راه اختیار

کردن یا ترک کردن از نظر شریعت کدام است۔ "عقود الجمان ص۲۶۳"۔
چونکہ قتادہ در فقہ و در تفسیر ماہر بود باز گفت مسائل فقہی را بگذارید دربارۂ تفسیر اگر کدام سوال دارید مکمل جواب خواہم داد۔ فوراً امام صاحب پیش شدہ گفت مطلب این آیہ چیست؟۔
قال الذی عندہ علم من الکتب انا اتیک بہ قبل ان یرتد الیک طرفک در نمل ۴۰ " گفت او شخصیکہ در نزد او علم کتاب بود من بیاورم تاکہ تو چشم خود را بگردانی
قتادہ گفت این دربارۂ کسی است کہ سلیمان ع۔ بہ خاطر آوردن تخت ملکہ بلقیس گفتہ بود یک وزیر سلیمان علیہ سلام آصف بن برخیا۔ گفت من می آورم تاکہ تو نظر خود را بگردانی۔ در بعض روایات آمدہ کہ آصف بن برخیا اسم اعظم را یاد داشت بہ برکت آن بہ مجرد چشم زدن تخت بلقیس را از شام بہ یمن رساند وقتیکہ امام صاحب این جواب را شنید پرسید آیا سلیمان ع اسم اعظم را یاد داشت؟
قتادہ گفت نہ، امام صاحب باز از او پرسید کہ آیا در نزد شما جایز است در زمانہ پیغمبر شخص موجود باشد کہ پیغمبر ہم نباشد ولیکن علمش از پیغمبر زیاد باشد قتادہ پاسخ داد کہ نہ قتادہ این مرتبہ غضبناک شدہ قسم خوردہ گفت دیگر با شما دربارۂ تفسیر صحبت نمی کنم البتہ دربارۂ عقائد و علم کلام کدام سوال دارید جواب خواہم داد امام صاحب پرسید آیا تو مومن ہستی[1]؟
قتادہ گفت امیدوارم کہ مؤمن ہستم امام گفت چرا در مومن بودن خود شک میکنی؟ قتادہ گفت ابراہیم ع۔ ہمین قسم گفتہ بود۔ والذی اطمع ان یغفرلی خطیئتی یوم الدین۔ یعنی از آن ذات طمع دارم کہ خطای مرا در روز جزا عفو کند۔

---

[1] منشا این سوال این بود کہ اکثر محدثین بہ خود را مومن گفتن می ترسیدند از جہت احتیاط بسیار ہمین راہ را اختیار کردہ بودند از امام حسن بصرے کسی پرسید کہ آیا تو مومن ہستی؟ او پاسخ داد ان شاء اللہ سائل گفت درین جا انشاء اللہ چہ بکار است؟ امام حسن بصری صاحب گفت من کہ خود را مومن می گویم می ترسم کہ خداوند نگوید کہ دروغ میگوئی ۱۲

امام صاحب گفت چرا این قول را نمی گوئی۔ اولم تؤمن۔ آیا تو ایمان نیاوردہ۔ درجواب گفت۔ بلی ولکن لیطمئن قلبی۔ یعنی چرا نہ لیکن برای خاطرکہ تسلی قلبم حاصل شود "بقرہ ۲۶۰"

امام صاحب گفت توچرا تقلید قول ابراہیم علیہ السلام رانمی کنی؟ قتادہ خفہ شدہ از مجلس برخاست بخانہ اش تشریف برد۔ بعدازچند سال کہ باز بکوفہ آمد نظرش ضعیف شدہ بود۔ امام صاحب می گوید کہ من نزدش رفتم گفتم۔ اے ابوالخطاب درین آیہ مراد از طائفہ چیست ولیشہد عذابھما طائفۃ من المومنین۔ یعنی دروقت جزاء ہردوشان یکجاعہ سلمین راحاضرکردن ضروری است۔ فرمودم یک نفرباشدیا ازیک نفر بیشتر درین وقت مرااز آوازم شناخت ونامم راگرفتہ صداکرد زیراکہ دربین مردم نام مراشنیدہ بود۔ "عقود الجمان ص۲۶۳"

قاضی ابن ابی لیلی غلطی خودرا احساس کرد

عبدالرحمان بن ابی لیلی یک فقیہ مشہور وقاضی کوفہ بود ۳۳ سال منصب قضاوت رابہ عہدہ داشت روزی یک ہمسایہ امام صاحب درعدالت حاضر گردید ومی خواست دربارۂ باغ کسی گواہی بدھد، قاضی گفت باغ کہ تو میخواہی گواہی بدہی چند درخت دارد شاہد جواب دادہ نتوانست قاضی صاحب شہادتی اورا منظورنکرد واین واقعہ راہمسایہ اش بہ امام صاحب قصہ کرد، امام صاحب دوبارہ آن شخص رانزدقاضی فرستاد کہ بگوتوکہ ۲۰ سال درمسجد جامع کوفہ نشتہ قضاوت کردۂ چند ستون دارد؟ آن شخص رفتہ ہمان قسم سوال کرد۔ قاضی صاحب حیران و ملامت شدہ گواہی آن شخص رامنظورکرد۔

پنج روپیہ بدست آمد ومشک باقی ماند

ابن جوزی ازمکی بن جعفر روایت کردہ کہ من ازامام صاحب این واقعہ راخودم شنیدم کہ گفت یک مرتبہ درصحرا ازتشنگی بسیار ازراہ رفتن ماندم یکبار یک اعرابی آمدکہ دریک مشک خورد آب داشت من ازاو آب خواستم لیکن آب نداد وانا مشک

را به پنج درهم آماده فروختن شد پنج درهم داده مشک را خریدم واو را گفتم که تلقان بخور وقتیکه او دست را دراز کرد من یک اندازه تلخان به او دادم که با روغن زیتون مخلوط بود... تلقان را خورد احساس تشنگی کرد. به من عذر کرد که آب بده گفتم یک جام آب را از پنج روپیه کم نمیدهم. از جهت گرمی روغن زیتون او را تشنگی به تکلیف کرده بود پنج روپیه کشیده برایم داد یکجام آب دادم، اکنون بمن هم مشک ماند و هم پنج روپیه به دست آمد «لطائف الازکیا، تذکرهٔ ابوحنیفه»

تدبیر شرعی و بصیرت فقیهانهٔ امام صاحب

یک مرتبه نزد امام صاحب یک مسئله آورده شد که علماء آن دوران آنرا حل کرده نمی توانستند مسئله این بود که یکزن به زینه بالای بام می برآمد که ناگهان شوهرش آمد.

و بسیار غضب شده سوگند یاد کرد که اگر ازین جای که هستی بالا هم بالا شوی و پایان هم پایان شوی بر من طلاق باشی و چونکه این جا تدبیر ضرور بود که زن از طلاق محفوظ بماند. امام صاحب گفت این مسئله سادهٔ است و آن اینکه زن نه بالا شود و نه پایان چند نفر رفته زن را همراه زینه در زمین پایین کنند تا که طلاق هم نباید و آن مرد هم از غم خلاص شود زیرا که زن از جایش نه بالا رفت و نه پایان. از امام صاحب پرسیده شد که دیگر علاج هم دارد؟

امام صاحب گفت علاج دیگر این است که چند زن بروند آن زن را از زینه بدون ارادهٔ او به زمین پایان کنند زن و مرد هردو بی غم شود «عقود الجمان ص۲۷۸ و مناقب موفق ص۱۳۱»

زن به شوهرش رسید

یک مرتبه از قبیلهٔ لوئی یک گروپ (قافله) به کوفه آمده بودند که در جمله زن یکنفر درین قافله بسیار به زیب و حسین و جمیل بود واو همراه یکنفر کوفه همراه شد و آن شخص دعوا کرد که این زن من است و آن زن اقرار داد که این کوفی شوهر من است.

و آن مرد لوئی گفت این زن من است که به نکاح گرفته ام لاکن گواه نداشت و بسیار

پریشان بود هر طرف می گشت۔

این واقعہ بہ امام صاحب پیش کردہ شد امام صاحب قاضی ابن ابی لیلی وچند تن علماء و فقہاء وچند زن را گرفتہ بہ کمپ لولوی ہا تشریف بردند وامام صاحب برای زن ہا گفت کہ شما در خیمہ آن نفری بروید کہ زنش جنجالی شدہ است وقتی زن ہا بہ خیمہ لولوی نزدیک شدند سگ او زن ہا را مزاحم شدہ نہ گذاشت کہ داخل خیمہ بروند۔ باز امام صاحب بہ آن زن گفت کہ تو جدا در خیمہ برو وقتی کہ او نزدیک خیمہ شد سگ لباس ہای او را بوسیدہ چپ شد امام صاحب گفت مسئلہ حل شد زن زنی لولوی بودہ وحقیقت ہم ہمین بود۔ چند ساعت بعد آن زن خودش اعتراف کرد کہ شوہر من لولوی است لاکن مرا شیطان فریب داد مرد کوفی را شوہر خود گفتم۔

بہ قیاس ابوحنیفہ مسئلہ طعام حل گردید

ابن مبارک روایت می کند کہ روزی امام صاحب در مکہ روان بود دید کہ چند نفر در راہ نشستہ است و در پیشروی آنہا یک بچہ شتر بریان کردہ شدہ و سرکہ بود اما آنہا ظرف پیدا نکردند کہ سرکہ را در آن بانداز ند و بخورند ہمگی حیران نشستہ بودند امام صاحب نزد آنہا رفت زمین را مثل کاسہ کند دسترخوان را از بالا پہن کرد و در آن سرکہ را انداخت گفت اکنون گوشت را ہمراہ سرکہ بخورید۔ آنہا گفتند ترا خدا عفو کند چہ خوب طریقہ را بما نشان دادی امام صاحب گفت این ہم فضل خداوندی است کہ بہ خاطر سہولت کار شما این طریقہ را در فکر من در آورد "عقود الجمان ص۲۵۸ وکتاب الازکیاء"

تلاش مال گمشدہ وقیاس عمدۂ ابوحنیفہ رح

امام ابو یوسف رح روایت می کند کہ روزی یکنفر نزد امام صاحب حاضر شدہ گفت در گوشۂ خانہ ام چیزی سامان گور کردہ بودم لیکن اکنون فراموش کردہ ام بہ لحاظ خدا ہمرایم ہمکاری بکنید۔ امام صاحب فرمود بیاد تو کہ نمی آید ما چہ کنیم وبہ یاد ما چہ قسم بیاید آن شخص بہ نالہ وفغان شروع کرد۔ امام صاحب را رحمش آمد ہمراہ یک گروپ شاگردان خود بہ خانہ آن شخص تشریف بردند ونقشۂ خانہ را بہ شاگردان نشان

داده گفت اگر این خانهٔ شما می بود کدام اشیاء خود را برای حفاظت گور می کردید در کی دفن می نمودید، هر کس هر چیز گفت پنج نفر بودند پنج گپ زدند امام صاحب حکم کرد هر پنج جای را کنده شود از همین پنج جای مال خواهد بر آمد۔ همین بود از اول و دوم نه از جای سوم مال بر آمد امام صاحب بسیار خوشحال شده گفت شکر خدا ست که مال گشتهٔ تو را ذریعه ما پیدا کرد۔ "عقود الجمان ص ۲۶۷"

ابن شبرمه و وصیت

یک شخص در وقت مرگش در حق امام ابوحنیفه وصیت کرده لاکن امام صاحب خودش در آن وقت موجود نبود، دعوا به عدالت کشید امام صاحب گواه پیش کرد که فلانی در حق من وصیت کرده است. قاضی ابن شبرمهؒ گفت ابوحنیفهؒ آیا تو قسم می خوری که گواهان تو راست می گویند؟ امام صاحب فرمود به من قسم (سوگند) لازم نمی شود زیرا که من در آن وقت موجود نبودم ابن شبرمهؒ گفت قیاس تو بیکار نمیاید، امام صاحب فرمود این را بگو که سر یک اعمی را کسی بشکند و گواهان گواهی بدهد که فلان شخص شکسته است آیا به اعمی سوگند داده میشود که آیا گواهان تو راست می گویند یا دروغ درحالیکه حقیقت این است که او بکلی ندیده است ابن شبرمه به شنیدن این سخن امام صاحب دیگر چیزی نگفته وصیت را قبول کرده جاری نمود "ابوحنیفه از ابو زهره"

لطیفهٔ علمی

خلیفهٔ منصور از ذهن تیز و ذهانت و بلند کرداری و راست گفتاری و وسعت علمی امام ابوحنیفهؒ بی اندازه متاثر بود و وقتیکه امام صاحب در مجلس خلیفه حاضر می گردید در حین صحبت مسائل علمی را هم پیش می کرد۔ این است یک لطیفهٔ که دل چسپ هم است و قابلیت امام صاحب هم معلوم می گردد۔

مؤرخین می نویسند که یک مرتبه خلیفهٔ منصور امام صاحب را به دربار خود خواست در این مجلس قاضی ابن ابی لیلی هم موجود بود، در مجلس کسی این مسئله را پیش کرد که اگر یک سوداگر در وقت خریدن به مشتری بگوید که این مال که تو می خری اگر کدام نقصان و عیب بود من ضامن نیستم اگر خواهش داری بخر ورنه راه خود گیر: اکنون مسئله این جا ست که اگر در مال کدام عیب ظاهر شد آیا خریدار مال را باز گردانده میتواند یا نه؟

رای امام صاحب این بود که بعد از اعلان سوداگر، خریدار نمی تواند که مال را دوباره بگرداند اما رای ابن ابی لیلی این بود که سوداگر به محض اعلان خلاص نمی شود بلکه او نقص مال را به خریدار نشان میدهد درین باره بحث این هر دو دراز شد و هر کدام شان دلائل خود را عرض می کرد خلیفه منصور و درباریانش این مناظرهٔ علمی امام صاحب و ابن ابی لیلی را سمع می کردند قاضی ابن ابی لیلی هیچ دلیل امام صاحب را قبول نکرد بالآخره امام صاحب از قاضی ابن ابی لیلی پرسید فرض کن که یک زن با حیا و با پرده و با شرف که یک غلام داشته باشد و تصمیم فروختن آن غلام را بگیرد و در جای شرمگاه غلام هم عیب باشد و قاضی هم حکم کرد که جای عیب غلام را به دست نشان بدهد و به خریدار ظاهر کن آیا آن زن در آن جا دست می ماند و نشان میدهد قاضی ابن ابی لیلی گفت بلی باید به دست نشان بدهد به این فتوی ابن ابی لیلی همگی درباریان خندیدند گویند که خلیفه منصور به این ضد جای قاضی صاحب و چپ شدنش بسیار سخت متاثر هم شد در مناقب موفق ص ۱۴۲"

از دشمنی به غلامی

یک مرتبه امام صاحب اصول مناظره را بیان می کرد درین وقت این طریقه را هم ذکر کرد که با کسی مناظره می کردید از جانب مقابل سوال کنید کامیاب میشوید و امام صاحب خودش هم به این اصول عمل کرده است. بطور مثال یک واقعه که ذکر کرده است بخوانیم که امام صاحب با خارجی ها مناظره کرده است. یک روز یک گروپ از فرق خوارج آمده نزد امام صاحب ایستاده شده شمشیرهای خود را کشیده گفتند تو شخص را که گناه کبیره کند کافر نمی گوئی بنا برآن تو را قتل میکنیم امام صاحب جواب داد سخن به نرمی حل می گردد به نرمی همراه من صحبت کنید اگر از من کدام خطائی شد باز اقدام قتل را کنید لاکن اول شما شمشیرهای خود را در غلاف باندازید اهل خوارج گفتند ما این شمشیرهای خود را به خون تو سرخ میکنیم و این فعل قرار عقیدهٔ ما از ۷۰ سال جهاد بهتر است، امام صاحب فرمود کدام سوال که دارید بفرمائید۔

خارجی ها سوال کردند که دو جنازه حاضر شد یکی آن مرد بود و دیگرش زن اما مرد در حال شراب نوشیدن مرده و زن در وقت حمل داشتن خود را قتل کرده است اکنون درباره

هردو تو چه می گوئی؟

به امام صاحب نه رعب پیش شد ونه وارخطا شد به حوصلهٔ کامل از آنها پرسید که این دو نفر یهودی ها اند یا نصرانی ها یا مجوسی ها؟ خارجی ها گفتند، نه یهودی ها نه نصرانی ها ونه مجوسی ها امام صاحب باز پرسید که آنها با کدام ملت تعلق دارند۔ خوارج گفتند با ملت تعلق دارند که کلمه شهادت را می خواندند واقرار دارند که اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمداً رسول الله۔

امام صاحب پرسید این را بگوید که این کلمه کدام جزء ایمان است نصف است چهارم است یا سوم جزء، خوارج گفتند این همگی ایمان است زیرا که ایمان اجزاء نمی داشته باشد۔

امام صاحب فرمود وقتیکه ایمان اجزاء نداشته باشد وآن هردو این کلمه را می خواندند و یقین هم داشتند اکنون شما بگوید که این دو جنازه از کیست؟ از مسلمان هاست یا از کفار؟

خارجی ها پریشان و وارخطا شدند وگفتند این سخن را بگذار اکنون این را بگو که این هردو دوزخی اند یا جنتی؟ امام صاحب گفت جواب این سوال در کلام الله موجود است در سیرت پیامبران در پیش روی ما حاضر است پس من آن چیزی را بشما میگویم کدام چیزی را که ابراهیم علیه السلام بدرگاه خدا درباره آن مجرمان گفته بود که نسبت به این دو نفر سخت تر مجرم بودند۔

فمن اتبعني فانه مني ومن عصاني فانك غفور رحيم (الآية)

یعنی کسیکه متابعت مرا کرد آن از من است وکسیکه نافرمانی مرا کرد خدایا تو بخشنده ومهربانی

ومن آن الفاظ میگویم کدام الفاظ که عیسی علیه السلام گفته بود۔

ان تعذبهم فانهم عبادك وان تغفر لهم فانك انت العزيز الحكيم

یعنی اے الله اگر تو اینهارا عذاب میدهی بندگان تو اند واگر عفو وبخشش می کنی غالب وباحکمتی۔

ومن آن کلمات را گویم که نوح علیه السلام گفته بود۔

وما علمي بما كانوا يعملون ان حسابهم الا على ربي (الآية)

یعنی چیزی که آنها کردند ذمہ وش بن نیست حساب آن ها با خداست هرچه بخواهد می کند

وقتی کہ خارجی ہا این دلیل پر محتوی ور مفہوم امام صاحب را شنیدند احساس ندامت کردہ پیشمان شدہ شمشیرہا را در غلاف داخل کردہ توبہ کردہ عقیدۂ اہلسنت والجاعت را اختیار کردند وحسن سلیقۂ امام صاحب را تدبیر وفراست اورا مدح کردہ بہ امام صاحب غلام را تا بعدار شدند در مناقب موفق کوالۂ دفاع ابوحنیفہ ۔۔

امام صاحب دشمن خود را از مرگ خلاص کرد

در دربار خلیفۂ منصور یک شخص بود کہ خفیہ خفیہ با امام صاحب دشمنی می کرد کہ اسمش (ربیع) بود یکروز با امام صاحب ہر دو یکجا در دربار خلیفہ حاضر شدند ناگہان ربیع سوے خلیفہ گفت ابوحنیفہ ناحق با جدا کبر تو حضرت عبداللہ بن عباس رض دشمنی می کند و بہ خلاف قول او حکم می دہد یعنی یک شخص بعد از دو سہ روز برای دفع سوگند انشاء اللہ بگوید نزد جدا کبر تو این استثنا صحیح است ۔ ان الاستثنا جایز لو کان بعد سنۃ ۔ یعنی استثنا صحیح میشود اگرچہ بعد از یکسال ہم باشد۔

وابوحنیفہ استثنا را متصل حجت وصحیح میداند بعد از ونہ و دلیلش این قول نبی صلی اللہ علیہ وسلم بود کہ من حلف یمین ولستثنیٰ فلا حنث علیہ یعنی شخص کہ سوگند خورد واستثنا کرد حانث نمی شود امام صاحب بطرف منصور توجہ کردہ گفت مطلب ربیع این است کہ لشکر تو ہمراہ تو بیعت کردہ است صحیح نیست خلیفہ پرسید این چہ قسم؟ امام صاحب فرمود لشکر تو در نزد تو بیعت کردند و سوگند یاد کردند وقتیکہ بخانہ ہا ایشان رفتند انشاء اللہ گفتند بیعت از بین رفت و ختم شد۔ مطلب ربیع این است کہ این بیعت بی تاثیر میباشد زیرا کہ بہ لشکر این قدرت را امید بد کہ با تو بیعت کنند قسم یاد کنند و در خانہ کہ رفتند استثنا کنند از نظر شریعت پابندی بہ عہد ختم شد۔ این سخن فتنہ وفسا داست [1] گویند کہ بر این سخن امام صاحب خون

---

[1] در دوران عباسی این طریقۂ بیعت بود کہ بیعت کنندہ سوگندی خورد اگر من بی لوطی کردم زنم بہ من طلاق باشد غلام وکنیز ہایم آزاد باشد وفتیکہ برج پیادہ برایم نذر باشد وبا وصف این قسم بخانہ بردد دیگو ید این قسم تا وقت است کہ خواہش خودم است مطابق قول عبداللہ بن عباس استثنا صحیح است وبا این استثنا تمام پابندی ختم شد درین وقت راہ خطرناک را امام صاحب بہ خلیفہ نشانداد۔

در بدن ربیع خشک شد خلیفہ منصور بہ شنیدن این گپ بہ خندہ آمد و بہ ربیع گفت با امام صاحب بحث نکن وقتیکہ از دربار بیرون شدند سوے امام صاحب گفت ؎

امروز گویا تو مرا کشتی ، امام صاحب گفت نہ تو ارادۂ قتل مرا کردہ بودی من خود را و ترا ہم ، در دیگر روایت آمدہ کہ ابن اسحاق ؎ در حضور خلیفہ از امام صاحب پرسید اگر یکنفر قسم یاد کرد کہ فلان کار کنم یا نکنم و متصل انشاءاللہ نگفت چند ساعت بعد انشاءاللہ گفت درین بارہ رائ تو چہ است ؟ امام صاحب پاسخ داد کہ اگر انشاءاللہ را متصل نگوید کدام فائدہ ندارد ابن اسحاق خوش حال شد و بہ سوی خلیفہ منصور گفت کہ از جد اکبر تو مخالفت می کند کہ عبداللہ بن عباس است ۔ منصور بہ غضب شد امام صاحب با اطمینان کامل گفت جناب اصلاً این مردم راہ از بین بردن خلافت ترا تعقیب می کنند و مقصد شان این است کہ ضمانت بیعت خلیفہ از ما سلب گردد ، چرا کہ اگر بیعت کنند بعد از حنیکہ بخانہ ہا یشان رفتند انشاءاللہ بگویند آن بیعت ختم گردد ۔ بعد از شنیدن این سخن خلیفہ امر کرد کہ در گردن ابن اسحاق چادر را انداختہ بیرون بکشید نفرہای دربار خلیفہ ہمین قسم ہم کردند ، بعد از اینکہ از دربار خارج شدند ابن اسحاق بہ امام صاحب گفت ، امروز مرا در مرگ تیار کردہ بودی امام صاحب گفت تو دربارۂ من چہ حیلہ سنجیدہ بودی در مناقب موفق ص۱۲۲ "

جواب استفتاء بہ دو پارۂ سیب

روزی امام صاحب با شاگردانش در مسجد نشستہ بود ناگہان یکزن کہ در دست اش یکدانہ سیب داشت و یکطرف سیب سرخ بود و طرف دیگرش زرد نزد امام صاحب آوردہ گذاشت امام صاحب سیب را گرفتہ با چاقو دو تقسیم کردہ بہ زن تسلیم نمود مردم حیران شدند بعد از رفتن زن اہل مجلس از امام صاحب واقعہ را پرسیدند بعد از استفسار زیادے امام صاحب گفت این عورت حائضہ بود و بعض وقت خون سرخ و بسا اوقات دم اصفر " زرد "

؎ وفیات الاعیان لابن خلکان جلد ۵ ص۴۱۱ موفق ۔

؎ منسوب بہ سوے مغازی نویس است ۔

می دید از جهت حیا به لسان استفسار نکرد وقتیکه من سیب را دیدم به مطلب او رسیدم ۔ سیب را دو پاره کردم به این معنی که سرخی و زردی حیض است تا که مثل این سیب سفیدی خالص نیاید تو پاک نمی شوی آن زن به گپ رسیده پشت راه خود رفت ۔

"در روض الفائق بحوالهٔ حدائق الحنیفه ص۶۹"

پنج چیز در دنیا نسبت به انسان حسین نیست

قرطبی در تشریح سورهٔ التین این را هم نوشته که یکی از درباریان خلیفه منصور یعنی عیسی بن موسی با خانم خود محبت زیاد داشت و زنش بسیار حسین هم بود وقتیکه شب چهاردهم ماه بود مهتاب تمام جهان را منور و روشن ساخته بود او با زنش صحبت و مزاح داشت ۔ وقتیکه به روی خانمش نظر کرد گفت ۔ انت طالق ثلثاً ان لم تکونی احسن من القمر یعنی تو بین طلاق باشی اگر از مهتاب حسین نباشی ۔ هنگامیکه زن این الفاظ را شنید از شوهرش کناره گی را اختیار کرد که مرا شوهرم طلاق داد در حالیکه این الفاظ در حین مزاح سرزده بود و طلاق طوری است که اگر به مزاح هم باشد واقع می گردد عیسی بن موسی بیچاره شب را به غم و به بی خوابی تیر کرد و وقتیکه صبح شد به دربار خلیفه رفته واقعه را بیان کرد همین بود که خلیفه همهٔ علماء شهر را به دربار خود خواسته این مسئله را در جریان گذاشت همگی گفتند که زن طلاق شد زیرا که آدم از مهتاب حسین نمی باشد، لاکن یکی از شاگردان امام صاحب درین مجلس حاضر و ساکت بود ۔ وقتیکه همهٔ علماء رای خود را دادند همهٔ آنها را رد کرده قبول نکرد خلیفه منصور گفت تو چرا خاموش نشسته اور در پاسخ گفت بسم الله الرحمن الرحیم والتین والزیتون تا آخر سوره خواند و به خلیفه گفت خداوند میفرماید لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم ۔ طبق فرمان الهی خداوند هیچ چیز را نسبت به انسان حسین پیدا نکرده است وقتیکه این جواب را حاضرین مجلس شنیدند همگی حیران ماندند هیچ چیز نگفتند خلیفه هم به این فتوی عمل کرد زن طلاق نه شد ۔

"در معارف القرآن جلد ۸ ص۷۷ بحوالهٔ قرطبی"

مسئلہ مشکل طلاق ثلثہ یک مرتبہ شخص نزد امام صاحب حاضر شدہ گفت یکنفر سوگند یاد کردہ زن خود را سہ طلاق دادہ است اکنون راہِ دیگری نیست زن طلاق میشود خانۂ آباد ویران می گردد چہ کنیم امام صاحب پرسید چہ قسم سوگند خوردہ است آن شخص گفت قسم اوّل این قسم بود کہ اگر امروز من نماز پنجوقتہ را بہ وقتش نخواندم زنم طلاق باشد (سہ طلاق) دوم قسم این بود کہ اگر من امروز با زن خود جماع نکنم او بمن طلاق باشد سوم این بود کہ اگر من امروز از جنابت غسل کردم زنم بمن سہ طلاق باشد، این مسئلۂ پیچیدۂ بود کہ سرش معلوم نمی شد علماء مفتی ہا بر این مسئلہ نرسیدند اما بعد از شنیدن امام صاحب بہ باریکی گپ رسیدہ فوراً فرمود۔

۱۔ صاحبِ واقعہ امروز عصر را نخواند۔

۲۔ بعد از نماز عصر با زن خود جماع کند۔

۳۔ وقت کہ آفتاب غروب کرد غسل کند شام وخفتن را ادا کند طلاق ہم نیاید ہر سہ قسم او ہم بجا شود در اصل مسئلہ این است کہ بہ اصطلاح شریعت شب تابع روز می باشد بعد از غروب دیگر روز حساب شد طوریکہ مہتاب عید را دیدے حکم عید نافذ می گردد"

دیت را کدام شخص میدہد در مجلس مسائل مشکل فقہ بحث می گردید با سفیان ثوری قاضی ابن ابی لیلی و امام ابوحنیفہ دیگر علماء و طلباء ہم نشستہ بودند، ہر کس رائ خود را اظہار می کرد کہ ناگہان یک نفر پرسید کہ در یکجا چند نفر جمع شدہ بود مجلس داشتند کہ ناگہان از یک سوراخ مار بر آمد بہ یکی از اہل مجلس بالا شد آن نفر از ترس خود بہ بالای دیگر کس انداخت نفر دوم بہ بالای نفر سوم انداخت نفر سوم بالای نفر چہارم انداخت نفر چہارم بہ بالاے نفر پنجم انداخت از بخت بد نفر پنجم را مار گزید وفات کرد اکنون مسئلہ در عدالت پیش شد ووارث ہاے میت دعوای دیت کردند از نظر شریعت اکنون دیت را کدام شخص می پردازد و دیت ببالای کہ واجب میشود؛ چونکہ علماء مفتی ھا ومشائخ موجود بودند ہر کدام مدلل بہ قرآن واحادیث رای خود را پیش می کردند کہ بعض می گفت بہ ہمگی لازم است کہ دیت را بپردازند وبعض می گفت بہ نفر اوّل لازم است و بعض

می گفت بہ نفر آخری لازم است کہ دیت را ادا کند۔ امام صاحب در حین جواب دادن مردم و محققین متبسم بود بالآخرہ نوبت بہ امام صاحب رسید از امام صاحب نظر خواستہ شد، امام صاحب گفت نفر اوّل مار را بہ بالای دوم انداخت از جہت کہ خود را از شر مار محفوظ نگہدارد بنا ً گردنش خلاص شد و دوم کہ بہ بالاے سوم انداخت و سوم بہ بالاے چہارم و نفر چہارم کہ بہ بالاے پنجم انداخت از جہت حفاظت خودش و چونکہ بہ انداختن نفر چہارم مار شخص پنجم را نیش زدہ وفات کرد دیت بہ بالای نفر چہارم لازم گردید۔

اما اگر بہ مجرد انداختن نفر چہارم ہم نیش نمی زد یا فوراً نمی مرد بالاے او ہم چیزی لازم نمی شد زیرا کہ نفر پنجم در حفاظت خود سستی کردہ بود۔ " وضامن خودش می بود در آنوقت " بہ این رائ امام صاحب ہمگی قول کردند و زیرکی و فقاہت امام صاحب را تعریف کردند۔

"عقود الجمان ص۲۹۹"

سہ سوال دانشمند رومی سہ جواب مسکت ابوحنیفہ رح

یکروز یک دانشمند رومی بدربار خلیفہ حاضر گردید کہ مدعی علم و فضل و دانائی و ہوشیاری بود، طمطراقانہ گفت من سہ سوال دارم کہ اگر تمام علماء سلطنت تو جمع شوند جواب گفتہ نخواہند توانست، خلیفہ حیران شدہ اعلان کرد کہ علماء عظام، ائمہ کبارہ و امامان جمع شوند ہمگی طبق دستور خلیفہ جمع و بہ دربار خلیفہ حاضر گردیدند کہ امام صاحب ہم تشریف آوردہ بود، رومی بہ خود یک منبر ہم نہادہ بود، وقتیکہ علماء حاضر شدند او در منبر نشستہ بہ نوبت از ہر عالم این سہ سوال را بالترتیب پرسان می کرد۔

اوّل ۔ این را بگوید کہ قبل از خدا کہ بود ؟

دوم ۔ این را بگوید کہ رخ (نظر) خداوند کدام طرف است ؟

سوم ۔ این را بگوید کہ خداوند تعالیٰ درین وقت چہ کار می کند ؟

واقعاً کہ در ظاہر سوال ہای پریشان کن بود، ہمگی بعد از شنیدن سوال ہا بہ فکر افتیدند یک بارہ امام صاحب از جای خود برخاست نزدیک آمدہ گفت تو از بالای منبر سوال کردی بر من ہم لازم است کہ در بالای منبر جواب بدہم، تاکہ حاضرین بی تکلیف بشنوند بناءً بتو لازم

است کہ از منبر پایان شوی رومی زود پایان شد امام صاحب در منبر نشسته گفت اکنون یک یک سوال بگو و یک یک جواب بشنو دانشمند رومی به ترتیب اوّل سوال های خود را شروع کرد وامام صاحب به این ترتیب جواب داد، درباره سوال اوّل گفت از یک تاده بشمار رومی از یک تاده شمارید وقت کہ به ده رسید مثلاً "۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰" باز امام صاحب گفت اکنون از ده شماریده به عقب برو وقتی کہ دانشمند رومی از ده شروع کرده تا یک رساند امام صاحب گفت از یک او طرف بشمار رومی گفت از یک این طرف دیگر عدد نیست امام صاحب گفت وقتیکہ قبل از واحد مجازی ولفظی قبل دیگر چیز نیست پس اللہ ہم یک است قبل از اللہ دیگر کسی نیست وہم نبوده درجواب سوال دوم امام صاحب یک شمع را روشن کرد وازا پرسید کہ رخ این شمع کدام طرف است، رومی گفت ہر طرف است۔

امام صاحب گفت شمع مخلوق است واز تعین رخش مثل تو دانشمند ہا عاجز است پس بندهٔ عاجز وبیچاره را در تعین رخ اللہ چہ کار است باز ہم بہ ہر حال رخ خداوند ہر طرف است۔

درجواب سوال سوم امام صاحب فرمود درین وقت خدا تعالیٰ تو را از منبر پایان کرده مرا در منبر شاندہ بہ من عزت داد وقتی کہ دانشمند رومی این جواب ہا را شنید شرمنده شده راه فرار را اختیار کرد۔ "در موفق ص۱۵۲ وعقود الجمان ص۲۸۴"

قراءت خلف امام

چند نفر از مدینهٔ منوره نزد امام صاحب حاضر گردیدند امام صاحب وجہ آمدن آنہا را پرسید آنہا گفتند کہ دربارهٔ قراءت خلف امام باتو مناظره میکنیم، امام صاحب گفت ہمگی شما یکجا بامن چہ قسم مناظره می کنید اگر یکنفر می بودید گپ او را می شنیدم شما جماعهٔ کثیر ہستید من زود تر کدام شما را بفہمانم وسخن کدام نفر شما را جواب بدہم شما ہمگی علماء وفضلاء ہستید وبہ گپ می فہمید یکنفر امیر مقرر کنید کہ بامن سخن بگوید دیگران سمع کنید آنہا از جملہ یک نفر را تعین کردند وگفتند کہ این در بین ما عالمتر است واز طرف ما با شما مناظره می کند ما ہمگی خاموش بوده سمع می کنیم۔

امام صاحب گفت اگر شما ہمگی به این اعتماد داشته باشید خیلی خوب است۔ باز

امام صاحب گفت اگر شما بہ بالای او اعتماد داشتہ باشید قناعت او را قناعت خود می دانید؟ ہمگی گفتند بلی۔ امام صاحب گفت گپ خلاص شد مناظرہ ختم شد ما ہم در نماز امام را بہ این غرض می گیریم کہ آن قراءت کند ما بشنویم نبی صلی اللہ علیہ وسلم می فرماید من کان لہ امام فقراءۃ الامام قراءۃ لہ یعنی کسیکہ امام داشت ""در نماز"" قراءت امام قراءت اوست ""در مناقب موفق وعقود الجمان ص ۲۸۴""

جای افسوس نیست بلکہ فضل خدا شامل حال شما است

یک مرتبہ از امام صاحب کسی پرسید کہ آیا تو ہیچ وقت در اجتہاد خود پشیمان شدہ؟ گفت بلی یک مرتبہ از من چند نفر پرسید کہ زن مردہ در شکم او طفل دست و پای می زند چہ قسم کنیم گفتم کہ شکم زن را پارہ کردہ طفل را بکشید و بعداً بہ این حکم پشیمان بودم کہ چرا این حکم را دادہ بہ مردہ ضرر رسانم و باز خبر نشدم کہ آن طفل زندہ بر آمد یا مردہ؟

سائل گفت، جناب این جاے افسوس نیست بلکہ فضل خدا شامل حال شما ست آن طفل من ہستم کہ از برکت اجتہاد شما زندہ ماندہ بہ علم وفقہ واجتہاد رسیدم۔

""در حدائق الحنفیہ ص ...""

اجتہاد ابو حنیفہ رح سبب زندگی امام طحاوی رح شد

قسم واقعۂ مذکور قصۂ امام طحاوی رح ہم مشہور است کہ اساتذہ کرام اکثراً این قصہ را بہ شاگردان خود بیان می کنند و نہم چند مراتب از اساتذہ خود شنیدم اکنون در حدائق الحنفیہ بحوالہ فتوی برہنہ از نظرم گذشت می نویسند کہ اوّل امام طحاوی رح شافعی مذہب بود زیراکہ او درسہای خود را نزد امام مزنی خواندہ بود وبہ سبب اقامت با او و خدمت و درس مسلک او را اختیار کردہ بود بعد ازین کہ بہ ذریعۂ مطالعہ و اجتہاد حقیقت بر او معلوم شد از مذہب شافعی گشتہ حنفی مذہب شد۔ علت از مسلک شافعی گشتن را این قسم ذکر کردہ اند کہ یکروز امام طحاوی با ماما ی خود مزنی رح درس می خواند کہ این مسئلہ آمد اگر زن حاملہ دار بود وفات کرد با طفل بردہ دفن گردد طفل او را از شکمش خارج کردن جائز

نیست ودرین باره مسلک امام صاحبؒ این است که شکم مادررا پاره کرده طفل را از مرگ نجات بدہند وقتی که امام طحاوی این درس را خواند از جای خود برخاست وگفت من تابع این چنین مسلک که پروا مرگ مرا ندارد چگونه باشم ۔ ودر سبب این بود که طحاوی رح در شکم مادرش بود که مادرش وفات کرد نظر به فتوی فقه حنفی بطن مادرش را پاره کرده اورا زنده خارج کردند"

بعداً امام طحاوی مطالعه وتحقیق فقه حنفی را شروع کرد حتی که دراحادیث وفقه ثانی نداشت در یک روایت دیگر این قسم آمده که محمد بن احمد شروطی از امام طحاوی پرسید که تو چرا مسلک مامای خود را ترک کرده مسلک حنفی را اختیار کردی امام طحاوی پاسخ داد بسیار وقت من می دیدم که مامایم کتب حنفی را مطالعه می کرد واز آن فائده می گرفت ۔

"حدائق الحنفیه ص۱۹۱ وعقود الجمان ص۱۶۶ "

باب ہفتم

خوان زعفران

در شش ابواب مذکور کتاب تکمیل گردیده آمادۂ چاپ بود که خوش بختانه در پنج ذالحجه ۱۴۰۷ھ از طرف مدرسہ تعطیلات ایام عیدالاضحیٰ اعلان گردید که ناگہان کتب که از مصر و عربستان سعودی خریده شده بود به کتب خانۂ دارالعلوم رسید که من جمله مناقب ابوحنیفه للموفق، مناقب ابی حنیفه لکردری اخبار ابی حنیفه واصحابه للصیمری ابوحنیفه حیاته عصره آراءه فقهه لابی زہری مصری الطبقات السنیه فی تراجم الحنفیه، عقود الجمان فی مناقب ابی حنیفة النعمان. فوائد البہیه فی تراجم الحنفیه وطرب الاماثل بتراجم الافاضل. سیر اعلام النبلاء بود، چونکه تعطیلی ہای عید ہم بود از موقع استفاده کرده بعض واقعات که در ابواب قبلی نگذشته بود جمع نموده در آخر کتاب بنام "خوان زعفران" نام نہادم

بشارت احیاء سنت در خواب

امام ابوحنیفه وقتی که به درس وتدریس مشغله گرفت به شوق وذوق تشنگان علم را سیراب می کرد در ہمین ایام خواب دید که قبر نبی صلی الله علیه وسلم را کنده حصه ہای جسد اطہر مبارکش را جمع می کند امام صاحب می فرماید وقتیکه این خواب را دیدم وار خطاء شدم در طبیعت ام اضمحلال پیدا شد درس وتدریس را ترک کرده دلگیر در خانه نشستم.

وقتیکه طلباء وعاشقان علم ازین حال من خبر شدند به احوال پرسی من می آمدند ومی گفتند کرتب ومریضی نداری مجتسند وتند درست ہستی پس چرا درس را ترک کردی امام صاحب می فرماید

از اصرار کثیر آنها صبرم نیامد بالآخره خواب خود را بیان کردم آنها مؤدبانہ گفتند قابل خفگان نیست خداوند خیر کند درین نزدیکی معبر خواب ابن سیرینؒ موجود است آن را طلب کنیم، امام صاحب خواستن او را مناسب ندانسته خودش نزد او تشریف برده خواب را بیان کرد۔ امام ابن سیرین گفت بلی معلوم میشود ومن یقین دارم که این خواب را تو دیده۔ امام صاحبؒ می فرماید من جواب دادم که بلی این خواب را من دیده ام ابن سیرین گفت ابو حنیفه اگر این واقعه درست باشد تو به خاطر احیاء سنت واقامه دین باندازه علم داده شود که به دیگر کس داده نه شده باشد وعلم تو حاوی علوم پراگنده ومنتشره میشود وکدام سنت پیامبر صلی الله علیه وسلم را که مردم ترک کرده باشد یا فراموش کرده باشد به برکت علم تو دوباره تازه می گردد امام صاحب می فرماید من این تعبیر را بشارت بخود دانستم وبرایم اطمینان وسکون حاصل گردید درس وتدریس را دوباره شروع کردم وبه علم فقه بسیار کوشش وسعی به تخریج می دادم الحمد لله امروز بسیار زاویه وگوشه علم زنده شده است اللهم اجعل عاقبة الی الخیر۔

در مناقب لوفق صـ۶۳ ومناقب کردری صـ۱۴۷ ،،

قصهٔ سه زن وعبرت امام صاحب

در باب اوّل گذشت که امام صاحب فرمود سه زن ذریعهٔ انقلاب زندگی من گردید یک زن مرا فریب داد دیگ زن مرا زاهد ساخت وزن سوم مرا فقیه گردانید در تفصیل این حکایت امام صاحب می فرماید روزی از یکوچهٔ کوفه عبور می کردم ناگهان دیدم که یک شخص با انگشت خود بطرف کدام شی اشاره میکند گمان کردم که او گنگ است وبه انگشت خود بسوی شئ افتیده اشاره می کند که بالا کنم ویعنی از زمین بلند کنم ،، من از جهت جذبهٔ همدردی انسانی نزدیک شده آن چیز را از زمین بلند کرده می خواستم که به او تسلیم نمایم زیرا که گمان بردم شاید از او باشد به غور نظر کردم که او زن است وبعد از افراشتن آن چیز بمن گفت جناب این را نزد خود محفوظ نگهدار تا که مالکش پیدا شود وبه او حواله کنی ۔ودر تفصیل زن که زاهد ساخت می فرماید ۔که من روزی از یک کوچه عبور می کردم که جماعهٔ زنها مجلس داشتند وقتیکه یکی آن مرا دید دیگران را خبر داده به آواز بلند گفت هذا ابو حنیفة الذی یصلی الفجر بوضوء العتمة ۔یعنی این است آن ابو حنیفه

که به وضو خفتن نماز فجر را می خواند به شنیدن این سخن زن اراده کردم که گفته او را راست می کنم همان بود که من به عبادت کمر بستم اکنون الحمد للہ عادتم شده است و در تفصیل آن زنیکه فقیه گردانید «یعنی ذریعه علم فقه من گردید» می فرماید. یکزن نزد من آمد درباره حیض «ماهواری» از من چیزی پرسید و آن مسئله بمن معلوم نبود بسیار شرمنده شده بعد از آن روز تصمیم تحصیل علم فقه را گرفتم که الحمد للہ امروز طبیعت ام با فقه تا جای برابر است۔

«در مناقب کردری و مناقب موفق ص۵۵ و ص۵۶»

موسیٰ بن جعفر صادق ابوحنیفه را از چهره اش شناخت

موسیٰ بن جعفر صادق دیگر امام صاحبؒ را ندیده بود وقتیکه او با امام صاحب ملاقی شد گفت جناب شما نعمان بن ثابت نیستید امام صاحب فرمود بلی وکیف عرفتنی فقال۔ قال اللہ تعالیٰ سیماھم فی وجوھھم من اثر السجود۔

یعنی تو چه قسم مرا شناختی؟ او گفت خداوند می فرماید نشانه آنها در رو هایشان است که از اثر سجده معلوم می گردد «در مناقب و موفق ص۲۳۲ و مناقب کردری ص۲۶۳»

عظمت ابوحنیفه در نظر امام جعفر صادق

از عبدالمجید بن عبدالعزیز روایت است که ما با امام جعفر صادق در مقام «حجر» نشسته بودیم که امام صاحب تشریف آورد و به ما سلام داد امام جعفر صادق جواب سلام را داده از جای خود برخاسته بغل کشی و مصافحه کرده امام صاحب را بنظر حاضرین معرفی نموده وقتیکه امام صاحب رخصت شد. یکنفر از جعفر صادق پرسید که آیا شما این شخص را می شناختید؟ امام جعفر صادق گفت من نسبت به تو دیگر بی عقل ندیدم که از من می پرسید این شخص را شناختی این امام ابوحنیفه بود که درین ملک نسبت به همه مردم فقهی است «امام جعفر پسر امام باقرؒ است که با امام ابوحنیفه تعلق کامل داشت و هر دویش هم سن هم بودند درباره او مورخین این قول امام صاحب را نقل کرده که واللہ ما رأیت افقه من جعفر ابن محمد الصادق یعنی من نسبت به جعفر صادق دیگر فقهی بزرگ ندیدم، با وصف که این هر دو هم سن بودند باز هم علماء جعفر صادق را از جمله اساتذهٔ امام صاحب شمرده اند «در ابوحنیفه از ابوزهره ص۷۰»

ملاقات امام صاحبؒ بازیدبن علیؓ، امام باقر، امام جعفر صادق وعبداللہ بن حسن

دائرۂ تحصیل امام صاحب محدود نبود بلکہ او از ائمہ شیعہ "در آنانکہ شیعہ امامان خودمی دانند ودر حقیقت آنہا نہ شیعہ استند ونہ امامان شیعہ" کسب فیض کردہ است واز آنہا ہم درس گرفتہ خود را مستفید ساختہ وبا آنہا مذاکرہ کردہ حتی در میانہ سالی با آنہا نصرت واعانت کردہ ودر امتحانات گوناگون خود را واقع کردہ است حتی کہ محبت اہل وبیت، زہد وتقویٰ، حق وصداقت باعث خاتمۂ حیات امام صاحب گردید امام صاحب بازید بن علیؓ، محمد باقر وابومحمد عبداللہ بن حسن ملاقات کردہ از آنہا درس فقہ ہم گرفتہ است زیراکہ آن ہا ستون علم فقہ بودند در الروض النضیر میآید کہ امام صاحب می فرماید من زید بن علی وخاندان او را دیدہ بودم در آنزمان نسبت بہ او دیگر فقیہی وعالم حاضر جواب وفصیح وبلیغ ندیدہ بودم امام صاحب بازید بن علیؓ بسیار صحبت نکردہ ولی باز ہم از او استفادہ کردہ است ہکذا امام صاحب در وقت با امام باقر بن زین العابدین ملاقات کردہ بود کہ توصیف فقاہت ورائ امام صاحب در ہر جا تبصرہ می گردید، امام باقر از امام صاحب بسیار سخن ہای مخالف شنیدہ بود وقتیکہ این واقعہ در مدینہ طیبہ رخ داد یا ہمدیگر ملاقات کردند بہ امام صاحب گفت تو دین بابای من واحادیث او را بہ قیاس تبدیل کردہ؟ امام صاحب فرمود معاذاللہ این چہ قسم میشود امام باقر گفت پس چرا در ہر جا علیہ تو شور وغوغا برپاست؟ امام صاحب درین وقت تفصیلاً با امام باقر صحبت کردہ او را از حقیقت قیاس آگاہ کرد کہ تفصیل ملاقات شان در باب پنجم گذشت وقتیکہ امام باقر (رح) سخنان قناعت بخش امام صاحب را شنید از جای خود برخاستہ با امام صاحب مصافحہ کردہ جبہہ (پیشانی) امام صاحب را بوسیدہ او را تکریم داد، امام جعفر صادق ہم از استاذۂ امام صاحب شمردہ شدہ است وہم چنین امام صاحب شاگردی عبداللہ بن حسنؓ را بگردن گرفتہ زانوی ادب پیش شان بپایان کردہ است آنکہ ثقہ (قابل اعتماد) محدث وصدوق وراست گفتار بود. "در ابوحنیفہ از ابوزہرہ ص‌۲۵"

حقیقت فقه جعفریہ بر زعم باطل شیعہ ہا زید بن علی رض امام محمد باقر رح و امام جعفر صادق ائمہ شیعہ اند در حالیکہ این ہا در حقیقت نہ شیعہ بودند و نہ امام ہای اصل تشیع اند، بہ امامت امام باقر صاحب دو گروہ مشہور اہل تشیع۔

۱۔ اثنا عشریہ و ۲۔ گروہ اسماعیلہ متفق اند لیکن از اصل تعلیمات آن ائمہ و ہدایات ایشان و خدمات علمی ایشان در فقہ جعفریہ نشان اش دیدہ نمی شود در حقیقت اصل فقہ جعفریہ آنست کہ امروز در تمام جہان بنام فقہ حنفی مشہور است و مقبول و منظور و قابل عمل و رائج ہم است۔

امام ابوحنیفہ امانت دار علم و معارف حضرت عمر رض و حضرت علی رض و دیگر اصحاب کرام رضی اللہ عنہم

قابل شک نیست کہ سرچشمۂ فقہ حنفی از آن ذخیرۂ است کہ بہ امام حماد از ابراہیم نخعی بہ وراثت ماندہ است باوصف کہ امام صاحب رح از حماد رح علم حاصل کردہ نیز از دیگر اساتذۂ کرام فیض یاب شدہ است کہ تفصیلش در ورق قبلی گذشت بعد از وفات حماد رح امام صاحب بر این قول اسلاف عمل کردہ درس و تدریس را ترک نکردند۔ لا یزال الرجل عالما ما دام یطلب العلم فاذا ظن انہ علم فقد جھل ۔ یعنی تا وقت کہ انسان در تلاش علم است عالم می گردد ۔ وقتیکہ خود را عالم تصور کرد جاہل شد، امام صاحب در تمام عمرش ۵۵ حج کردہ است درین دوران از عطاء بن رباح تا وقتیکہ در مکہ بود علم حاصل کردہ است ۔ در سفرہائے پیاپی امام صاحب دو فائدہ بود۔

۱۔ ذخیرۂ فقہ و احادیث و فتوی۔

۲۔ از طرف دیگر بہ اداء حج تقوی و ورع و ترقی روحانی و باطنی میآمد این جا امام صاحب از عطاء بن رباح و از عبداللہ بن عباس رض و از عبداللہ بن عمر رض و از مولی ابن عمر رض علم نافع فاروق رض را نیز حاصل کردہ است و فضل علم حضرت عمر رض و حضرت عبداللہ بن عباس رض را از درسگاہ ہای کوفہ بدست آوردہ است و افکار علمی حضرت عمر رض و ابن عباس رض را از تابعین ... [illegible]

آنہا فیض یاب شدہ بود بدست آورد "ابوحنیفہ از ابوزہرہ ص۶۷ وص۶۸"۔

امام اعظم ابوحنیفہ و علم قراءت

امام صاحب طوریکہ در علم فقہ فضل وتفوق وتقدم وسبقت وشرف وبرتری داشت درفن قراءت هم کتب ابوحنیفہ بہ طرز وطریقہ او پیدا میشود کہ در ہر دور علماء وفقہاء وقاری ہا از آن استفادہ کامل کردہ اند درین سلسلہ تفصیلاً در بعض واقعات مہم ومناقب وحکم ترجیحات قراءت امام صاحب کتاب ہا نوشتہ شدہ است بلکہ موفق وکردری دربارۂ قراءت امام صاحب ابواب مستقل قایم کردہ اند "مناقب ابوحنیفہ للموفق ص۳۲۷" ودرین بارہ قراءت نقل شدہ از صحابہ رض را افضل حکم کردہ وبہ آن امثال هم دادہ است ودراین بارہ شاگردان خاص اش صاحبین یعنی امام ابی یوسف وامام محمد رح است امّا بعض اشخاص کہ از نفس خود احادیث جور کردہ بہ امام صاحب نسبت دادہ اند صاحبان علم آن را اعتبار ندادہ است[۱] اولین کسانی کہ دربارۂ قراءت امام صاحب کتاب نوشتہ ابوالقاسم زمخشری وابوالقاسم یوسف بن علی بن جبارہ است درین بارہ کتاب مشہور "الکامل" است خصائل محمودہ وعلم بی پایان امام صاحب را ہرکس مدح می کرد اما کردری وموفق بہ اشعار عربی چنین تعریف کردہ است۔

لابی حنیفہ ذی الفخار قراءۃ — مشہورۃ منخولۃ غراء
عرضت علی القراء فی ایامہ — فتعجب من حسنہا القراء
للہ در ابی حنیفہ انہ — خضعت لہ القراء والفقہاء
خلف الصحابۃ کلہم فی علمہم — فتضاءلت لجلالہ العلماء
سلطان من فی الارض من فقہائہا — وہم اذا افتوا لہ اصداء
ان المیاہ کثیرۃ لکنہ — فضل المیاہ جمیعہا صداء[۱]

دہ خصائل ابوحنیفہ رح

عمران الموصلی روایت می کند کہ بہ ابوحنیفہ خداوند دہ خصلت دادہ بود کہ اگر از آنجملہ یک خصلت هم در کسی موجود باشد سیادت

---

[۱] ذیل الجواہر المضیئہ جلد ۲ ص۴۷۷، موفق ص۳۲۷ وکردری ص۲۱۲ ج۲

وقیادت قوم وریاست قبیلهٔ خودرا کرده میتواند وآن ده خصلت این است۔

الورع والصدق والسخاء والفقه ومداراة الناس والمروة الصادقه والاقبال علے ما ینفع وطول الصمت والاصابة بالقول ومعونة اللهفان عدواً کان اوولیاً۔

یعنی۔ پرہیزگاری، صداقت، سخاوت، مہارت فقہی با عامهٔ مردم نرمی محبت با خلوص کامل ہمدردی سرعت وسبقت درخیر رساندن خاموشی طویل "یعنی از فضول گپی اجتناب" درگفتگو راستی و معاونت مظلوم برابر است که دشمن باشد یا دوست۔

مصروفیات ابوحنیفہؒ

ازامام زفرؒ روایت است که من بیش از بیست سال درمجالس ومحافل امام ابوحنیفه شرکت کردم امامن نسبت به ابوحنیفه دیگر خیرخواه وشفیق وغم خوار ندیدم امام ابوحنیفهؒ زندگی خود را درراه خدا درکار خیر وقف کرده بود روزانه اکثر اوقات درتدریس واشاعت علم مصروف بود وجواب مسائل رامیداد درواقعات مختلف وحادثات گوناگون مردم راسرپرستی وراهنمائی می کرد بعد از اختتام مجلس عیادت مریضان و ہمدردی فقیران وملاقات دوستان ودرجنازه هاشریک شدن وحال پرسی دوستان وفقراء معمول امام صاحب بود حتی که بهمین حال شب می شد خودرا آمادهٔ عبادت کرده تمام شب را درنوافل ریاضت ومناجات وتلاوت قرآن می گذراند این تقسیم اوقات امام صاحب بود حتی که جهان فانی را ترک گفته به دار باقی رحلت کرد۔ "مناقب موفق ص۱۸۶"

ابوحنیفہؒ درتمام عمر کسی را به بدے یاد نکرد

بکیر بن معروف می فرماید که من بخدمت امام ابوحنیفه حاضر شده گفتم جناب من بر مثل شما دیگر کس ندیدم چراکه درپیش روی هرکسی که اسم ترا یاد کردم او بالای تو اعتراض کرده و بد گفته اما وقتیکه نام هر کسی را که درنزد شما یاد کردم دوست بوده یا دشمن آنرا توصیف کردهٔ وقتیکه امام صاحب این را شنید گفت ما کان احداً بسیئة قط یعنی تا امروز من به بد گفتن کسی بدل نگرفتم برابر است که دوست باشد یا دشمن "یعنی کسی را بد نگفتم وبه کسی تنقید و اعتراض وغیبت وبدگوی نکرده ام" عبدالله بن مبارک می فرماید من هیچ بندهٔ را ندیدم که این

قدر پرہیزگار و متقی و محافظ زبان خود باشد طوریکه ابوحنیفه بود۔ ابن مبارک می فرماید یک قصاب رادیدم که امام صاحب را دشنام می داد لیکن امام صاحب در پاسخ بجز از دعاء خیرخواهی دیگر چیز نمی گفت در مناقب موفق ص۲۶۱۔

مکالمه کنیز و نضر بن محمد درباره ریاضت امام صاحب

از نضر بن محمدؒ روایت است که می فرماید

من از خانه به ارادهٔ حج برآمدم همراهم یک کنیز هم داشتم وقتیکه در کوفه رسیدم به ملاقات امام صاحب مشرف شدم وقتیکه مرا دید بسیار خیر مقدم کرده خیلی خوشحال شد۔ بعد از چند روز من به حج روان شدم و کنیز را در جای امام صاحب ماندم که تا آمدن من خدمت شما را بکند وقتیکه از سفر حج بازگشتم باز بکوفه رفتم و با امام صاحب دیدن کردم امّا ارادهٔ ایستادن زیاد را نداشتم و تصمیم نداشتم که امام صاحب را تکلیف بدهم بنا عٔ به دیگر جا در کناسه" رفتن عزم داشتم امام صاحب را گفتم به خادم تان امر کنید که کنیز مرا در کناسه در خانه فلانی برساند امام صاحب گفت این جا جاے خودت است کدام تکلیف نیست۔

لاکن نضر قبول نکرد و امام صاحب آن کنیز را به کناسه فرستاد وقتی که کنیز به نضر رسید در گفتگوی بین خودشان کنیز از نضر پرسید آیا تو از جمله شاگردان امام صاحب نیستی ؛ نضر گفت بلی من از شاگردان امام صاحب هستم کنیز گفت تو چه قسم شاگرد هستی که افعال و کردار تو مثل افعال امام صاحب نیست بلکه از زمین تا آسمان فرق دارد نضر گفت به علم و تقوی امام صاحب که رسیده میتواند؟ کنیز گفت نه نه من دربارهٔ مهارت علمی نمی گویم بلکه من زندگی عادی و عادت او را میگویم بتو خوب معلوم است که تو ۴ ماه در مسافری بودی و در همین چهار ماه که من در خانهٔ آنها بودم جای تعجب اینجاست که درین مدت مذکور نه به امام صاحب نان علیحده پخته می شد ونه جای استراحت خاصی داشت وقتی که شب میشد امام صاحب بدرگاه خدا ایستاده مصروف بندگی و عبادت بود به نماز و تلاوت و دعا تا سحر قایم بود گویا که یک چوب را ایستاد کرده باشی درجای امام صاحب به من انتظام نان جدا بود امّا به امام صاحب کسی آرد را هم بخاطر نان صفائی کرد دیعنی به امام صاحب کدام دیگ دکاسه جدا نبود۔"

گویند وقت که نظر ستمبای کنیز خود را شنید حیران شده خوشحالی اش به غم مبدل گردید وطوری در فکر و غم فرو رفت که از اعمال خود پشیمان شده در حالت بی خودی شب را در یک گوشه خانه گذراند و کنیز در جای دیگری شب را سپری کرد» مناقب موفق ص ۲۲۲ ،،

احتیاط ابوحنیفه در بحث ومناظره

در ایام که امام صاحب مصروف اشاعت علم فقه بود که بسا اوقات مناظره با خوارج وشیعه با پیش می شد بنا بر اصول عقائد شاگردان واحباء خود را از مناظره کردن منع می ساخت حتی که یک مرتبه پسر خود حماد رح را در حال مناظره دید او را منع کرد که دوباره این کار را نکنی حماد فرمود . رأیناک تناظر فیه وتنهانا عنه . یعنی ما می بینیم که تو خودت مناظره میکنی وما را منع یسازی . امام صاحب جواب داد که من مناظره میکنم لاکن بسیار احتیاط می کنم و در حین مقابله کوشش می کنم که جانب مقابل حصر شود وشما که مناظره می کنید به خاطر که جانب مقابل خطا شود بغرض دو کسی که آرمان دارد که جانب مقابل خطا شود گویا که کافر شدن او را آرمان کند . وکسی که طمع کافر شدن دیگر را کند وبه آن خوشحال شود قبل از کافر شدن دیگر خودش به درجه کفر می رسد «ابوحنیفه از ابو زهره مصری ص ۷۲ ،،

عقیدۀ راسخ ویقین محکم امام ابوحنیفه رح

شفیق بن ابراهیم بلخی میفرماید من یکمرتبه در مسجد همراه امام صاحب در مجلس نشسته بودم ومسجد از تلامیذ واحباء امام صاحب مملو بود که یک مار از بالا در پیش روی امام صاحب افتید مردم هر طرف گریختت که مار است منهم از جمله کسانی بودم که جا تبدیل کرده بودم لاکن این سخن بر امام صاحب کدام اثر نکرد وما تحرک ابوحنیفه فی مجلسه ولا تغیر لونه فوقعت الحیة فی حجره فنفضها ومازال عن مجلسه فعرفت انه صاحب یقین - یعنی نه امام صاحب از جای خود بی جا شد ونه در رنگش تغیر آمد درحالیکه مار در دامن او افتیده بود وآن را دور انداخته در جای خود مطمین نشسته بود وقت که من این حال را دیدم گفتم که واقعاً امام ابوحنیفه رح مالک یقین کامل است .

امام مالکؒ و احترام ابوحنیفہؒ اسماعیل بن فدیک میفرماید کہ من امام مالک را دیدم کہ دست امام ابوحنیفہؒ را گرفتہ در حین رفتار گفتگو می کردند حتی کہ بہ مسجد رسیدند دیدم کہ امام مالک احترام امام ابوحنیفہ را کردہ اورا مقدم کرد و خودش از عقب او رفت در حین دخول در مسجد شنیدم کہ امام صاحب این دعا را می خواند۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ ھذا موضع الامان فآمنی من عذابک و نجنی من النار۔ یعنی بنام خدای کہ بی اندازہ مہربان و نہایت بارحم است این مسجد جای امن است الٰہی مرا از عذابت در امان، دار و از آتش دوزخ محفوظ دار [1]

امام شافعی بہ توسل ابوحنیفہ برکت حاصل کرد دربارۂ قبر امام صاحب مورخین می نویسند و خطیب بغدادی ہم نوشتہ است و موفق ہم ہمین روایت را نقل کردہ است کہ راوی علی بن میمون است و علی بن میمون از جملۂ شاگردان خاص امام شافعیؒ بحساب می آید می گوید کہ من بہ گوش ہای خود شنیدم کہ امام شافعی می گفت انی لا تبرک بابی حنیفہ واجیئ الی قبرہ فی کل یوم یعنی زائراً فاذا عرضت لی حاجۃ صلیت رکعتین وجئت الی قبرہ وسالت اللہ تعالی الحاجۃ عندہ۔

یعنی من بہ وسیلہ ابوحنیفہ برکت حاصل می کنم و کدام حاجت پیش شود دو رکعت نماز خواندہ در پہلوی قبر او از خدا خواہم پورہ گردد۔ "تاریخ بغداد و موفق ص ۱۲۳" ۔

مولائی ابوحنیفہؒ قاضی ترمذ (قاضی عبدالعزیز) روایت می کند کہ یکروز امام صاحب فرمود روزی نزدی من یک شخص آمدہ گفت خواہرم وفات کردہ و حاملہ

---

[1] مناقب موفق ص۱۰۱ بیاد داشتہ باشید کہ امام صاحب پانزدہ سال از امام مالک کلان بود ابوحنیفہ در ۸۰ھ پیدا شدہ است و امام مالک در ۹۵ھ تولد شدہ و ابوحنیفہ در ۱۵۰ھ وفات کردہ و امام مالک در ۱۷۹ھ وفات کردہ است امام ابوحنیفہؒ تابعی است و امام مالک تابعی نیست۔

داراست اکنون در شکم او طفل دست و پا می زند من گفتم اذهب وشق بطنها واخرج الولد یعنی زود برو شکم اورا پاره کرده طفل را از شکم او خارج کن ۔ آن شخص رفت همان قسم کرد بعد از هفت سال همان نفر آمد که همراهش یک کودک هفت ساله بود گفت آیا تو این طفل را میشناسی گفتم نه آن شخص گفت این همان طفل است که در شکم مادر بود تو فتوای خارج کردن اش را داده بودی من به قول تو عمل کرده شکم مادر را پاره کرده طفل را از مرگ نجات دادم واین طفل از شما ممنون است یعنی تو بالای این طفل احسان سند بستی بنا بر ما هم نام این را مولای ابوحنیفہ "یعنی غلام ابوحنیفہ" نام نهاده ایم ۔ مناقب موفق بعد ازین حکایت در آخر گفته هذا مولاک وقد سمیته نجا ۔ یعنی این کودک غلام تو هست و نام اورا نجا مانده ایم ۔ "مناقب ابی حنیفہ لکردری ص ۱۹۶ ومناقب موفق ص ۱۲۱"

شرافت نسبی وکمالات فقهی

واقعات نویس ها درباره نسب امام صاحب اقوال مختلف را نوشته اند بعض ها گفته اند که از کابل بود بعضی ها گفته که از بابل بود بعض مؤرخین گفته که عربی النسل بود لاکن قول راجح این است که امام صاحب از نسل فارس بود و این بحث درباره شان ومرتبه امام صاحب هیچ فرق نمی آید ونه خدمت دین به عقب می افتد وحقیقت این است که امام صاحب و والدش آزاد بودند وغلامی نکرده اند وغلام نبودند ودرباره بابای او که آزاد بود یا غلام بحث کردن بی جا ست ۔

بر این خاطر در شان ومرتبه او هیچ کمی وبیشی نمی آید اگر فرض کنیم که امام صاحب غلامی هم کرده باشند در شان وشوکت او هیچ کمی نمی آید واز لحاظ اخلاق اسلامی در صفات او وخوبی او هیچ فرق نمی آید امامت امام صاحب وعلمیت وقابلیت وهوشیاری وتقوی واخلاص اش اورا از مال وزر وحسب ونسب بی نیاز گردانیده است واین رحم وفضل خداست که به بعضی ها میدهد علامه برکلی می فرماید که تقوی نسب است از همه بالا و ذریعه است برای کسب ثواب ۔ ان اکرمکم عند الله اتقاکم نبی صلی الله علیه وسلم می فرماید الی کل بر وتقی ۔ یعنی هر نیک ومتقی در آل من است نبی صلی الله علیه وسلم سلمان فارسی رضی الله عنه را در آل خود حساب کرده است ۔ سلمان منا اهل البیت یعنی سلمان از اهل وبیت ما ست ۔

خداوند اولاد نوح علیہ السلام را از زادهٔ او حساب نکرد انه لیس من اهلک انه عمل غیر صالح (ہود) نبی بلال رض که غلام بود بخود قریب کرد و کاکای خود که ابو لہب بود دور کرد. "در مناقب ابی حنیفہ للمکی ص۔۔" درکدام زمان که مردم حسب و نسب را اعتبار می دادند بر ابو حنیفہ ذرهٔ حقارت عارض نگردیده بود روزی یکنفر از قبیلہ بنی تمیم "نام کدام قبیله که نسبت غلامی امام صاحب به آن قبیله می گردد" به امام صاحب گفت انت مولای ۔تو مولای من هستی (یعنی آزاد کردهٔ منی " امام صاحب جواب داد انا والله اشرف لک منک لی یعنی به سبب من بتو عزت داده شده است، لیکن به سبب تو در عزت من افزونی نیامده است "در الانتقاء لابن عبدالبر" درزبان مؤرخین عرب موالی عجم را گویند و فارسی النسب بودن در عظمت و شان امام صاحب ذرهٔ نقصان وارد نمی کند همین موالی (غیر عرب) بودند که در زمان تابعین حامل علم و فقه بودند امام صاحب نزد آنها زانوی ادب را پایان کرده از علم و فقه آنها کمال و فیض حاصل کرده است و حقیقت هم همین است که در زمان تابعین و تبع تابعین در بلاد و امصار اکثراً فقهاء و موالی عجمی بودند "در ابو حنیفہ حیاته، وعصره، آراءه، وفقهه ص۱۳"

وانعکاس این حقیقت از مکالمه عبدالملک مروانی و زهری و یا از گفتگو هشام و عطاء بن رباح خوبتر واضح می گردد۔ ابن عبدربه به نقل قول از عیسیٰ بن موسیٰ و قاضی ابن لیلیٰ می فرماید" در کتاب العقد الفرید" که این نقل را هم امام مکی در مناقب ابی حنیفہ و حاکم در معرفت علوم الحدیث ص۱۹۰ ذکر کرده است ۔گویند که یک مرتبه ابن شهاب زهری به دربار خلیفہ عبدالملک تشریف برد در حین صحبت خلیفہ از ابن شهاب زهری پرسید آیا بتو معلوم است که امروز در بلاد و امصار مسلمین علماء بزرگ که مرجع انام باشند کدام ها اند؟

زهری: گفت بلی صاحب بمن معلوم اند بگو که علماء کدام شهر را برایت نام ببرم۔

عبدالملک: حسب ذیل از زهری پرسیدن را شروع کرد۔

عبدالملک: تو اکنون از کجا آمدی؟

زهری: از مکه شریف۔

عبدالملک: تو که از مکه آمدی امروز در مکه رهنما و پیشوای روحانی مردم و عالم بزرگ

ومرجع مردم که مردم به او عقیدت مند باشد کیست ؟

زهری: عطاء بن رباح در مجاهد و سعید بن جبیر و سلمان بن یسار ۱۰ اسماء که در توسس بنداست ماخوذ از دیگر روایت است چونکه واقعه یکی است بنا ئیک جا ذکر کردیم۔

عبدالملک : عطاء بن رباح عرب است یا از موال ؟

زهری : از موالی۔

عبدالملک : چه چیز عطاء و همراهانش را به این مقام رسانده ؟

زهری : علم دین و روایت حدیث۔

عبدالملک : راست گفتی همین دو چیز طوری است که به انسان سرداری و پیشوای و زعامت میدهد۔

عبدالملک : در یمن امروز پیشوای مسلین کیست ؟

زهری : طاوس بن کیسان و پسرش و ابن امیه

عبدالملک : آنها عربی النسل اند یا از موالی اند؟

زهری : از موالی اند۔

عبدالملک : چه چیز به آنها این بزرگی را عطا کرده است۔

زهری : چیزیکه عطاء بن رباح و رفقا و او را عزت داده بود۔

عبدالملک : امام و پیشوای مصر که است ؟

زهری : یزید بن حبیب۔

عبدالملک : یزید عرب است یا موال ؟

زهری : از جمله موالی اند۔

عبدالملک : پیشوای شام که است ؟

زهری : مکحول۔

عبدالملک : از عرب است یا موالی ؟

زهری : این هم موالی است۔ یکزن قبیله هذیل آزاد کرده بود۔ وقتیکه

عبدالملک این جواب بار اشنید در چهره اش تغیر آمد رنگ اش سرخ گشته غضبناک شده از جای خود ایستاده پرسید در جزیره یعنی درمیان دجله دفرات پیشوا کیست؟

زهری: میمون بن مهران۔

عبدالملک: عربی است یا موالی؟

زهری: موالی۔

عبدالملک: فقیهی وامام عراق کیست؟

زهری: حسن بن ابی الحسن ومحمد بن سرین۔

عبدالملک: عربی اند یا موالی؟

زهری: موالی اند یعنی عجمی اند۔

عبدالملک: در مدینه فقیهی وعالم وسردار پیشوا وامام کیست؟

زهری: زید بن اسلم ومحمد بن المنکدر ونافع بن ابی نجیح۔

عبدالملک: عربی النسل اند یا موالی؟

زهری: موالی اند بمجرد شنیدن این جوابات غضب عبدالملک افزون گردیده گفت فقیهی ورہنمائی خراسان کیست؟

زهری: ضحاک بن مزاحم وعطاء بن عبداللہ خراسانی۔

عبدالملک: این ها عرب اند یا عجم؟

زهری: موالی "یعنی عجم" اند۔

عبدالملک: آه سرد کشیده گفت ویلک افسوس باد بتو، در رنگش تغیری زیادی آمده گفت در کوفه فقیهی وپیشوای مردم کیست؟

زهری: ابراهیم النخعی وشعبی۔

زهری می گوید از ترس نام حکم بن عتیبه وحماد بن ابی سلمان را نگرفتم زیراکه این ها هم موالی بودند از جهت برپاشدن شروفتنه بای آنهارا یاد نکردم، وقتیکه من نام ابراهیم النخعی را گرفتم عبدالملک بلا اختیار اللہ اکبر گفته طرف من گفت بعد از ین قدر وقت الان یک سخن گفتی که کمتر برایم اطمنان د

مژده داد» العقد الفرید جلد ۲ ص۲۶۲ »

در بعض روایات می آید که عبدالملک گفت اگر همین جواب آخری را همین قسم ارائه نمی کردی قریب بود که دلم بترقد و در کدام روایت که این واقعه بسوی هشام منسوب است در آن روایت الفاظ عبدالملک را این چنین نقل کرده است که من گمان داشتم روح من برآید لیکن در زبان تو نام عربی نیاید۔ « ابو حنیفه از ابو زهره ص۱۵ »

بهرحال در زمانه که امام اعظم ابو حنیفه رحمة الله علیه مصروف تحصیل علم بود علماء اکثراً موالی وا عاجم بودند و به ذریعهٔ آنها دین نشر و اشاعت می گردید غرض من از نقل این واقعهٔ مفصل این است که استاتذهٔ امام ابو حنیفه موالی بود یا اعاجم در فخر و نسب و عزت و شرف او ذرهٔ رخنه وارد نمی شود «چراغ راکه ایزد برفروزد، هر آنکس پف کند ریشش بسوزد» اما خداوند به آنها علم، و فهم و فقه و کمالات و مراتب روحانی و صلاحیت های وهبی را داده بود که نسبت بر نسب زیاده مقدس تر بوده بلکه تا قیام قیامت نام ایشان زنده میباشد۔

ملاقات ابوحنیفه با ابراهیم بن ادهم رح

شفیق بن ابراهیم میفرماید که یک مرتبه ملاقات امام صاحب با ابراهیم بن ادهم شده با هم صحبت کردند امام صاحب گفت ای ابراهیم خداوند بتو در عبادت ریاضت و مجاهدت حصهٔ وافری بخشیده مگر آرام نه نشین به علم توجه کن زیرا که علم رأس العبادات است و دارومدار کارهای دنیا و آخرت به علم است «مناقب ابوحنیفه رح الموفق ص۲۵ »

مثال نادر دیانت داری و عدل و انصاف امام صاحب

از سفیان بن زیاد بغدادی روایت است که امام صاحب در ریاضت تقوی و ورع و نیکوکاری بسیار پیش بود و از لحاظ کاروبار بزاز بود «دکان کالافروشی داشت»

تجار کالای خز بود بنا بر خزاز هم گویند در خرید و فروش و تجارت هم از تقوی و پرهیزگاری کار گرفته در ذره ذره سودا احتیاط می کرد یک مرتبه یک شخص از مدینه بکوفه آمده عزم کرد که بخانه اش چیزی مال و سودا و کالا بخرد بعد از اینکه دوستان خود را دید ذکر خریدن سودا و کالا را هم کرد۔

احیاء او گفت کدام کالای که تو تصمیم خریدن داری بجز در دکان ابوحنیفہ رح دیگر جا پیدا نمی شود لاکن وقتیکہ به دکان او رفتی به هر قیمتی که می گوید بگیر چراکه او یک گپ دارد آن نفر پرسان کرده دکان امام صاحب را پیدا کرده در دکان یک شاگرد امام صاحب نشسته بود او گمان کرد که ابوحنیفہ همین است وکالای را که ضرورت داشت یک هزار درهم قیمت داشت پول را داده کالا را گرفته باقی سوداد خود را خریده به مدینه بازگشت چند وقت بعد آن کالا ضرورت شد امام صاحب پرسید شاگردش گفت آن کالا را فروختم امام صاحب پرسید بچند فروختی ؟ شاگرد گفت به یک هزار درهم وقتیکہ امام صاحب این را شنید به او غضب شده گفت تغر الناس وانت معی فی دکانی یعنی تو همراه من در دکان هستی و مردم را فریب میدهی ، امام صاحب آن شاگرد را از دکان خارج کرده یک هزار درهم را گرفته به تلاش خریدار کالا مدینه رفت وقتی که در مسجد داخل شد دید که از همان کالا در تن یکنفر است و آن نفر نماز می خواند امام صاحب هم به نماز نیت کرد وقتیکہ آن نفر نماز را اداء کرد امام صاحب قریب شده گفت برادرم این کالا را از کجا خریدی آن نفر گفت من این کالا را از ابوحنیفہ فقیهی از کوفه به قیمت یک هزار درهم خریدم امام صاحب گفت .

تو اگر ابوحنیفہ را ببینی میشناسی ؟ آن شخص گفت بلی امام صاحب گفت من ابوحنیفہ هستم آیا تو این کالا را از من خریدهٔ آن شخص گفت نه . امام صاحب گفت این یک هزار درهم خود را بگیر این کالای کهنه را پس بمن بده وامام صاحب تمام حالات و واقعه را به آن شخص قصه کرد . آن شخص گفت جناب من کالا را چند مرتبه پوشیدم و کهنه هم شده نامناسب است که اکنون برای تو بدهم اگر می خواهی دیگر پول هم میدهم امام صاحب گفت من برای پول گرفتن نیامدم اصلاً قیمت این کالا چهار صد درهم است و رفیق من بتو قیمت سودا کرده است من می خواهم که شش صد دیگر بتو بدهم اگر این قسم خوش نداری یک هزار درهم را بگیر کالای مرا برایم بده وچه اندازه که تو این کالا را استعمال کردهٔ از طرف من بخشش است خواهش مندم که ازین دو راه یکی را اختیار کنی آن نفر قبول نکرد و گفت به همین قیمت که خریدم صحیح است لاکن امام صاحب او را مجبور کرد بالآخره او گرفتن شش صد را قبول کرد امام صاحب شش صد درهم او را داده دوباره به خوشحالی کامل بکوفه بازگشت « مناقب موفق ص ۱۷۱ » .

خدا جنت را بتو واجب بگرداند اگرچہ من خوش ندارم

اسد بن عمرو می فرماید کہ یک مرتبہ

عمر بن ذر نزد امام صاحب آمدہ گفت جناب من یک ہمسایہ شیعہ دارم کدام مسئلہ برایش عارض شدہ است امام صاحب گفت اورا نزد من روان کن طبق شریعت فیصلہ کنم وجواب بدہم عمر بن ذر ہمسایۂ خود را خبر دادہ ہر دو نزد امام صاحب آمدند شیعہ گفت من بہ خانم خود گفتم انتِ علی حرام تو بر من حرام باشی آیا بہ این لفظا زن طلاق شد؟ و بر انسان حرام میشود یا نہ؟

امام صاحب گفت۔ درین مسئلہ رای علی رضی سہ طلاقہ بودہ زن مغلظ می گردد۔ شیعہ گفت قول علی رض بمن بکار نیست فتوی تو منظور است امام صاحب گفت وقتیکہ انت علی حرام گفتی چہ مقصد داشتی۔ شیعہ (رافضی) گفت ہیچ چیز نیت نکردہ بودم۔ امام صاحب گفت نیت طلاق را ہم نکردہ بودی؟ شیعہ گفت نہ۔ امام صاحب گفت ہیچ گپ نیست زن در نکاح تو ہست، وقتیکہ آن رافضی (شیعہ) این جواب را شنید گفت جزاک اللہ خیر ؟ واجب۔ لک الجنتہ وان کرھت انا یعنی خداوند تر جزاء خیر بدھد و واجب بگرداند بتو جنت را اگرچہ من خوش ندارم « ابو حنیفہ لکردری ص۱۸۱ »

حرکت حیا سوز رافضی (شیعہ) وغیرت دینی وحیا داری ابوحنیفہ رح

شیطان طاق کہ رہبر مشہور

شیعہ ہا بود و شیعہ ہا اورا مومن طاق می گفتند۔ این خبیث از نام ابو حنیفہ بسیار بدی برد و یکی از جملہ حاسدین و کینہ ور و بغض کنندہ ہای امام صاحب بود، واز موقع استفادہ کردہ می خواست کہ امام صاحب شرمندہ شود واعتراضات وتنقیدات ہم می کرد یک مرتبہ بہ حمام رفت دید کہ امام صاحب ہم آن جا موجود است۔ وقتیکہ امام صاحب را دید گفت اے نعمان شکر خدا است کہ استاد تو « حماد بن ابی سلیمان فوت کرد » امام صاحب گفت اگر استاد ان من می مرند طبق فطرت بشری وتقاضای قانون خداوندی است واما استاذک من المنظرین الی یوم الوقت المعلوم یعنی استادان تو زود نمی مرد زیرا کہ خداوند تا مدت خاصی مہلت دادہ است واشارہ امام صاحب بطرف شیطان بود زیرا کہ قرآن می فرماید الی یوم وقت معلوم۔ وقتیکہ این جواب

امام صاحب را شنید لاجواب شده خاموش ماند وقتیکه از دستش دیگر چیز نیامد از بی حیای کار گرفته ازار خود را کشیده شرمگاه خود را بطرف امام صاحب کرد چونکه امام صاحب نمونه دیار چه حیا بود روی خود را دیگر طرف گردانید شیعه گفت چشم تو چه وقت کور و نظرت ختم شده بود؟ امام صاحب گفت وقت که خداوند پردهٔ تورا درانید چونکه امام صاحب حیاناک بود این فعل خبیث را برداشت کرده نتوانست زود از حمام برآمد واین

اشعار رامی خواند۔

اقول وفی تولی بلاغ وحکمة	وما قلت قولاً جئت فیه بمنکر
اویا عباد الله خافوا الهکم	فلا تدخلوا الحمام الا بمیزر
ترجمه: هر کلام من مملو از حکمت وبلاغت ست	هر قول تو منفور وضلالت است
یا عباد الله بترسید از معبود برحق	نبد ستری وبی حیای سر ملایک رانفرت است

درمناقب موفق ص۲۴۱ ومناقب ابی حنیفه لکردری ص۹۰

از کنارهٔ دوزخ به برکت ابوحنیفه قدریه محفوظ ماند

ابو براهیم الحنظلی قاضی سمرقندی است که همراه ما یک گروه از سمرقند روان شد یک نفر ما عقیدهٔ گروه قدریه را داشت در راه ما همراه او بحث ومباحثه کردیم وقت که بکوفه نزدیک شدیم گفتیم اکنون این جا جای فیصله کردن است لاکن تو بگو که نزد کی فیصله کنیم؟ او گفت نزد ابوحنیفه بالآخر نزد امام صاحب رفتیم که مصروفیات ومکتوبات زیاد داشت ما هم در صف مراجعین ایستاد شدیم وگفتیم: جناب، این کاروان ما از سمرقند آمده از بخت بد ما یک همراه ما عقیدهٔ قدریه را دارد ما بسیار مباحثه کردیم لاکن حل مسئله وفیصله را بشما محول کردند، مهربانی کنید اورا طلب کنید اگر خداوند به برکت شما هدایت کند به راه نیک بیاید چه کاری خوبی خواهد شد ما بدل خود می گفتیم امام صاحب مصروف است کار زیاد دارد شاید گپ مارا گوش نکند ویا خود را به بی خبری بانداز د لیکن فوراً امام صاحب قلم وکاغذ را بجای خود گذاشت با قدریه در تماس شده بانرمی با او صحبت کرد وقتیکه امام صاحب با او گپ را شروع کرد او سست شد وقتی که دوم بار با او کلام کرد در فکر فرو رفت وقتیکه مرتبهٔ سوم

با او کلام کرد سر خود را بزمین انداخته لاجواب شد حتی که خداوند آن را به برکت ابو حنیفہؒ براہ آورد از گمراہی به راہ آمدہ توبه کردہ گفت استغفر الله واتوب الیه ۔ جزاک الله یا ابو حنیفه عنی خیراً و من جمیع المسلمین کنت علی شفیر النار فانقذنی الله علی یدک " یعنی ۔ پناہ می خواہم از خدا و توبه میکنم به اولی ابو حنیفه خدا ترا از طرف من و ہمه مسلمین جزاء خیر نصیب گرداند۔ من به زاویهٔ دوزخ رسیدہ بودم لاکن خداوند به برکت تو باز مرا کشید و محفوظ ماند در مناقب موفق صـ۱۹۱ و مناقب کردری صـ۱۹۶ "

علم آنست که نافع باشد

از امام زفرؒ روایت است که امام صاحب فرمود کدام علم که انسان را از کارہای حرام و گناہ منع نکند این چنین عالم در خسران و تاوان است " مناقب موفق صـ۳۴۳ و صـ۲۴۴ "

علماء و فقہاء ولی اللہ اند

ابن وکیع می فرماید که امام صاحب فرمود۔ وقتیکه علماء و فقہاء ولی الله نباشد پس در زمین و آسمان ہیچ ولی الله نیست زیرا که خدا می فرماید الله ولی الذین امنوا الخ

پس علماء و فقہاء در شناختن خدا نسبت به دیگر بندہای خداوند مقدم اند بناءً حق دار ولایت و قابلیت مقام اعلی را دارند " مناقب موفق صـ۳۴۳ "

اختصار در خطبه

کدام مجلس انعقاد نکاح بود مفضل کوفی می فرماید من ہم درین مجلس حاضر بودم دیدم که سفیان ثوری و قاضی شریک وغیرہ علماء نشسته اند و معلوم می گردید که منتظر کسی بودند از صاحب خانه پرسیدند که منتظر کیستی ؛ صاحب خانه گفت منتظر امام ابو حنیفه در ہمین وقت امام صاحب ہم حاضر شد و صاحب خانه گفت جناب خطبهٔ نکاح را شما بخوانید (یعنی نکاح را شما بسته کنید " امام صاحب خطبه را شروع کرد بعد از حمد و ثنا گفتن این چنین گفت ۔

اما بعد ۔ فان الکلام کثیر و محکمه یسیر ۔ وان الکلام لا ینتھی حتی ینتھی عنه و خیر الکلام ما ارید به وجه الله وشر الکلام ما ارید به غیر وجه الله تعالی و عقد نکاح قال فقال سفیان لشریک الا مر کما تری

یعنی. بعد از حمد و ثناء کوتاه گفت بعد ازین سخن، سخن بسیار است لاکن خبر خوب آن است که آسان باشد کلام تا آن وقت خلاص نمی شود که تو خلاص نکنی در همه کلام بهتر آن است که به رضاء خدا باشد و بدترین کلام آن است که به رضاء دیگران باشد" بعد از آن نکاح را بسته کرد" راوی می گوید سفیان به رفیق خود شریک گفت چه قسم بود دیدی۔

"مناقب کردری ص۳۴۷"

خواننده و سامعین گرامی خدا نگهدارتان بعداً اینکه امروز یوم جمعة المبارک ۹ میزان ۱۳۷۲ هجری شمسی مطابق اول اکتوبر ۱۹۹۲ء عیسوی مصادف با ۱۵ ربیع الثانی ۱۴۱۲ هجری قمری به توفیق و معاونت خداوند بی نیاز با وصف مشکلات درسها "واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابو حنیفه رحمة الله تعالی علیه" ترجمه گردیده ختم شد۔ با وصف نظر ثانی فکر میکنم که هنوز هم در کتاب سهو و خطای لفظی یا کتبتی موجود باشد۔ پس امید وارم که بجای تنقید شما خواننده و سامعین محترم لطف نموده با ما همکاری نماید۔

پاینده محمد (زعیم) بدخشانی فاضل و استاد دارالعلوم حقانیه اکوره خټک پشاور۔ پاکستان۔

مولانا عبدالقیوم حقانی کی تصنیفات و تالیفات

ہدیہ	نام کتاب	ہدیہ	نام کتاب	ہدیہ	نام کتاب
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
120/=	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
50/=	[illegible]	[illegible]	[illegible]	99/=	[illegible]
40/=	[illegible]	21/=	اسیرِ مالٹا مولانا عزیر گل	120/=	دفاع امام ابوحنیفہ ([illegible])
36/=	[illegible]	90/=	تذکرہ و سوانح مولانا محمد احمد صاحب	60/=	دفاع امام ابوحنیفہ (جیبی)
15/=	[illegible]	75/=	اماں کی ہر موضوع پر مختصر [illegible]	30/=	امام اعظم کا نظریہ انقلاب و سیاست
60/=	[illegible]	99/=	ماں کی عظمت	120/=	امام اعظم کے حیرت انگیز واقعات ([illegible])
500/=	[illegible]	350/=	اسلامی آداب زندگی	70/=	امام اعظم کے حیرت انگیز واقعات (جیبی)
120/=	[illegible]	150/=	الجمعیۃ ... مولانا مفتی کفایت اللہ نمبر	50/=	واقعات امام اعظم (جیبی)
60/=	[illegible]	150/=	علامہ سید سلیمان ندوی نمبر	90/=	علماء احناف کے حیرت انگیز واقعات
15/=	[illegible]	180/=	مولانا سید ابوالحسن علی ندوی نمبر	75/=	علماء احناف کے حیرت انگیز واقعات (جیبی)
12/=	[illegible]	240/=	صلیبی دہشت گردی اور عالم اسلام	45/=	عبداللہ بن مبارک کے حیرت انگیز واقعات
16/=	[illegible]	99/=	آثار رسالہ	120/=	اسلامی سیاست اور اس کے انقلابی خدوخال
120/=	[illegible]	21/=	ہدایہ اور صاحب ہدایہ [illegible]	120/=	اسلامی انقلاب اور اس کا فکری لائحہ عمل
21/=	[illegible]	21/=	ہدایہ اور صاحب ہدایہ [illegible]	750/=	شیخ الحدیث مولانا عبدالحق نمبر
21/=	[illegible]	[illegible]	تحفہ [illegible]	99/=	سوانح شیخ الحدیث مولانا عبدالحق
10/=	[illegible]	[illegible]	[illegible]	90/=	میرے حضرت میرے شیخ
10/=	[illegible]	[illegible]	[illegible]	160/=	صحبتے با اہل حق
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	99/=	خطبات حقانی
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	180/=	کشکول معرفت
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	مکتوبات اکابر
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	مشاہیر کی علمی [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ساعتے با اولیاء

القاسم اکیڈمی ۔ جامعہ ابوہریرہ

خالق آباد ● ضلع نوشہرہ ● سرحد ۔ پاکستان